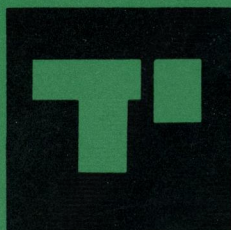

עליו ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

משה קליין: כל חלקי הבית אחוזים זה בזה
יעקב ש' שפיגל: לדרך הציון וההפנייה בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים
בצלאל מנקין: הספר שערי צדק וייחוסו לרלב"ג
יצחק אריה זימר: ספר מנהגים דבי המהרי"ל
משה חלמיש: לנוסח הנהגות חכמי צפת
לאה בורנשטיין-מקובצקי: פנקס ממוני איסור והיתר בקושטא מן המאות הי"ח והי"ט
מרדכי מנטל: ספר ימי מהרנ"ת של רבי נתן מנעמירוב
אברהם דוד: עוד לתולדות האר"י במצרים לאור מסמכי הגניזה
יצחק יחלוב: הספר חלקת ראובן
עזריאל הילדסהימר: הרב עזריאל הילדסהימר — רשימה ביבליוגרפית
משה עסיס: על הכתובה הארץ-ישראלית (ביקורת)
משה אידל: תורי זהב עם נקודות הכסף (ביקורת)

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

עלי ספר

כתב־עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

יד

בעריכת

שלמה זלמן הבלין

הוצאת אוניברסיטת בר־אילן • רמת־גן, תשמ"ז

עליו ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי
יוצא לאור על ידי המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עורך:
שלמה זלמן הבלין

מערכת:
יצחק ד' גילת
משה חלמיש
יעקב שפיגל
דניאל שפרבר
יוסף תבורי

מזכיר המערכת:
יצחק רון

כתובת המערכת:
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות,
אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52100

ISSN 0334-4754

כל הזכויות שמורות
ALL RIGHTS RESERVED

נדפס בישראל, תשמ"ז
בדפוס "אחזה", ירושלים

התוכן

5	משה קליין:	כל חלקי הבית אחוזים זה בזה (משנת עירובין פרק עשירי)
29	יעקב ש' שפיגל:	לדרך הציון וההפנייה בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים
55	בצלאל מנקין:	הספר שערי צדק וייחוסו לרלב"ג
59	יצחק אריק זימר:	ספר מנהגים דבי המהרי"ל
89	משה חלמיש:	לנוסח הנהגות חכמי צפת
99	לאה בורנשטיין-מקובצקי:	פנקס ממוני איסור והיתר בקושטא מן המאות הי"ח והי"ט
125	מרדכי מנטל:	ספר ימי מהרנ"ת של רבי נתן מנעמירוב — עיון ביבליוגרפי
135	אברהם דוד:	עוד לתולדות האר"י במצרים לאור מסמכי הגניזה
139	יצחק יודלוב:	הספר חלקת ראובן
143	עזריאל הילדסהימר:	הרב עזריאל הילדסהיימר — רשימה ביבליוגרפית
163	משה עסיס:	על הכתובה הארץ-ישראלית (ביקורת)
167	משה אידל:	תורי זהב עם נקודות הכסף (ביקורת)
169	ש.ז.ה.:	ספרים ומחקרים חדשים (סקירות ושנתקבלו במערכת)
187		תגובות והערות

רשימת המשתתפים

משה קליין, מיצרי טיראן 30, ירושלים
ד"ר יעקב ש. שפיגל, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר בצלאל מנקין, אוניברסיטה של מרילנד
פרופ' יצחק אריה זימר, אוניברסיטת בר-אילן
פרופ' משה חלמיש, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר לאה בורנשטיין-מקובצקי, אוניברסיטת בר-אילן
ד"ר מרדכי מנטל, רח' אח"י דקר 16, רעננה
ד"ר אברהם דוד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים
מר יצחק יודלוב, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים
ד"ר עזריאל הילדסהימר, רח' הארי 16, ירושלים
ד"ר משה עסיס, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' משה אידל, האוניברסיטה העברית

ALei sefer

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

- MOSHE KLEIN:** The Literary Structure of the Mishnah (*Erubin* Chapter X)
JACOB S. SPIEGEL: The Names Employed by *rishonim* in Citing Tractates and Chapters
BEZALEL MENKIN: *Sha'arei Zedek* and its Attribution to Rabbag
ERIC ZIMMER: A Book of Customs of the School of the Maharil
MOSHE HALLAMISH: On the Text of Behavioral Mannerisms of the Sages of Safed
LEAH BORNSTEIN-MAKOVETZKY: A Minute-Book of the Halachic Proscription Committee of Istanbul in the 18th–19th Centuries
MORDECHAI MANTEL: *Sefer Yemai Maharnat* of Rabbi Nathan of Nemirov — A Bibliographical Study
ABRAHAM DAVID: More on the History of the Ari in Egypt in Light of Geniza Documents
YITZCHAK YUDELov: The Book *Chelkat Reuven*
EZRIEL HILDESHEIMER: Rabbi Ezriel Hildesheimer — A Bibliography
MOSHE ASSIS: On the Palestinian *Ketuba* (Review)
MOSHE IDEL: *Golden Doves with Silver Dots* (Review)
S.Z.H.: New Books and Studies (Reviews and Books Received by the Editor)

14

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS

ALẖI SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

XIV

EDITED BY
SHLOMO ZALMAN HAVLIN

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS
RAMAT GAN, 1987

alei sefer

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

PUBLISHED BY THE
DEPARTMENT OF BIBLIOGRAPHY AND LIBRARIANSHIP

Editor:

S.Z. Havlin

Editorial

Board:

I.D. Gilat

M. Hallamish

J. Spiegel

D. Sperber

J. Tavory

Editorial Secretary:

Itzhak Ron

Address of Editorial Board:

Department of Bibliography and Librarianship,
Bar-Ilan University, Ramat Gan, ISRAEL, 52100

ISSN 0334-4754

Copyright Bar-Ilan University, Ramat-Gan

Printed in Israel 1987

Alva Press, Jerusalem

CONTENTS

MOSHE KLEIN: The Literary Structure of the Mishnah (<i>Erubin</i> Chapter X)	5
JACOB S. SPIEGEL: The Names Employed by <i>rishonim</i> in Citing Tractates and Chapters	29
BEZALEL MENKIN: <i>Sha'arei Zedek</i> and its Attribution to Rabbag	55
ERIC ZIMMER: A Book of Customs of the School of the Maharil	59
MOSHE HALLAMISH: On the Text of Behavioral Mannerisms of the Sages of Safed	89
LEAH BORNSTEIN-MAKOVETZKY: A Minute-Book of the Halachic Proscription Committee of Istanbul in the 18th–19th Centuries	99
MORDECHAI MANTEL: <i>Sefer Yemai Maharnat</i> of Rabbi Nathan of Nemirov — A Bibliographical Study	125
ABRAHAM DAVID: More on the History of the Ari in Egypt in Light of Geniza Documents	135
YITZCHAK YUDELOV: The Book <i>Chelkat Reuven</i>	139
EZRIEL HILDESHEIMER: Rabbi Ezriel Hildesheimer — A Bibliography	143
MOSHE ASSIS: On the Palestinian <i>Ketuba</i> (Review)	163
MOSHE IDEL: <i>Golden Doves with Silver Dots</i> (Review)	167
S.Z.H.: New Books and Studies (Reviews and Books Received by the Editor)	169
Responses and Notes	187

משה קליין
כל חלקי הבית אחוזים זה בזה
משנת עירובין פרק עשירי

הקדמה

...הפרק העשירי בעירובין: המוצא תפילין וכו' המחזיק הלכות פרודות בענייני שבת, הוא השלמה למסכתות שבת ועירובין¹.

...פ"י שייך כולו למסכת שבת כמו שהעירו כבר התוס' (צה א); פ"י מ"א–מ"ב שייכות באמת לשבת פכ"ד (אחרי מ"א), שמ"א שלו שייכת לעקרו של דבר לפכ"ג מ"ג–מ"ד (מ"ה נשנית שם אגב צרכי מת שנוכר במ"ד) ו'מחשיך' של כאן מ"א שייך ל'מחשיך' של שבת פכ"ג. וכו'².

במאמר הזה אדון במבנה של הפרק העשירי במשנת עירובין. מיטב החוקרים הסכימו שהוא פרק יוצא דופן. מדבריהם משתמע שהפרק כולו תוספת למסכת עירובין, המורכבת מ'הלכות פרודות בענייני שבת' שאינן קשורות לענייני עירובין דווקא. בין חוקרי דורנו, נויסנר ערך את המסכת בשלמותה ולגבי אופי הפרק האחרון הגיע למסקנות האלה:

The tractate closes with a large and varied collection of rules about the Sabbath in general, although many of them deal with the problem of Sabbath limits in particular. Still, given the rather rigorous and demanding character of the first nine chapters, the concluding one is somewhat of a disappointment, mainly because of the diversity of the themes of the units *which have been thrown together*. (!!) (Emphasis added — M. K.)³

לכאורה יש שני חסרונות לפרק: חוסר קטגוריה ברורה המאחדת את ההלכות, וחוסר ייחוס למסכת עירובין. יש בו רק ההלכות שנשארו אחרי שרבי גמר לסדר את ענייני שבת ועירובין. כנגד הגישה הביקורתית, נמצא בדברי אחד מראשוני חקר המשנה תפיסה השואפת למצוא במשנה לא רק קובצי הלכות אסופות ממקורות שונים, אלא חיבור ספרותי מעולה המאחד את החלקים:

המשנה לא נסדרה במקרה וכאשר עלה איזה מאמר על זכרון המסדר; וזה לא יאות למלאכה פחותת הערך אף כי לחיבור נכבד אשר כלולים בו גנזי התורה ונתחבר להיות

1 ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים תשל"ט, עמ' 117.

2 י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים 1957, עמ' 300.

3 J. Neusner, *A History of the Mishnaic Law of Appointed Times*, Leiden 1981, p. 127

חקוק וחרוץ בזכרון כל הוגה בו. ואם לא נגלו לעינינו הכללים אשר על פיהם נבנתה המשנה ולא הנחיל לנו המסדר בפירוש התוים אשר התוה וקו ומשקלת אשר נטה למען היות כל אחד על מקומו ויהיו כל חלקי הבית אחוזים זה בזה, הלא זה דרך כל אומן משכיל להתוות הבנין ברוחו בכלליו ובפרטיו ולהוציאו אל הפועל על פי הצורה אשר צר ברוחו: ועין רואה סכל לא תבין עומק מפעלות האומן ובא מבין ויחקרנו⁴.

יש הרבה חן בדברי פראנקעל התואמים היטב את המסורת של 'אמונת חכמים' בהבלטת 'אמונת חכמים'⁵. כנגדו דרכם של החוקרים האחרים 'לא יאות למלאכה פחותת הערך אף כי לחיבור נכבד'. איך ניתן לראות את המשנה כמבנה ש'כל חלקי הבית אחוזים זה בזה', וביחוד הפרק העשירי במסכת עירובין, לאור דברי האמת של אלבק ואפשטיין? איפה הכללים ההופכים הלכות פרודות למפעל אומן? לפי דברי פראנקעל צריך לשאול: מה הם 'התוים אשר התוה וקו ומשקלת אשר נטה' המחבר? התשובות נמצאות בחיבורו, כי 'זה דרך כל אומן משכיל להתוות הבנין ברוחו בכלליו ובפרטיו ולהוציאו אל הפועל על פי הצורה אשר צר ברוחו'. זאת התפיסה בקריאת טקסט אשר למדתי מרבותי ד"ר יעקב 'אשה' קליין ז"ל ופרופ' ליאו שטראוס ז"ל⁶. נראה לי שהיא נוגדת את התפיסה השלטת בחקר המשנה, אשר בהשפעת 'הביקורת הגבוהה' עדיין מתמקדת באיתור מקורותיהם של האלמנטים השונים בטקסט ומזניחה את ההיבט של חיבור ספרותי.

המאמר הזה יוצא ממחקר המנסה למצוא ראיות מוצקות לאמונתו של פראנקעל שהמשנה נבנתה על-ידי אומן. המחקר מתמקד בהגדרת חלקי הפרק ושחזורו על פי יסודותיו. כבר ברור שיש שני סוגים של מרכיבים בפרק, ולא אחד בלבד, כמשתמע מן החלוקה למשניות. הלכות, או פסקאות בודדות מתקבצות לפי תוכנן או לשונן ברצפים שהם על-פי רוב זוגות או שלשות. מספר הרצפים וסוגיהם (זוגות או שלשות) קובעים את מבנה הפרק. יש פרקים בנויים מסוג אחד של רצף וניתן להגדיר את מבניהם במספר החזרות של אותו סוג רצף. לדוגמה, בסדר מועד נמצאים עשרים וארבעה פרקים הבנויים מחמישה רצפים משולשים (5x3). בפרקים הכוללים יותר מסוג רצף אחד יש כלל של סימטריה, והסוגים השונים משתלבים במבנה סימטרי מובהק. כדוגמה לכך, הפרק אשר לפנינו מתחלק לרצפים של 2, 3, 3, 3 ו-2 פסקאות כל אחד. עוד לא נמצא אף פרק אשר בו יותר מחמישה רצפים.

4 ז' פראנקעל, דרכי המשנה, תל-אביב (ללא תאריך), עמ' 282.

5 המהר"ל מפראג ניסח את המשתמע מ'אמונת חכמים' בפירוש המשנה כך: 'אין ספק כי דברי חכמים הם דברים עמוקים מאוד ולא נאמרו דברי חכמים באומד דעת ובסברא כמו שיש חושבים ומפרשים דברי חכמים, אבל כל דבור ודבור דברי חכמה עמוקה מאוד ולכן פירוש דבריהם גם כן צריך הכנה ועיון רב ולא בדעת הראשון כלל' (המהר"ל מפראג, דרך חיים, מהדורת מכון 'יד מרדכי', תל-אביב תשל"ה, עמ' צא).

6 זכיתי לשבת ארבע שנים בבית מדרשו של יאשה קליין ב-St. John's College, ושם שמעתי גם הרצאות של חברו פרופ' ליאו שטראוס. שניהם הושפעו רבות על-ידי מורם, פרופ' הוסרל. בגלל מסירותו האדירה להוראה, השאיר לנו קליין ספר אחד בלבד: Jacob Klein, *Plato's Trilogy*, Chicago 1977. במדעי היהדות הוא כתב את הספר החשוב: Leo Strauss, *Persecution And The Art of Writing*, Glenco, Ill. 1952. שם הוא הציג את התיאוריה של הטקסט הכפול: החיצוני לרבים והפנימי ליחיד סגולה. ממחקרי הרחב במשנה יש כעת ראיות לכאורה שגם בה שני מישורים נפרדים: החיצוני העוסק בהלכות, והפנימי הסמוי במבנה העוסק בתחום על-הלכתי. עדיין מוקדם מדי להסיק מסקנות לגבי מהות הנושא המתלווה להצגת ההלכות, אבל יובאו במאמר הזה קצת רמזים לעצם קיומו של מישור מחשבתי נוסף במשנה.

עד כאן שוחזרו מבניהם של מאות פרקים כולל כל פרקי סדרי מועד ונוזיקין. נמצאו בפרקים רבים היבטים של סדר מורכב אשר קשה לפרשו על-פי צורכי סידור ההלכות. הפרק שאנו עומדים לבדוק אינו יוצא מן הכלל, בהיותו מסודר במבנה סימטרי מובהק, אבל הוא אכן יוצא דופן במורכבות הסדר הפנימי, ונראה לי שהוא המורכב ביותר בסדר מועד. יש בו קשרים רבים בין חלקיו וסדרים בתוך סדרים. דומני שבירורם יכול להעלותנו על הדרך לאמת את דברי פראנקל ש'כל חלקי הבית אחוזים זה בזה'. המאמר יחולק לשלושה חלקים. בחלק הראשון יוגדר מבנה הפרק. החלק השני יעסוק בבירור 'הכללים אשר על פיהם נבנתה המשנה ולא הנחיל לנו המסדר בפירושו' המשתמעים ממבנה הפרק. בסוף אדון במקומו של הפרק בסוף מסכת עירובין.

א. הגדרת מבנה הפרק

מה הם חלקי הפרק? המשניות? אם-כן, אילו משניות – של הבבלי, הירושלמי או של ספרי המשניות? על אף שיש ראיות שהחלוקה ל'הלכות' ישנה, היא שונה ממקור למקור:

החלוקה בכלל ישנה איפה, אלא שלא הרי גודל המשנה במשנה שבבבלי, כמשנה שבמשניות ולא הרי זו כהרי המשנה שבירוש', ולא הרי המשנה שבמשנה שבירוש' כהרי משנת הפיסקאות שבירוש'... מה שבספר זה שתי משניות בספר שני משנה אחת: זה מפסיק כאן וזה מפסיק במקום אחר, ולפעמים בלי שים לב לענין...⁷

אי-אפשר להגיד בפשטות שהמשניות הן חלקי הפרק. לכן, ניסינו לראות אם יש סימנים ברורים בתוך הפרק לחלוקה למרכיבים. בפרקנו יש במספר מקומות שני קטעים סמוכים מנוסחים באותה הלשון. בדוגמאות שאביא עכשיו, וכן בכל המאמר, סימון החלוקה למשניות לפי אלבק מופיע בסוגריים⁸. בהמשך אציג דרך אחרת לסמן את חלקי הפרק. הנה שתי דוגמאות של 'זוגיות' בנוסחה:

1-א. (ה) לא יעמד אדם ברשות היחיד וישתין ברשות הרבים ברשות הרבים וישתין ברשות היחיד וכן לא ירק רבי יהודה אומר אף משנתלש רקו בפיו לא יהלך ארבע אמות עד שירק

1-ב. (ו) לא יעמד אדם ברשות היחיד וישתה ברשות הרבים ברשות הרבים וישתה ברשות היחיד אלא אם כן הכניס ראשו ורבו למקום שהוא שותה וכן בגת

2-א. (ז) בור ברשות הרבים וחליתו גבוהה עשרה טפחים חלון שעל גביו ממלאין הימנו בשבת

2-ב. אשפה ברשות הרבים גבוהה עשרה טפחים חלון שעל גבה שופכין לתוכה מים בשבת

בזוג הראשון ניסוח ארוך בראש הקטע חוזר על עצמו בשינוי מלה אחת: וישתין – וישתה. גם בזוג השני נמצא נוסחה חוזרת: 'ברשות הרבים... גבוהה עשרה טפחים'. ניכר שבשני הזוגות יש צד של נגדיות בין שני בני הזוג. בראשון הנגדיות בולטת במלים ישתין –

7 י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1001.

8 ח' אלבק, ששה סדרי משנה, ירושלים תשל"ח.

ישתה. בזוג השני יש הקבלה לפעולות האלה: ממלאין — שופכין. שני הזוגות האלה אינם רצופים על אף סימון המשניות: (ה) — (ז). דילגתי בכוונה על חלק של משנה (ו), המהווה לדעתי יחידה בפני עצמה. זה הקטע שהחסרתי:

א. קולט אדם מן המזחילה למטה מעשרה טפחים
ב. ומן הצנור מכל מקום שותה

אין כאן נוסחה חוזרת, אבל יש זוג הלכות. כמו בשני הזוגות הבולטים, גם כאן שתי פעולות דומות: קולט ושותה. יש יסוד לאמר שמצאנו שלושה זוגות רצופים. השני 'קולט אדם וכו' פחות מובהק מן האחרים, אבל יש סימנים למגמה של זוגות הלכות. ייתכן שיש גם רמז לזה בפתיחת הפרק 'המוצא תפלין מכניסן זוג זוג'. האם זה יכול להיות הוראת המחבר לסידור הדברים? מצאנו 'הלכות פרודות' לפי אלבק. וכפי שפירט אפשטיין, ההלכות האלה כלל לא שייכות למקום הזה. מי שמוצא הלכות פרודות לא במקומן, בדומה למוצא תפלין, 'מכניסן זוג זוג'. בכל אופן, 'התפלין' נכנסים זוג זוג, הפרק בנוי כולו משלושה-עשר זוגות. אציג אותם בסדרם.

הזוגות

1. A: (א) המוצא תפלין מכניסן זוג זוג רכן
גמליאל אומר שנים שנים כמה דברים
אמורים בישינות אבל בחדשות פטור

B: מצאן צבתיים או כריכות מחשיך עליהן
ומביאן ובסכנה מכסן והולך לו (ב) רבי שמעון
אומר נותנן לחברו וחברו לחברו עד שמגיע
לחצר החיצונה וכן בנו נותנו לחברו וחברו
לחברו אפלו מאה רבי יהודה אומר נותן אדם
חבית לחברו וחברו לחברו אפלו חוץ לתחום
אמרו לו לא תהלך זו יותר מרגלי בעליה

לזוג הראשון הקבלה לשונית בפתיחות: המוצא — מצאן. יש כאן דוגמה של חלוקה לא-מוצלחת למשניות. משנה (ב) 'רבי שמעון אומר' אינה עניין בפני עצמו. רבי שמעון חולק על תנא קמא בהלכה של 'מצאן צבתיים', בדיוק כמו שרבן גמליאל חולק על ההלכה של תנא קמא ב'המוצא תפלין'.

2. A: (ג) היה קורא בספר על האסקפה
נתגלגל הספר מידו גוללו אצלו

B: היה קורא בראש הגג ונתגלגל הספר מידו
עד שלא הגיע לעשרה טפחים גוללו אצלו
משהגיע לעשרה טפחים הופכו על הכתב רבי
יהודה אומר אפלו אין מסלק מן הארץ אלא
כמלא מחט גוללו אצלו רבי שמעון אומר אפלו
בארץ עצמו גוללו אצלו שאין לך דבר משום
שבות עומד בפני כתבי הקדש

גם כאן קשר לשוני בפתיחות: היה קורא — היה קורא.

3. A: (ד) זיז שלפני חלון נותנין עליו
ונוטלין ממנו בשבת

B: עומד אדם ברשות היחיד ומטלטל ברשות
הרבים ברשות הרבים ומטלטל ברשות היחיד
ובלבד שלא יוציא חוץ מארבע אמות

שני הקטעים עוסקים בטלטול: 'נותנין עליו ונוטלין', 'ומטלטל'. יש גם דימיון ציורי. גם הזיו וגם יד האדם הפועל ברשות הסמוכה הינם בליטות מחוץ לרשות עיקר הגוף.

4. A: (ה) לא יעמד אדם ברשות היחיד וישתין ברשות הרבים ברשות הרבים וישתין ברשות היחיד וכן לא ירק רבי יהודה אומר אף משנתלש רקו בפיו לא יהלך ארבע אמות עד שירק

B: (ו) לא יעמד אדם ברשות היחיד וישתה ברשות הרבים ברשות הרבים היחיד אלא אם כן הכניס ראשו ורבו למקום שהוא שותה וכן בגת

5. A: קולט אדם מן המזחילה למטה מעשרה טפחים

B: ומן הצנור מכל מקום שותה

6. A: (ז) בור ברשות הרבים וחליתו גבוהה עשרה טפחים חלון שעל גביו ממלאין הימנו בשבת

B: אשפה ברשות הרבים גבוהה עשרה טפחים חלון שעל גבה שופכין לתוכה מים בשבת

7. A: (ח) אילן שהוא מסך על הארץ אם אין נופו גבוה מן הארץ שלשה טפחים מטלטלין תחתיו שרשיו גבוהין מן הארץ שלשה טפחים לא ישב עליהן

B: הדלת שבמקצה וחדקים שבפרצה ומחצלות אין נועלין בהן אלא אם כן גבוהים מן הארץ

בשני הקטעים לשון 'גבוהין מן הארץ'. הנוסחה הזאת אינה מופיעה בפרק חוץ מכאן.

8. A: (ט) לא יעמד אדם ברשות היחיד ויפתח ברשות הרבים ברשות הרבים ויפתח ברשות היחיד אלא אם כן עשה מחצה גבוהה עשרה טפחים דברי רבי מאיר אמרו לו מעשה בשוק של פטמין שהיה בירושלים שהיו נועלין ומניחין את המפתח בחלון שעל גבי הפתח רבי יוסי אומר שוק של צמרים היה

B: (י) נגר שיש בראשו גלסטרא רבי אלעזר אוסר ורבי יוסי מתיר אמר רבי אלעזר מעשה בכנסת שבטבריא שהיו נוהגין בו התר עד שבא רבן גמליאל והזקנים ואסרו להן רבי יוסי אומר אסור נהגו בה בא רבן גמליאל והזקנים והתירו להן

אין כאן לא הקבלה לשונית וגם לא הלכתית. הדימיון בין הקטעים צורני בלבד. בשניהם מובאים מעשה ודעת רבי יוסי על המעשה. בשניהם רבי יוסי חולק על הדיוק המובא. בראשון אינו חולק על ההלכה אלא על מקום ההתרחשות: 'רבי יוסי אומר שוק של צמרים היה'. בשני הוא מסכים למקום המעשה אבל חולק על תוכן פסק-ההלכה במעשה: 'רבי יוסי אומר אסור נהגו בה'.

9. A: (יא) נגר הנגרר נועלים בו במקדש

B: (יב) מחזירין ציר התחתון במקדש אבל לא

במדינה והעליין כאן וכאן אסור רבי יהודה
אומר העליין במקדש והתחתון במדינה

אבל לא במדינה והמנח כאן וכאן אסור
רבי יהודה אומר המנח מתר במקדש
והנגרר במדינה

מכיוון שיש הרבה הלכות כאן בלשון 'במקדש אבל לא במדינה', אין זה סימן לזוגיות. בזוג
הזה, כמו שבזה שבא לפניו, תנא אחד חולק בשני חלקי הזוג. כאן רבי יהודה חולק על תנא
קמא. יש גם דמיון בין הנגרר ובין הציר.

B : קושרין נימא במקדש אבל לא במדינה אם
בתחלה כאן וכאן אסור

10. A : (יג) מחזירין רטיה במקדש אבל לא
במדינה אם בתחלה כאן וכאן אסור

שני הקטעים נוקטים בקשרים. בשניהם הנוסחה: 'אם בתחלה כאן וכאן אסור'.

B : (יד) כהן שלקה באצבעו כורך עליה גמי
במקדש אבל לא במדינה אם להוציא דם כאן
וכאן אסור

11. A : חותכין יבלת במקדש אבל לא במדינה
אם בכלי כאן וכאן אסור

יש כאן קשר בין 'חותכין יבלת' ובין 'כהן שלקה בידו'.

B : וממלאים מכור הגולה ומכור הגדול בגלגל
בשבת ומבאר הקר ביום טוב

12. A : כוזקין מלח על גבי הכבש בשביל
שלא יחליקו

שתי הפעולות קשורות בעקיפין לעבודת המקדש.

B : מהיכן מוציאין אותו מן ההיכל ומן האולם
ומבין האולם ולמזבח דברי רבי שמעון בן גנס
רבי עקיבא אומר מקום שחיבין על זדונו כרת
ועל שגגתו חטאת משם מוציאין אותו ושאר כל
המקומות כופין עליו פסכתו רבי שמעון אומר
מקם שהתירו לך חכמים משלך נתנו לך שלא
התירו לך אלא משום שכות

13. A : (טו) שרץ שנמצא במקדש כהן מוציא
בהמינו שלא לשהות את הטמאה דברי רבי
יוחנן בן ברוקה רבי יהודה אומר בצבת
של עץ שלא לרבות את הטמאה

כאן שני הבטים של הוצאת שרץ שנמצא במקדש: איך מוציאין אותו ומהיכן.

הרצפים

להמשיך את הדימוי בין הפרק ובין בית, נדמה לי שמצאנו את הלבנים, וצריך לבדוק איך
הם משתלבים בבניין. שלושה זוגות רצופים, 9–11, הם 'חדר' אחד בתוך הבניין. כולם
עוסקים בפעולות המותרות 'במקדש אבל לא במדינה'. לכן קבעתי ששלושת הזוגות האלה
מהווים קובץ או תת־מבנה בתוך הפרק. נמצא שכל הזוגות מתקבצים לקבצים ושהמבנה נוצר

על-גבי הקבצים האלה. הם מסודרים ברצפים של 2, 3, 3, 3 ו-2 זוגות. אציין בקצור את המכנה המשותף בכל רצף.

רצף	זוגות	
1	2-1	1. שני הזוגות הראשונים עוסקים בחפצים קדושים, תפילין וספרים. הצירוף הזה מוכר ממגילה א' 'אין בין תפילין לספרים'.
2	5-3	2. לרצף השני יש גם קשר לשוני וגם תוכני. ב(4) המלה 'אדם' נמצאת בשני הקטעים, וכן בקטע השני של (3) והחלק הראשון של (5). מבחינת התוכן, כל הרצף עוסק בדוגמאות של גישור בין רשויות.
3	8-6	3. המלה 'גבוה' מופיעה בשני קטעי הזוגות (6) ו(7) וכן בחלק הראשון של (8).
4	11-9	4. ששת חלקי הרצף בנויים על הניסוח 'במקדש אבל לא במדינה'.
5	13-12	5. כל הפעולות נעשות בבית המקדש.

אדפיס את הפרק עכשיו מסודר לפי מבנהו. אימצתי סימון המשקף את המרכיבים שאיתרתי. את הרצף אסמן בספרה ואת הזוג בתוך הרצף באות עברית. חלקי הזוגות יסומנו באות לטינית. כמו כן אשתמש במינוח אחיד לחלקי הפרק: רצף, פיסקה (זוג) וקטע. לדוגמה, (3-ב-A) מציין את הקטע הראשון (A) בפיסקה השנייה (ב) של הרצף השלישי (3).

סידור הפרק לפי המבנה

א-1	ב-1
A (א) המוצא תפלין מכניסן זוג רבן גמליאל אומר שנים שנים כמה דברים אמורים בישנות אבל בחדשות פטור	A (ג) היה קורא בספר על האספה נתגלגל הספר מידו גוללו אצלו
B מצאן צבתים או כריכות מחשיך עליהן ומביאן ובסכנה מכסן והולך לו (ב) רבי שמעון אומר נותנן לחברו וחברו לחברו עד שמגיע לחצר החיצונה וכן בנו נותנו לחברו וחברו לחברו אפלו מאה רבי יהודה אומר נותן אדם חבית לחברו וחברו לחברו אפלו חוץ לתחום אמרו לו לא תהלך זו יותר מרגלי בעליה	B היה קורא בראש הגג ונתגלגל הספר מידו עד שלא הגיע לעשרה טפחים גוללו אצלו משהגיע לעשרה טפחים הופכו על הכתב רבי יהודה אומר אפלו אין מסלק מן הארץ אלא כמלא מחט גוללו אצלו רבי שמעון אומר אפלו בארץ עצמו גוללו אצלו שאין לך דבר משום שבות עומד בפני כתבי הקדש
א-2	ב-2
A (ד) זיו שלפני החלון נותנין עליו ונוטלין ממנו בשבת	A (ה) לא יעמד אדם ברשות היחיד וישתיין ברשות הרבים ברשות הרבים וישתיין ברשות היחיד וכן לא ירק רבי יהודה אומר אף משנתלש רקו בפיו לא יהלך ארבע אמות עד שירק
B עומד אדם ברשות היחיד ומטלטל ברשות הרבים ברשות	B (ו) לא יעמד אדם ברשות היחיד וישתה ברשות הרבים

הרבים ומטלטל ברשות היחיד
ובלבד שלא יוציא חרץ מארבע
אמות
ברשות הרבים וישתה ברשות
היחיד אלא אם כן הכניס ראשו
ורבו למקום שהוא שותה וכן
בגת

א-3

A (ז) בור ברשות הרבים
וחליתו גבוהה עשרה טפחים
חלון שעל גביו ממלאין הימנו
בשבת

ב-3

A (ח) אילן שהוא מסך על
הארץ אם אין גופו גבוה מן
הארץ שלשה טפחים מטלטלין
תחתיו שרשיו גבוהין מן הארץ
שלשה טפחים לא ישב עליהן

ג-3

A (ט) לא יעמד אדם ברשות
היחיד ויפתח ברשות הרבים
ברשות הרבים ויפתח ברשות
היחיד אלא אם כן עשה מחצה
גבוהה עשרה טפחים דברי רבי
מאיר אמרו לו מעשה בשוק
שלפטמין שהיה בירושלים
שהיו נועלין ומניחין את
המפתח בחלון שעל גבי הפתח
רבי יוסי אומר שוק של צמרים
היה

א-4

A (יא) נגר הנגרר נועלים בו
במקדש אבל לא במדינה
והמנח כאן וכאן אסור רבי
יהודה אומר המנח מתר
במקדש והנגרר במדינה

ב-4

A (יג) מחזירין רטיה במקדש
אבל לא במדינה אם בתחלה
כאן וכאן אסור

ג-4

A חותכין יבלת במקדש אבל
לא במדינה אם בכלי כאן וכאן
אסור

א-5

A בוזקין מלח על גבי הכבש בשביל שלא
יחליקו

ב-5

A (טו) שרץ שנמצא במקדש כהן מוציאו
בהמינו שלא לשהות את הטמאה דברי רבי
יוחנן בן ברוקה רבי יהודה אומר בצבת שלעץ
שלא לרבות את הטמאה

B וממלאים מבור הגולה ומבור הגדול בגלגל
בשבת ומבאר הקר ביום טוב

B מהיכן מוציאין אותו מן ההיכל ומן האולם
ומבין האולם ולמזבח דברי רבי שמעון בן גנס
רבי עקיבא אומר מקום שחיבין על זדונו כרת
ועל שגתו חטאת משם מוציאין אותו ושאר כל
המקומות כופין עליו פסכתו רבי שמעון אומר
מקום שהתירו לך חכמים משלך נתנו לך שלא
התירו לך אלא משום שבות

ב. ניתוח המבנה

עד כאן הגדרנו את מבנה הפרק. שלושה-עשר זוגות קטעים מתארגנים בחמישה רצפים של 2, 3, 3, 3, 2 זוגות. האם המבנה הזה מהווה כלי להחזיק 'הלכות פרודות', קובצי הלכות ממקורות שונים שהעורך גזר והדביק בצורה שתבליט את התפרים בין המקורות? או לחלופין, היש כאן תכנון אחיד מן ההתחלה עד הסוף במבנה שכל חלקיו 'אחוזים זה בזה'? לכל הפחות, לפנינו לא רק אוסף הלכות אלא גם חיבור ספרותי מובהק. נראה לי שהעלם ההיבט של חיבור גרם לקשיים מיותרים אצל החוקרים הביקורתיים. כדוגמה לכך אציין את הבעיה של דברי ר' שמעון בסוף הפרק.

יש בפרקנו שתי אמרות של ר' שמעון, מאוד דומות בתוכנן. לפי סידורי הן במקומות מקבילים, בסוף הרצף הראשון ובסוף הרצף האחרון שהם שני הרצפים המורכבים משני זוגות בלבד:

- 1-ב. רבי שמעון אומר... שאין לך דבר משום שבות עומד בפני כתבי הקדש
5-ב. רבי שמעון אומר מקום שהתירו לך חכמים משלך נתנו לך שלא התירו לך אלא משום שבות

שני הרצפים מסתיימים בדברי רבי שמעון הנוגעים בשבות. לכאורה, דברי רבי שמעון בסוף הפרק הם דברים בעלמא. אין להם שום ייחוס למה שבא לפנייהם. אם-כן, למה העורך שם אותם כאן? זה פתרונו של הר"ן אפשטיין:

וברור שדברי ר"ש אלה — הם סיום מסכת עירובין של משנת ר"ש; כי במשנת ר"ש לא היו שנויות מ"ד-מט"ו רישא, ודבריו אלה האחרונים היו סמוכים לדבריו שבפ"י מ"ג: רש"א אפילו בארץ עצמו גוללו אצלו שאין לך דבר משום שבות עומד בפני כתבי הקדש (וגם רישא: היה קורא בספר על אסקופה וכו' — ר"ש היא, בבלי צח רע"א). להלכה זו הסמיך ר"ש את הערת-הסיום שלו: מקום וכו'. וכשהכניס רבי כאן, אחרי מ"ג, את מ"ד-מ"ח, מ"ט-מ"י, מ"א-מט"ו, ממקורות אחרים השאיר את סיומו של ר"ש במקומו בסוף המסכת. ע"י כך נעשו הדברים סתומים וחתומים, כי פי' הבבלי, שר"ש החולק על ת"ק של מ"ג (מ"ג!) ואינו מתיר בנימא אלא עניבה (ברייתא קג א) שהיא שבות, משיב בזה לבעל מחלוקתו: ואם תשאלני א"כ למה אני מקל בתחומין (בפ"ד מ"א!) הריני משיב: מקום וכו' — פרוש זה דחוק ורחוק בין מצד הסגנון ובין מצד מרחק המקום. ישנם איפה כאן קטעים ממשנת ר"ש (במ"ב ומ"ג) וסיום משנתו (סוף מט"ו).⁹

לפי פתרונו של אפשטיין, למה לו לרבי לקטוע את דברי ר"ש? 'וכשהכניס רבי... ממקורות אחרים השאיר את סיומו של ר"ש במקומו'. למה? והאמנם הוא במקומו? כלשונו 'פרוש זה דחוק ורחוק'. אני מציע לפתור את הבעיה בדרך אחרת, המתבססת על אופיו של הפרק כחיבור ספרותי. כבר מצאנו שיש קשר פורמאלי בין דברי ר' שמעון מבחינת מיקומם במבנה הפרק. שניהם באים בסוף שני הרצפים העשויים שני זוגות. נראה לי סביר להניח שהמחבר הכניס את דברי ר' שמעון בסוף הפרק על-מנת להבליט את ההקבלה בין הרצף הראשון ובין האחרון. כמובן, אין בקשר הצורני בין הרצפים כשלעצמו כדי להצדיק צעד כה נועז. אבל, אם ציון בולט של ההקבלה הצורנית מביא לגילוי קשר תוכני משמעותי בין הרצפים, אז מעשה המחבר יובן, לכן, אפנה עכשיו להשוואת הרצף הראשון והאחרון.

השוואת הרצף הראשון והאחרון

קיימות כיאסמות ברורה בין הרצף הראשון לאחרון. פיסקה (1-א), הראשונה בפרק, קשורה לפיסקה (5-ב), האחרונה בפרק, ו(1-ב), השנייה, ל(5-א), השנייה מן הסוף, בקשרים לשוניים ותוכניים מרובים.

א-1 A	ב-5 A
(א) המוצא תפלין מכניסין זוג זוג רבן גמליאל אומר שנים שנים במה דברים אמורים בישנות אבל בחדשות פטור	(טו) שרץ שנמצא במקדש כהן מוציאו בהמינו שלא לשהות את הטמאה דברי רבי יוחנן בן ברוקה רבי יהודה אומר בצבת של עץ שלא לרבות את הטמאה
ב	B
מצאן צבתים או כריכות מחשיך עליהן ומביאן ובסכנה מכסן והולך לו (ב) רבי שמעון אומר נותנן לחברו וחברו לחברו עד שמגיע לחצר החיצונה וכן בנו נותנו לחברו וחברו לחברו אפלו מאה רבי יהודה אומר נותן אדם חבית לחברו וחברו לחברו אפלו חוץ לתחום אמרו לו לא תהלך זו יותר מרגלי בעליה	מהיכן מוציאין אותו מן ההיכל ומן האולם ומבין האולם ולמזבח דברי רבי שמעון בן ננס רבי עקיבא אומר מקום שחיבין על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת משם מוציאין אותו ושאר כל המקומות כופין עליו פסכתו רבי שמעון אומר מקום שהתירו לך חכמים משלך נתנו לך שלא התירו לך אלא משום שבות

יש לפחות חמישה קשרים בין שתי הפיסקאות האלה:

1. דימיון לשוני בפתיחת ארבעת הקטעים:

א-1 א המוצא תפלין
 B מצאן צבתים
 ב-5 א שרץ שנמצא
 B מהיכן מוציאין

'מצא' ו'מוציא' נמצאים בעוד שני מקומות בפרק, בפיסקאות הסמוכות לרצפים שאנחנו בודקים:

2-א 'ובלבד שלא יוציא' זו בפיסקה הראשונה אחרי הרצף הראשון;

4-ג 'אם להוציא דם' זו בפיסקה האחרונה לפני הרצף האחרון.

אין שימוש נוסף בלשון זו בפרק. ראוי לציין ש(2-א) ו(4-ג) עומדים ביחס דומה לפיסקאות שאנו משווים. הן הפיסקה הראשונה והאחרונה בתת-מבנה של הרצפים המשולשים כמו ש(1-א) ו(5-ב) הן הפיסקה הראשונה והאחרונה בפרק.

2. קשר לשוני בין הקטע הראשון ב(5-ב) ובין הקטע השני ב(1-א):

5-ב A : בצבת

1-א B : צבחים

השורש 'צבת' אינו מופיע באף מקום אחר בפרק.

3. קשר בין הניסוח של החלק הראשון ב(1-א) והחלק האחרון ב(5-ב) — שאלה:

1-א A : במה דברים אמורים

5-ב B : מהיכן מוציין

אלה השאלות היחידות בפרק.

4. קשר ציורי בין החלק השני של שתי הפיסקאות:

1-א A : ובסכנה מכסן

5-ב A : כופין עליו פסכתר

אין בפרק עוד פעולה של כיסוי.

5. בחלק הראשון של שתי הפיסקאות — פעולות הפוכות:

1-א A : המוצא תפלין מכניסן

5-ב A : שרץ שנמצא במקדש כהן מוציאו

בראשון מכניסים את הקדוש כדי שלא יתחלל; בשני מוציאים את הטמא מן המקדש.

הממצאים בנקודות 2 ו-3 מצביעים על כיאסמות בין שני הזוגות, הראשון בפרק והאחרון. (1-א-A) קשור ל(5-ב-B) על-ידי ניסוח שאלה; ו(1-א-B) קשור ל(5-ב-A) על-ידי 'צבת'. נמשיך לבחון את הכיאסמות בין הרצף הראשון ובין האחרון בקשרים בין (1-ב) ובין (5-א).

5-א
A

בזקין מלח על גבי הכבש בשביל שלא יחליקו

1-ב
A

(ג) היה קורא בספר על האסקפה נתגלגל הספר מידו גוללו אצלו

B

וממלאים מבור הגולה ומבור הגדול בגלגל בשבת ומבאר הקר ביום טוב

B

היה קורא בראש הגג ונתגלגל הספר מידו עד שלא הגיע לעשרה טפחים גוללו אצלו משהגיע לעשרה טפחים הופכו על הכתב רבי יהודה אומר אפלו אין מסלק מן הארץ אלא כמלא מחט גוללו אצלו רבי שמעון אומר אפלו בארץ עצמו גוללו אצלו שאין לך דבר משום שבות עומד בפני כתבי הקדש

שני אלמנטים שמופיעים ביחד בקטעי (1-ב) נפרדים ומשתקפים כל אחד לחוד בשני קטעי (5-א). בשני חלקי (1-ב) נמצא לשון 'נתגלגל... גולל'. המילים האלה מהדהדות ב(5-א-B): 'הגולה... בגלגל'. בשני קטעי (1-ב) מוזכרים מקומות מוגבהים; ב(1-ב-A): 'האסקפה', ב(1-ב-B): 'הגג'. בדומה להם מוזכר ב(5-א-A) מקום מוגבה: 'הכבש'. הקשר השני נתמך על-ידי ההקשר שבו מוזכר הכבש: 'בוזקין מלח... שלא יחליקו'. גם ב(1-ב) המקומות המוגבהים מוזכרים בהקשר של החלקה, דהיינו, החלקת הספר מידו. יכול להיות שעוד קשר מצוי ביחסי הגבהים בתוך שני הזוגות. ב(1-ב) יש עלייה מן האסקפה עד הגג; ב(5-א) מצויה ירידה מן הכבש אל הבור.

מצאנו סימנים מרובים שהרצף הראשון והאחרון תוכננו במקביל. הדבר מחזק את דעתי שדברי ר' שמעון נוספו בסוף הפרק כדי להבליט את הקשר בין הרצפים. ראה נוספת לקשר המיוחד בין הרצף הראשון והאחרון נמצאת בכלל התוכן. הרצף האחרון עוסק כולו במתרחש בתוך בית המקדש. הפעולות המוזכרות הושפעו על-ידי קדושת המקום וצורכי העבודה. גם ברצף הראשון כל ההלכות מאוחדות על-ידי ממד הקדושה, קדושת התפלין והספרים. לעומת קדושת המקום המאפיינת את הרצף האחרון, הרצף הראשון עוסק בקדושה שאינה במקום: התפלין שנמצאו בחורף והספר שנתגלגל ממקומו. אין זה מן הנמנע שהאבחנה הזאת בין הטמון במקום ובין התלוש ממקום אינה משמעותית בפני עצמה. אמנם, בהמשך הפרק מתברר שהיא יסוד חשוב בארגון החומר.

אדגים את החשיבות של האבחנה בין 'במקום' ובין 'תלוש ממקום' ביחס בין הזוגות ברצף השלישי. בכל זוג הקטע הראשון נוקט במה שטמון במקום לעומת הקטע השני.

א-3	ב-3	א-3
<p>A (ז) בור ברשות הרבים וחליתו גבוהה עשרה טפחים חלון שעל גביו ממלאין הימנו כשבת</p>	<p>A (ח) אילן שהוא מסך על הארץ אם אין נופו גבוה מן הארץ שלשה טפחים מטלטלין תחתיו שרשיו גבוהין מן הארץ שלשה טפחים לא ישב עליהן</p>	<p>A (ט) לא יעמד אדם ברשות היחיד ויפתח ברשות הרבים היחיד אלא אם כן עשה מחצה גבוהה עשרה טפחים דברי רבי מאיר אמרו לו מעשה בשוק של פטמין שהיה בירושלים שהיו נועלין ומניחין את המפתח בחלון שעל גבי הפתח רבי יוסי אומר שוק של צמרים היה</p>
<p>B אשפה ברשות הרבים גבוהה עשרה טפחים חלון שעל גבה שופכין לתוכה מים כשבת</p>	<p>B הדלת שבמקצה וחדקים שבפרצה ומחצלות אין נועלין בהן אלא אם כן גבוהים מן הארץ</p>	<p>B (י) נגר שיש בראשו גלסטרא רבי אלעזר אומר ורבי יוסי מתיר אמר רבי אלעזר מעשה בכנסת שכתבירא שהיו נוהגין בו החר עד שבא רבן גמליאל והזקנים ואסרו להן רבי יוסי אומר אסור נהגו בה בא רבן גמליאל והזקנים והתירו להן</p>

בשני חלקי (3-ג) מעשים ודעת רבי יוסי על המעשה. בראשון (3-ג-A) הוא חולק על

המקום: 'רבי יוסי אומר שוק של צמרים היה'. בשני אינו חולק על המקום אלא על הנוהג: 'רבי יוסי אומר אסור נהגו בו'. הראשון טמון במקום והשני תלוש מן המקום. ב(3-ב) החלק הראשון עוסק באילן המורשש במקום והחלק השני במה שתלוש: 'גבוהים מן הארץ'. הבור של (3-א-א) בתוך הארץ, לעומת האשפה של (3-א-ב), שאינה קשורה למקום. בכולם החלק הראשון נוקט בקשור במקום והשני בתלוש ממקום. יוצא מזה שהאבחנה שמצאנו בין הקשור למקום ברצף החמישי ובין מה שאינו במקומו ברצף הראשון אינה אקראית אלא יסוד תכנון הפרק.

הקושי שהביא לחקירת מקומם של דברי רבי שמעון בסוף הפרק הוא, שדבריו אינם קשורים להלכה הבאה מיד לפנייהם. העליתי את האפשרות שדבריו הוצמדו לסוף הפרק על-מנת להבליט את הקשר בין הרצף הראשון ובין הרצף האחרון. התחלנו בקשר צורני – דברי רבי שמעון מופיעים במקומות מקבילים בשני הרצפים. בדיקת לשון הרצפים הביאה לגילוי יחס כיאסמי ביניהם. מצאנו שגם תוכנם של הרצף הראשון והאחרון משקף את ההיבט של 'הופכיות' שבקשר הכיאסמי. יש ניגודיות ברורה בין הרצפים, המבוססת על האבחנה בין סוגים שונים של קדושה: הקשורה במקום והתלושה ממקומה. הניגודיות הזאת משתקפת גם בזוגיות של רוב הזוגות בפרק. הדגמתי את זה ברצף השלישי. למעשה, מדובר באותו הקשר שבין שתי האמרות של רבי שמעון על שבות. הראשונה במקומה והשנייה תלושה ממקומה. אם-כן, יש יסוד איתן לומר שדברי רבי שמעון בסוף הפרק אינם משקפים שארית מסכת קדומה אלא חיבור ספרותי אחד.

יש עוד ראיה שרבי לא 'השאיר את סיומו של ר"ש במקומו בסוף המסכת', כטענת אפשטיין. קיים קשר צורני בין דברי רבי שמעון בשני המקומות ובין מה שבא מיד לפנייהם:

A-ב-1	B-ב-5
...משהגיע לעשרה טפחים הופכו על הכתב רבי יהודה אומר אפלו אין מסלק מן הארץ אלא כמלא מחט גוללו אצלו רבי שמעון אומר אפלו בארץ עצמו גוללו אצלו שאין לך דבר משום שבות עומד בפני כתבי הקדש	...רבי עקיבא אומר מקום שחיבין על זדונו כרת ועל שגגתו חטאת משם מוציאין אותו ושאר כל המקומות כרפין עליו פסכת רבי שמעון אומר מקום שהתירו לך חכמים משלך נתנו לך שלא התירו לך אלא משום שבות

הדימיון הצורני נוצר בין 'הופכו על הכתב' ובין 'כרפין עליו פסכת'. בשניהם מניחים במקום עד צאת השבת. לראשון רבי שמעון מתנגד ולשני לא מוזכר שהוא מתנגד. יש שלוש הקבלות בין הסוגיות: (1) בשתייהן מעין חילול הקודש, (2) הנחת החילול עד צאת השבת, (3) דעתו של רבי שמעון על שבות. שלוש ההקבלות ביחד מחזקות את הרושם שהפרק מתאפיין כחיבור זהיר ולא 'הלכות פרודות'.

יש דוגמה ברורה במקום אחר במסכת עירובין לשימוש בדברי רבי שמעון לתכלית ספרותית-צורנית על-הלכתית. משנה ו' בפרק ד' של מסכת עירובין מתחלקת לשלושה חלקים. אין קשר בין ההלכה בחלק הראשון ובין ההלכה בחלק השלישי. החלק האמצעי משלב היבטים של החלקים הקיצוניים:

1	2	3
(ו) היו שנים מקצת אמותיו של זה בתוך אמותיו של זה מביאין ביניהן הוא מתר עמהן והן דומה לשלש חצרות הפתוחות	היו שלשה והאמצעי מבלע	אמר רבי שמעון למה הדבר

ואוכלין באמצע ובלבד שלא מתרין עמו ושנים החצונים זו לזו ופתוחות לרשות הרבים יוציא זה מתוך שלו לתוך של אסורים זה עם זה ערבו שתיהן עם האמצעית היא מתרת עמהן והן מתרות עמה ושנים החצונות אסורות זה עם זה

שתי הפיסקאות הראשונות עוסקות באותה הלכה, המותר בתחומים חופפים. לכאורה הפיסקה השנייה מיותרת, ואינה מוסיפה להלכה. ידוע מן הסתם שהחיצונים אסורים זה עם זה אם אין כל חפיפה בין תחומיהם. הפיסקה השלישית עוסקת בהלכה אחרת לגמרי. היא הובאה לכאן בגלל הדימיון הצורני 'למה הדבר דומה'. אין ספק שדברי רבי שמעון שייכים למימד של חיבור ספרותי במשנה ולא לאוסף הלכות. הפיסקה הראשונה והשנייה קשורות בהלכותיהן; השנייה והשלישית באופן ציורי בלבד. האמצעית 'מובלעת' בין הראשונה והשלישית. לחיצוניות אין קשר, 'החצונים אסורים זה עם זה'. צורת הרצף הולמת את תוכנה. זה הכלל של הרצף המשולש, 'האמצעי מבלע ביניהן', הפיסקה השנייה מורכבת מאלמנטים שבראשונה ובשלישית. היא מהווה גשר רעיוני. אכנה את הטכניקה הזאת 'האמצעי המובלע'. נראה בהמשך שימוש בטכניקה הזאת בפרקנו. אביא קודם ראייה ממקום אחר ש'האמצעי המובלע' מהווה עיקרון בסידור המשנה ושגילוייו מאפשר פתרון בעיות טקסטואליות סבוכות. במסכת שבת פרק א' שלושה קבצים בני חמישה חלקים כל אחד:

א	ב	ג
האדם גופו בימי חול	האדם וכליו בין חול לשבת	כלים בשבת
A (ב) לא ישב אדם לפני הספר סמוך למנחה עד שיתפלל	A (ג) לא יצא החיט במחטו סמוך לחשכה שמא ישכח ויצא	A (ד) ואלו מן ההלכות שאמרו בעלית חנניה בן חזקיה בן גריון כשעלו לבקרו נמנו ורבו בית שמאי על בית הלל ושמונה עשר דברים גזרו בו ביום (ה) בית שמאי אומרים אין שורין דיו וסממנים וכרשנים אלא כדי שישורו מבעוד יום ובית הלל מתירין
B לא יכנס אדם למרחץ	B ולא הלכלך בקלמוסו	B (ו) בית שמאי אומרים אין נותנין אונין של פשתן לתוך התנור אלא כדי שיהבילו מבעוד יום ולא את הצמר ליורה אלה כדי שיקלט העין ובית הלל מתירין
C ולא לברסקי	C ולא יפלה את כליו	C בית שמאי אומרים אין פורשין מצודות חיה ועופות ודגים אלא כדי שיצודו מבעוד יום ובית הלל מתירין

D ולא לאכול D ולא יקרא לאור הנר D (ז) בית שמאי אומרים אין מוכרין לנכרי ואין טוענין עמו ואין מגביהין עליו אלא כדי שיגיע למקום קרוב ובית הלל מתירין

E ולא לדין ואם התחילו אין E כיוצא בו לא יאכל הזב עם הזבה מפני הרגל עברה E (ח) בית שמאי אומרים אין נותנין עורות לעבדן ולא כלים לכבס נכרי אלא כדי שיעשו מבעוד יום ובכללן בית הלל מתירין עם השמש

ה'אמצעי המובלע' בא לידי ביטוי כאן בשילוב שני אלמנטים נפרדים: זמן וכלים. חמש ההלכות הראשונות אינן קשורות לשבת דווקא אלא לימות החול¹⁰. מזכורות בהן פעולות של אדם גופו 'לא ישב אדם... לא יכנס אדם'. כל הקובץ השלישי (ג) עוסק בהיבטים של שביתת כלים בשבת. הקובץ האמצעי (ב) 'מובלע' בין חול (א) ושבת (ג) 'סמוך לחשכה' ובין גופו (א) וכליו (ג) 'לא יצא החיט במחטו'. ובכך מתגלה המישור של תכנון ספרות-רעיוני במשנה. נחזור עכשיו לרצפים המשולשים בפרקנו.

ניתוח לשון הרצפים המשולשים

נראה לי שיש אחדות משמעותית בצורות פתיחות הקטעים ברצפים המשולשים. גם האלמנטים החריגים תורמים ליצירת המבנה. ברצף הרביעי מתחילים ארבעה קטעים באותה צורה של הפועל, 'מחזירין', 'קושרין' וכו', וצורה זו מצויה גם בקטע הראשון 'נגר הנגרר נועלים'. ברצף השלישי, חמישה מששת הקטעים נפתחים בשמות עצם: 'בור', 'אשפה' וכו'. ברצף השני הלשון החוזרת 'אדם' מצויה בפתיחת ארבעה קטעים. אסכם את הפתיחות:

פתיחות הקטעים ברצפים המשולשים

קטע	A א	B א	A ב	B ב	A ג	B ג
רצף						
2	זיז	עומד אדם	לא יעמד אדם	לא יעמד אדם	קולט אדם	ומן הצנור
3	בור	אשפה	אילן	הדלת	לא יעמד אדם	נגר
4	נגר	מחזירין	מחזירין	קושרין	חותכין	כהן שלקה

מתברר מזה שבשני הרצפים הקיצוניים, 2 ו-4, שני הקטעים הקיצוניים (A-א) ו(B-ג) הם היוצאים מן הכלל. ברצף 3 היוצא מן הכלל (A-ג) 'לא יעמד אדם' כאילו מושאל מן הרצף הקודם, ומבין-זוגו (B-3-ג), 'נגר' חוזר ברצף הרביעי (A-4-א). זאת אומרת, הרצף השלישי קשור בקשר לשוני לרצף השני, 'לא יעמד אדם', וכן לרצף הרביעי, 'נגר'.

שלושת הרצפים המשולשים מקבלים אופי של תת-מבנה בגלל כלי טכני הטמון ביוצאים

10 ראה את הערותיו למשנה זו של א' גולדברג, פירוש למשנה מסכת שבת, ירושלים תשל"ו.

מן הכלל שבראשית התת־מבנה ובסופו. הקטע הראשון (A-א-2) והקטע האחרון (B-ג-4) כאילו משלימים זה את זה. ברצף השני כל הקטעים מנוסחים בלשון יחיד, חוץ מן הראשון (A-א-2) 'נותנין... ונותנין'. לחלופין, ברצף הרביעי הכל מנוסח בלשון רבים, חוץ מן הקטע האחרון (B-ג-4) 'כהן שלקה'. ראינו 'קשר של הפכים' גם בין פתיחת הפרק וסגירתו: 'המוצא תפלין מכונין', ו'שרץ שנמצא במקדש כהן מוציאו'. וכמו פתיחת הפרק וסופו גם הפיסקה הראשונה בתת־מבנה של הרצפים המשולשים (A-2) וכן הפיסקה האחרונה בו (B-4) קשורות בלשון 'מוציא': 'ובלבד שלא יוציא' (B-א-2), ו'אם להוציא דם' (B-ג-4).

ראינו בפתיחות הרצף השני לשון חזרת 'אדם'. גם בשני הרצפים האחרים יש לשון או ניסוח חזר. השוואת הלשון החוזרת מגלה היבט של תהליך בין הרצפים. התהליך הזה מתבטא בשני אופנים: מספרי ותוכני. מבחינה מספרית הרצפים מסודרים בסדר שכיחות המלה החוזרת. ברצף השני נמצאת המלה 'אדם' בארבעה מששת הקטעים; ברצף השלישי נמצאת לשון 'גבוה' בחמישה קטעים; ברביעי כוללים כל ששת הקטעים את הניסוח 'במקדש אבל לא במדינה'. מבחינה רעיונית התהליך בא לידי ביטוי בקשר בין הלשון החוזרת ובין תוכן ההלכות. ברצף הרביעי אין להפריד כלל בין הניסוח 'במקדש אבל לא במדינה' ובין תוכן ההלכות. ההלכות מלמדות מה מותר במקדש ואסור במדינה. לעומת זה, המלה 'אדם' ברצף השני אינה נחוצה כלל לתוכן ההלכות. במקום 'עומד אדם ברשות היחיד' אפשר לומר 'עומדים ברשות היחיד'. ברצף השלישי מהווה המלה 'גבוה' מיצוע בין 'אדם' ברצף הראשון ובין 'במקדש' וכו' ברצף הרביעי. מצד אחד, 'גבוה' אינו מטבע לשון בלבד כמו 'אדם' אלא חלק ממהות ההלכה. מצד שני, 'גבוה' אינו עיקר ההלכה כמו 'במקדש אבל לא במדינה'. אסכם בטבלה את התהליך המשתמע מן הביטויים החוזרים בשלושת הרצפים המשולשים.

הבט של תהליך במבנה הלשוני של הרצפים המשולשים

הרצף	הלשון החוזרת	מספר חזרות	נחיצות הלשון להלכה
2	אדם	4	מיותר לגמרי
3	גבוה	5	לא מיותר לגמרי ולא נחוץ לגמרי
4	במקדש אבל לא במדינה	6	נחוץ לגמרי

מבחינת הלשון החוזרת, לרצף המרכזי היבט של מיצוע בין הרצף שקדמו ובין זה שלאחריו. הוא גם משלב את לשונם בצורה המזכירה את 'האמצעי המובלע'. כבר ציינתי שהפתיחות של (B-3), 'לא יעמד אדם' ו'נגר', מופיעות ברצפים הסמוכים. בסך הכל כעשר מלים ונוסחאות 'מושאלות' מן הרצפים הסמוכים. אלה המופיעים ברצף השני והשלישי אינם ברצף הרביעי. אלה הבאים ברצף השלישי והרביעי אינם בשני. כל 'מלות הקשר' מרוכזות בשתי פיסקות, והן דווקא פיסקות מקבילות: הראשונה ברצף השני (A-2) והראשונה ברצף הרביעי (A-4). אלה המלים המרכיבות את המפתח הלשוני לרצף השלישי:

A-א-2	חלון:	(A-א-3), (B-א-3)
	בשבת:	(A-א-3), (B-א-3)
B-א-2	עומד אדם ברשות הרבים:	(A-ג-3)
	מטלטל:	(A-ב-3)

	נגר:	A-4-א
(B-3-ג)	נועלים:	
(A-3-ב), (B-3-א)	המנח (2א):	
מניחין (A-3-ג)	אסור, מתר:	
(B-3-ג)	התחתון (2א):	B-4-א
תחתיו (A-3-ב)	אסור:	
(B-3-ג)		

ניתוח תוכן הרצפים המשולשים לאור ניתוח לשונם

מצאנו בכל רצף משולש מאפיינים לשוניים וסגנוניים משלו וכן כאלה המקשרים אותו לרצפים האחרים. ראינו גם מעין תהליך בהתעצמות הנוסחה החוזרת, וברצף השלישי שילוב לשוני בין הרצף השני והרביעי. נבדוק עכשיו את התוכן של הרצפים לאור ממצאי הלשון. החקירה תתמקד בתחילה בהבהרת השוני בין הרצף השני והרביעי. אחר-כך נבדוק את הרצף השלישי כאמצעי בין שני הרצפים האחרים.

ההבדל הבולט בין הרצף השני והרביעי הוא שחמישה מתוך ששת הקטעים ברצף השני מנוסחים בלשון יחיד, וברצף הרביעי ההפך – חמישה קטעים מנוסחים בלשון רבים. חשיבות האבחנה הזאת מודגשת על-ידי כך שאותם קטעים הנפתחים בפועל ברצף הרביעי (A-4, B-3, A-3, B-4) נפתחים בפועל גם ברצף השני. הטכניקה הזאת מבליטה את השוני בצביון בין הרצפים. לרצף השני צביון של הפרטי לעומת הציבורי ברצף הרביעי. הלשון החוזרת מדגישה את האבחנה הזאת; ברצף השני היא 'אדם' וברביעי 'במקדש אבל לא במדינה'.

ברצף השני, פעולות האדם כרוכות בקשר בין רשויות, כגון: 'עומד אדם ברשות היחיד ומטלטל ברשות הרבים'. גם ברביעי ההיבט של קשרים בולט. כל הפעולות כרוכות או במקשרים – 'נגר' ו'ציר' – או בקשרים – 'קושרין נימא'. האבחנה היא בין פעולות קישור בין רשויות, מזה, ובין פעולות קישור בתוך רשות מסוימת, מזה. יכול להיות שהדגש על פעולות קישור בבית המקדש בא להבליט את האבחנה בין המושגים 'בין' ו'בתוך'. ניתן לראות ברצף השני דגש על התפשטות אל מחוץ לרשות. הזיו והמזחילה, לדוגמה, הינם בליטות מחוץ לבית. וכן הפעולות של האדם נעשות מעבר לרשות שהוא עומד בה. ואם נוסיף את המים, שהם המכנה המשותף לפיסקה השלישית ונמצאים גם בשנייה, אפשר לאפיין את הרצף כ'השתפכות'. כנגד זה הפעולות של קשירה ברצף הרביעי מעגנות ומגבילות. ובכן, האבחנה היא בין השתפכות ובין התגדרות. הדבר הולם את הממצאים בניתוח הלשוני. ברצף השני המלה 'אדם' 'משתפכת' ותופסת את מקום הלשון החוזרת וגם את הפתיחה. ברצף הרביעי הפתיחות והלשון החוזרת מתגדרות ומתעצמות בתוך גדיהן. נראה עכשיו איך הרצף האמצעי משלב את הניגודים.

שלוש הפיסקאות של הרצף השלישי משקפות בזעיר אנפין את שלושת הרצפים המשולשים. הפיסקה הראשונה דומה לרצף השני והפיסקה השלישית דומה לרצף הרביעי. הפיסקה והאמצעות 'מובלעת' בין הקצוות. הפיסקה הראשונה עוסקת ב'השתפכות', השלישית במסתגר והאמצעות בגדר עצמה.

3-1

A (ט) לא יעמד אדם ברשות היחיד ויפתח ברשות הרבים ברשות הרבים ויפתח ברשות

3-א

A (ז) בור ברשות הרבים וחליתו גבוהה עשרה טפחים חלון שעל גביו ממלאין הימנו בשכת

היחיד אלא אם כן עשה מחצה גבוהה עשרה
טפחים דברי רבי מאיר אמרו לו מעשה בשוק
של פטמין שהיה בירושלים שהיו נועלין
ומניחין את המפתח בחלון שעל גבי הפתח רבי
יוסי אומר שוק של צמרים היה

B (י) נגר שיש בראשו גלסטרא רבי אלעזר אסור
ורבי יוסי מתיר אמר רבי אלעזר מעשה בכנסת
שבטבריא שהיו נוהגין בו התר עד שבא רבן
גמליאל והזקנים ואסרו להן רבי יוסי אומר אסור
נהגו בה בא רבן גמליאל והזקנים והתירו להן

B אשפה ברשות הרבים גבוהה עשרה טפחים
חלון שעל גבה שופכין לתוכה מים בשבת

בפיסקה (3-א), בדומה לרצף השני, האדם פועל בין רשויות, השפעתו 'משתפכת' אל חוץ
לבית. בשני הקטעים הוא 'מדלג' על רשות הרבים ומקשר בין שתי רשויות היחיד. המשותף
לקטעי פיסקה (3-ג) הם המעשים. בדומה לרצף הרביעי, שני המעשים קשורים למקום מסוים,
ירושלים וטבריא. עוד דימיון לרצף הרביעי הוא שההלכות בשני הקטעים נוגעות במחברים,
המפתח והנגר. יש הקבלה בין הקטעים בהזכרת מקומות התכנסות, שוק וכנסת. דומה הדבר
להיבט של בית המקדש ברצף הרביעי. לכן יש דגש בפיסקה (3-ג) ברשויות של הרבים, אם כי
לאו דווקא רשות הרבים ההלכתית, וכלים המשמשים סגירת בתים, מפתח ונגר. הפיסקה
הראשונה נוקטת ביחיד בתוך ביתו. חלונו פתוח והוא שופך לעברו. לעומתה, הפיסקה
השלישית מדגישה את מקומות התכנסות הרבים וסגירת בתם. הפיסקה האמצעית מבדילה בין
היחיד ובין הרבים, המשתפך והמסתגר.

B-3-ב

הדלת שבמקצה וחדקים שבפרצה ומחצלות אין
נועלין בהן אלא אם כן גבוהים מן הארץ

A-3-ב

(ח) אילן שהוא מסך על הארץ אם אין נופו
גבוה מן הארץ שלשה טפחים מטלטלין תחתיו
שרשיו גבוהין מן הארץ שלשה טפחים לא ישב
עליהן

שני הקטעים עוסקים בהלכות שונות. הראשון נוגע בהיבטים של המושג 'לבוד', טלטול
ברשות היחיד ואיסור עלייה בעצים (ביצה ה:ב). השני כרוך כולו באיסור בניין. הגדרנו אותם
כזוג בגלל הלשון המשותפת 'גבוהין מן הארץ', שאינה מופיעה באף מקום אחר בפרק. בקטע
הראשון, הגובה נחשב לפי המונח ההלכתי 'לבוד', גבוה מן הארץ שלושה טפחים. בקטע
השני, הגובה נחשב כמושג פסי: 'גבוהים מן הארץ' = תלושים מן הארץ. ההבדל בין ההגדרה
ההלכתית ובין ההגדרה הפיסית מצביע על הקשר התוכני בין הקטעים. בשניהם מגדירים את
רשות היחיד. בראשון, האילן שנופו גבוה פחות משלושה טפחים מן הארץ מהווה גדר מסביב
לרשות היחיד ההלכתית. בקטע השני, הדלת והחדקים והמחצלת הם חלקים של הגדר מסביב
לרשותו של יחיד. הראשון הוא גדר הלכתי והשני גדר מעשית. לפנינו אותה האבחנה עצמה
שמצאנו בין השימושים השונים בלשון החזרת 'גבוהין מן הארץ'. המשותף בתוכן הקטעים
הוא 'גדר בין רשות היחיד ורשות הרבים'. ובכן, הרצף השלישי מתאפיין כגדר בין הפרטי
שברצף השני ובין הציבורי שברצף הרביעי. כמו-כן, הגדר מהווה גבול בין 'חוץ' ו'פנים', בין
המשתפך מעבר לגדרו ובין המוגדר בתוך גדרו.

מלבד היותו 'גדר' בין הפרטי שברצף השני ובין הציבורי שברצף הרביעי, ראינו בלשון הרצף השלישי שילוב של הרצפים הסמוכים. גם היבט השילוב משתקף בפסקה האמצעית של הרצף השלישי (3-ב). הפסקה הראשונה (3-א) עוסקת כולה ברשות היחיד לפי ההגדרה ההלכתית. הפסקה השלישית (3-ג) עוסקת ברשויות של רבים למעשה (ירושלים, שוק, טבריא, כנסייה) ולא ברשות הרבים ההלכתית, וכן בקביעת הרשות (היתר) על פי המעשה. הפסקה האמצעית (3-ב) משלבת את הרשות ההלכתית בקטע הראשון, 'אילן' וכו', והרשות המעשית בקטע השני, 'הדלת' וכו'.

מצאנו בניתוח לשון הרצפים המשולשים מעין תהליך. גם בבדיקת תוכן הרצפים מצאנו היבט של תהליך: משתפך, מתגדר, מסתגר; יחיד, יחיד ורבים, רבים. איתרנו גם את הטכניקה הספרותית ליצירת התהליך. העיקר הוא ההיבט של שילוב ברצף האמצעי המופיע בשני מישורים, התוכני והלשוני. הפסקה הראשונה קרובה בתוכנה לרצף השני, הפסקה השלישית קרובה בתוכנה לרצף הרביעי והפסקה השנייה משלבת אותן. במישור הלשוני, כעשר מלים שברצף השלישי מופיעות ברצף השני או הרביעי, אבל אף אחת מהן אינה באה גם בשני וגם ברביעי.

בראשית המאמר הגדרנו את המבנה הכללי של הפרק: שלושה-עשר זוגות, המתקבצים לרצפים של 2, 3, 3 ו-2 זוגות. המבנה המובהק הזה העמיד בספק את דעתם של החוקרים הביקורתיים שהפרק אינו אלא אוסף 'הלכות פרודות'. הצגתי את ההשערה שהפרק מהווה חיבור ספרותי. בניתוח הפרק הבאתי ראיות רבות לתכנון כולל, ובסוף גילינו את הטכניקה הספרותית להרכבת הרצפים המשולשים. אף-על-פי שמבחינה הלכתית הפרק 'מחזיק הלכות פרודות', מבחינה ספרותית 'כל חלקי הבית אחוזים זה בזה'.

נשאר לנו לעמוד על מהות החיבור הספרותי. פענוח המסר מחייב הצבת התת-מבנה של הרצפים המשולשים בחזרה בין הרצפים הכפולים, הראשון והחמישי. האם התהליך שברצפים המשולשים נמשך על-פני כל הפרק? הרצף החמישי הוא המשך לרצף הרביעי ומפרט פעולות בתוך בית המקדש. ראינו דימיון בין הרצף החמישי והראשון, בזה ששניהם קשורים על-ידי 'קדושה' – קדושת התפלין והספרים בראשון וקדושת המקדש בחמישי. ההבדל הוא שבראשון הקדושה 'בחוך' או שלא במקומה, ובחמישי הקדושה 'בפנים' ובמקומה. מצאנו שגם הרצף השני וגם הרביעי עוסקים בקשרים. ברצף השני אלה הם קשרים בין רשויות, וברביעי הקשרים 'מפרידים' בין רשויות, בין המקדש והמדינה. הרצף השלישי הוא הגדר, מצדו האחד 'חוך' ומצדו השני 'פנים'. זה התהליך: 1. בחוך, 2. קשור לחוך, משתפך, 3. הגדר, 4. מופרד, מסתגר, 5. בפנים. בד-בבד עם תהליך ההפנמה או ההסתגרות מתרחש תהליך אחר, אשר לכאורה נוגד לו, מן המצומצם-הפרט אל המורחב-הכלל, כפי שהתברר מן המעבר מלשון יחיד ללשון רבים.

התהליך שהוגדר, ביחד עם הקשרים הרבים שנמצאו בין חלקי הפרק, יכולים לשמש יסוד לפירוש עיוני מסוג חדש, המתבסס על מבנה הפרק. דומני שהניגוד בין הקדושה הנבדלת של התפלין שבראשית הפרק והקדושה המצויה של בית המקדש בסוף הפרק מצטרף לתהליך של הפנמה, כדי ללמד שיעור מטאפיסי. נושא השיעור יכול להיות 'התגדרות במקום כפונקציה של התגלות הקדושה הנבדלת'. אין זה המקום לפתח את הנושא עוד, אבל לא קשה לראות שיש קשר בין הנושא המטאפיסי שהצעתי ובין מהות העירוב.

ציינתי בהקדמה למאמר שכבר נותחו ושוחזרו מאות פרקים לפי הדרך שהצגתי כאן. אחת

התוצאות מן המחקר הרחב היא שניתן עכשיו להשוות מבנים דומים. ניתוח השוואתי בין פרקנו ובין מבנים דומים יכול להבהיר ולהעמיק את הבנתנו בדפוסי חשיבתו של העורך. כבר הצגתי מבנה מחומש נוסף בפרק הראשון של מסכת שבת. אביא עכשיו מבנה אחר, המגלה דימיון מובהק לפרקנו. סוגית 'אין בין' בפרק הראשון של מסכת מגילה עשויה חמישה זוגות אמרות ושתי אמרות בודדות:

א-1

(ה) אין בין יום טוב לשבת
אלא אכל נפש בלבד

ב-1

אין בין שבת ליום הכפורים
אלא שזה זדונו בידי אדם וזה
זדונו בכרת

א-2

(ו) אין בין המדר הנאה מחברו
למדר ממנו מאכל אלא דריסת
הרגל וכלים שאין עושין בהן
אכל נפש

ב-2

אין בין נדרים לנדבות
אלא שהנדרים חייב באחריותן
ונדבות אינו חייב באחריותן

3

(ז) אין בין זב הרואה שתי
ראיות לרואה שלש אלא קרבן

א-4

אין בין מצרע מסגר למצרע
מחלט אלא פריעה ופרימה

ב-4

אין בין טהור מתוך הסגר
לטהור מתוך החלט
אלא תגלחת וצפרים

5

(ח) אין בין ספרים לתפלין
ומזוזות אלא שהספרים נכתבין
בכל לשון ותפלין ומזוזות אינן
נכתבות אלא אשורית
רבן גמליאל אומר
אף בספרים לא התירו
שיכתבו אלא יונית

א-6

(ט) אין בין כהן משוח בשמן
המשחה למרבה בגדים אלא פר
הבא על כל המצות

ב-6

אין בין כהן משמש לכהן
שעבר
אלא פר יום הכפורים ועשירית
האיפה

ב-7

(יא) אין בין שילה לירושלים
אלא שבשילה אוכלים קדשים
קלים ומעשר שני בכל הרואה
ובירושלים לפניו מן הקלעים
וכאן וכאן

א-7

(י) אין בין במה גדולה לבמה
קטנה אלא פסחים
זה הכלל
כל שהוא נדר ונדר קרב בבמה
וכל שאינו לא נדר ולא נדר
אינו קרב בבמה

קדשי קדשים נאכלים לפני מן
הקלעים
קדשת שילה יש אחריה התר
וקדשת ירושלים אין אחריה
התר

הפיזור הסימטרי של הזוגות והאמרות הבודדות (שני זוגות: 1, 2; בודדת: 3; זוג: 4; בודדת: 5; שני זוגות: 6, 7) מעיד על המבנה כמתוכנן. יש דימיון מרשים בין סידור חמשת הזוגות כאן ובין סידור חמשת הרצפים בעירובין י'. כמו שני הרצפים האחרונים בפרקנו, שני הזוגות האחרונים כאן עוסקים במקדש ובכהונה. כנראה, קו מנחה ביצירת המבנה הזה הוא האבחנה בין חיי הפרט וחיי הציבור. שני הזוגות הראשונים בסוגיית 'אין בין' נוגעים בענייני הפרט, כמו שני הרצפים הראשונים בפרקנו. הזוג האמצעי, העוסק במצורע, משלב את ההיבטים של פרט וציבור ביציאת המצורע מן המחנה לבידוד וכניסתו בחזרה אל תוך הציבור. שתי האמרות הבודדות מבליטות את האבחנה הזאת בין פרט וכלל. 'זב' (3) מצביע על חוויית הפרט ו'לשון' (5) אל חוויית הציבור. המבנה הזה דומה למתואר בספר היצירה א:ג: 'עשר ספירות בלימה מספר עשר אצבעות חמש כנגד חמש וברית יחיד מכוונת באמצע כמילת הלשון וכמילת מעור'¹¹. חמשת הזוגות הם 'חמש כנגד חמש', ושתי הבודדות 'מכוונת באמצע': 'כמילת לשון' = לשון, 'כמילת מעור' = זב. האם יש כאן ראייה שחכמת הנסתר מילאה תפקיד בסידור המשנה?

ג. מקום הפרק

הצגתי ראיות רבות שכל חלקי הפרק אחוזים זה בזה; אבל, כדברי אפשטיין, 'פ"י שייך כולו למסכת שבת'. איך ייתכן שתכנון כה מדוקדק בתוך הפרק אינו משתקף בהעמדת הפרק במקומו? האם אותו האומן, שסידר את הפרק בסדר מופלג, לא הקפיד לשים את הפרק במקומו? אפשר לתרץ שיד אחת סידרה את הפרק ויד אחרת סידרה את הפרקים והמסכתות, ושהיד האחת לא ידעה מן היד השנייה. אני מציע לבדוק אפשרות אחרת, שמי ששם את פרקנו במקומו ביקש על ידי כך להבליט אותו. הפרק בולט מבחינות אחדות. הוא הארוך ביותר בסדר מועד והכי מורכב, גם מבחינת התכנון, כפי שראינו, וגם מבחינת ריבוי ההלכות. אם נמשיך לפרש בדרכו של פראנקל, אנו צריכים לחפש הסבר במבנה של הסדר שיצדיק את הבלטת הפרק שלנו. נדמה לי שפתרון החידה מתחיל בחידה נוספת בראשית הסדר, 'יציאות השבת':

יציאות השבת שתיים שהן ארבע בפנים ושתיים שהן ארבע בחוץ כיצד העני עומד בחוץ ובעל הבית בפנים פשט העני את ידו לפניו ונתן לתוך ידו של בעל הבית או שנטל מתוכה והוציא העני חייב ובעל הבית פטור וכו' (שבת א:א).

לפתיחת מסכת שבת, שהיא פתיחת סדר מועד, אופי של מבוא. היא מנותקת משטף ההלכות שבפרק הראשון וקרובה בתוכנה, טלטול, למחצית הראשונה של הפרק האחרון במסכת עירובין. מדוע מתחיל הסדר בלשון הקשה לפרש, 'יציאות'? האם הלשון הזאת באה לחזק את הזיקה לפרק האחרון בעירובין? יש שתי 'מציאות' בחוץ בהתחלת הפרק (המוצא,

11 ספר היצירה, הוצאת הרב מרדכי עטיה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 41.

מצאן) ושתי 'ציאות' בפנים בסוף הפרק (כהן מוציא, מהיכן מוציאים). האם יש קשר בין היציאות שבראשית הסדר ובין המציאות שבפרק שלנו? לכל הפחות ניתן לומר ששני הרצפים הראשונים של פרקנו קרובים מאוד בתוכנם לפתיחת מסכת שבת. אפילו אם נקח בחשבון את דברי אפשטיין, ששבת ועירובין מסכת אחת, עדיין מתמיה שהעניינים של טלטול מחולקים לקצוות, ראשית הפרק הראשון והפרק השלושים וארבעה. אולי זה דרכו של המסדר להדגיש ששלושים וארבעה הפרקים של שתי המסכתות מהווים יחידה אחת. אפשר גם לפרש אחרת. חוץ מבפרקנו, אין בכל מסכת שבת או מסכת עירובין התעסקות בענייני בית המקדש. אחרי פרקנו עוסקות רוב המסכתות, לפחות באופן חלקי, בענייני המקדש. מיד אחרי הפרק האחרון בעירובין, בפרק הראשון של פסחים, נמצא המעבר: 'שתי חלות של תורה פסולות מנחות על גג האצטבא כל זמן שמנחות כל העם אוכלים נטלה אחת תולין לא אוכלין ולא שורפין נטלו שתייהן התחילו כל העם שורפין' (פסחים א:ד). כאן הקשר בין חוץ ופנים, בין המקדש וכל העם. משמעות הדבר תתברר עוד בהשוואת סיום הסדר וסיום הפרק.

סוף עירובין פרק י (5-6)

סוף סדר מועד: חגיגה ג:ז-ח

משעבר הרגל היו מעבירין על טהרת העזרה
עבר הרגל ביום ששי לא היו מעבירין מפני
כבוד השבת רבי יהודה אומר אף לא ביום
חמישי שאין הכהנים פנויים כיצד מעבירין על
טהרת העזרה מטבילין את הכלים שהיו במקדש
ואומרים להם הזהרו שלא תגעו בשלחן
ותטמאוהו וכו'

A (טו) שרץ שנמצא במקדש כהן מוציאו
בהמינו שלא לשהות את הטמאה דברי רבי
יוחנן בן ברוקה רבי יהודה אומר בצבת שלא
לרבות את הטמאה
B מהיכן מוציאים אותו וכו'

בסוף הפרק שלנו עוסקים בהוצאת שרץ מן המקדש. רבי יהודה גורס שעדיף לשהות את הטמאה בשבת. בסוף הסדר עוסקים בטהרת העזרה. רבי יהודה גורס לשהות את הטמאה, אפילו עבר הרגל ביום חמישי. בשתי המשניות — טהרת המקדש, ובשתייהן — דעתו של רבי יהודה לשהות את הטמאה. מבנה הפרק משקף קצות הסדר. שני הרצפים הראשונים בפרק עוסקים בהיבטים של טלטול ושני הרצפים האחרונים בענייני המקדש. ייתכן מאוד שפתיחת מסכת שבת 'הודבקה' במקומה על-מנת ליצור את הקשר לעירובין י. אלה הראיות שאספנו לגבי מקום הפרק בסדר:

1. לכאורה הפרק אינו במקומו.
2. הוא בולט:
A באורכו
B ובמורכבותו.
3. תוכנו משקף קצות הסדר:
A פתיחת הסדר אינה שייכת לרציפות ההלכות הבאות אחריה, אבל מראה קשר לשני הרצפים הראשונים של עירובין י.
B סיום הסדר דומה לסיום הפרק.
4. הפרק מחלק את הסדר לשניים. החלק הראשון אינו נוגע בענייני המקדש כלל. החלק השני מוקדש רובו למקדש. הפרק הבא מיד אחרי מסכת עירובין (פסחים א) מהווה מעבר מענייני הפרט לענייני המקדש.

נדמה לי שיש מגמה לממצאים האלה. ייתכן שהפרק משמש מפתח או אבן-דרך לסדר. יש עוד ראיה לזה, המבוססת על חוקי האסתטיקה של האמנות הקלאסית. בתורת היופי הקלאסית נודעה חשיבות מיוחדת ליחס המספרי של 'חיתוך הזהב'¹². החיתוך עצמו מוגדר כך:

$$B \text{ ————— } C \text{ ————— } A$$

הקטע AB נחתך בנקודת C באופן שקיים: $AB/AC=AC/BC$. במספרים שלמים מתבטא היחס הזה בסדרת פיבונצ'י, היא סדרה שבה כל מספר הוא הסכום של שני המספרים שלפניו: 1, 1, 2, 3, 5, 8, 13, 21, ... ככל שהמספרים הולכים וגדלים, היחס בין מספרים עוקבים מתקרב ליחס של 'חיתוך הזהב' (כ: 1.618). הפרק שלנו הוא ה-34 מן ההתחלה של הסדר וה-55 מן הסוף. בדיקת סדרת פיבונצ'י מגלה שהם מספרים עוקבים בסדרה (34=13+21, 55=21+34), זאת אומרת, הפרק הזה מחלק את הסדר על-פי 'חיתוך הזהב'.

משמעות 'חיתוך הזהב' באה לידי ביטוי באמנות הקלאסית, ובמיוחד בפיסול, ביחס בין אברי הגוף. לדוגמה, הגוף מתחלק בטבור על-פי 'חיתוך הזהב'. לפי זה, הפרק נמצא ב'טבור' של הסדר. הולם הדבר את העובדה שהפרק מחלק את הסדר לשני חלקים. החלק היותר קצר, מן הטבור ולמעלה, ראשון. החלק היותר גדול, מן הטבור ולמטה, בסוף. אם נניח שמשנת 'ציאות השבת' היא אכן מעין מבוא, אזי הסדר גופו מתחיל בראש גופו 'לא ישב אדם לפני הספר'. החלק היותר גדול, מן הטבור ולמטה מסתיים, ככף הרגל, בארץ: 'כל הכלים שהיו במקדש טעונין טבילה חוץ ממזבח הזהב ומזבח הנחשת מפני שהן כקרקע'. האם ייתכן קשר בין הציור הקבלי של האדם הגדול הנמשך מן השמים עד הארץ ובין תכנון המשנה? האם הסדר המופלג שמצאנו בא להצפין מסר נסתר? אף שאין בידינו לענות לשאלות האלו, לכל הפחות, אפשר לשנות במקצת את לשון התנחומא ולאמר 'כשם שהטבור הזה נתון באמצע האיש כך פרק י' במסכת עירובין טבורו של סדר מועד'¹³.

סיכום

הפרק העשירי של מסכת עירובין ידוע לחוקרי המשנה כפרק יוצא דופן. כלשונו של אלבק, הוא כולל 'הלכות פרודות בענייני שבת'. על-כן הוא טוען שהפרק מהווה תוספת פנימית, ההלכות שעורך המשנה הוסיף כאשר גמר לסדר את כלל ענייני השבת במסכתות שבת ועירובין. י"ג אפשרתייך אף מצא את מקורותיהן של הלכות הפרק במקומות שונים במסכת שבת. לעומת הגישה הביקורתית, זכריה פראנקעל טען שהמשנה אינה רק אוסף הלכות אלא גם חיבור ספרותי, וכיאות לכל ספרות מופת, גם במשנה 'כל חלקי הבית אחוזים זה בזה, הלא זה דרך כל אומן משכיל להתוות הבנין ברוחו בכלליו ובפרטיו ולהוציאו אל הפועל על פי הצורה אשר צר ברוחו'. תכלית המאמר הזה הייתה לבחון את דבריו לגבי עירובין פרק י', ולראות אם יכול ניתוח ספרותי להאיר את הקשיים אשר נתגלו במחקר הביקורתי. השלב הראשון של ניתוח הפרק היה הגדרת מרכיביו. בגלל אי-אחידות בחלוקת הפרק למשניות במקורות שונים, הוחלט לחלק אותו מחדש על-פי סימנים פנימיים. התברר

12 לדין בחישובי 'חיתוך הזהב' וסידרת פיבונצ'י ראה: Edna E. Kramer, *The Main Stream of Mathematics*, Greenwich, Conn. 1961, pp. 39-42, 95-97.

13 תנחומא, קדושים י: 'כשם שהטבור הזה נתון באמצע האיש כך ארץ ישראל טבורו של עולם'.

שהמרכיבים, כמו התפלין בראש הפרק, נכנסים זוג זוג. הפרק מורכב משלושה-עשר זוגות, המתקבצים על בסיס לשוני ותוכני לרצפים של 2, 3, 3, 3 ו-2 זוגות. החלוקה הסימטרית הזאת לשני סוגים של רצפים הביאה לבדיקת כל טיפוס לחדר. נמצא קשר כיאסמי הדוק מאוד בין הרצף הראשון והאחרון, המורכב משבע הקבלות לשון. על בסיס ההקבלה המורכבת בין הרצף הראשון לרצף האחרון הצעתי הסבר לדברי ר' שמעון בסוף הפרק השומר על אחדות הטקסט ומעמיד בספק את ניתוחו של אפשטיין.

ברצפים המשולשים נמצא בסיס לראות אותם כיחידה מחשבתית. בניתוח לשוני מדוקדק התגלה הרצף המרכזי כאמצעי לשוני ורעיוני. יש בו מפתח לשוני, המשלב עשר מלים המופיעות או ברצף השני או ברצף הרביעי. אף אחת מהן אינה מופיעה גם ברביעי וגם בשני. בכל רצף משולש לשון חוזרת, ההולכת ומתעצמת מרצף לרצף ומציירת מעין תהליך בהתעצמותה. כאשר נבדקו ההשלכות מן הניתוח הלשוני במישור הרעיוני, נמצא שהתהליך מתאפיין שם כ'התגדרות'. כאשר הרצפים המשולשים שולבו בחזרה בין הרצפים הכפולים, הצטייר תהליך של הפנמה מורכב מן השלבים: 1. חוץ, 2. קשרי חוץ, 3. הגדר בין חוץ ופנים, 4. קשרי פנים, 5. פנים. בסוף נמצא שהפרק מחלק את הסדר על פי 'חיתוך הזהב', ובכך ניתן לראותו כ'טבור' של סדר מועד.

התכנון הציווי-רעיוני אשר נתגלה בפרק האחרון של מסכת עירובין אינו יוצא-דופן. הוא משתקף במאות הפרקים שכבר שוחזרו לפי הדרך שהצגתי כאן. ייתכן שהוא יכול לשמש בסיס לסוג פרשנות חדש אשר ניתן לכנותו 'מדרש חדש'¹⁴.

ברצוני להודות לרבותי אשר עזרו לי בהכנת המאמר הזה: לרבי הרב אשכנזי, המכונה 'מניטאו', אשר פקח את עיני לראות בנפלאות התורה והעמים עלי את המחקר במשנה; לפרופ' א"א אורבך, אשר ביקורתו הצודקת הביאה ישירות לכתיבת המאמר הזה; ולפרופ' שמא פרידמן ופרופ' דניאל בויארין, אשר ללא עצותיהם ועידודם המתמיד לא הייתה העבודה הזאת יוצאת אל הפועל.

14 בשנה החולפת קיימה סידרת הרצאות על הנושא 'מדרש חדש' במוסד ואן ליר. נדמה לי שעצם קיומה מעיד שהזמן בשל להערכה מחודשת של המקורות.

יעקב ש' שפיגל

לדרך הציון וההפניה בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים

רוב שמות המסכות המקובלים בידינו כיום מצויים בתלמוד¹, ומצאנו בתלמוד אף שמותיהם של כמה פרקים, אלא שמספר זה מועט ביותר². אף במקום בו הזכיר התלמוד שם של פרק מסוים, הרי שבדרך כלל אין הוא עושה זאת בדרך ציון והפניה (כעין מסורת הש"ס) אלא כבדרך אגב בלבד³. אמנם מצאנו ציונים בצורה של: 'באיך פירקין', 'כדבעינן למימר לקמן' וכד'⁴, אלא שמספרם קטן מאוד. נמצא כי רוב המקומות שהובאו בתלמוד הובאו ללא ציון, ועל הלומד להיות בקי היטב במקורות כדי שיוכל לאתר את מקומה ומקורה של המובאה. קושי זה הביא את ר' נסים גאון לחיבור ספר 'מפתח מנעולי התלמוד' וכדבריו בהקדמתו (מהדורת גולדנטל, דף ד סע"א):

ולפי שראיתי הרבה מהתלמידים בזמננו זה לא עמדו על זה ויטרחו בבקשת אותה הראיה ולא ימצאו אותה ויתקשה עליהם ההלכה ותסתתם ראיתי שאקבצם ואחברם יחד בספר שיהיה כמפתח לאלו הסתומים ושיהיה התלמיד כאשר יצטרך לכלום מאלו הנזכרים ימצאם במהרה בלי טורח [...] ושמתי ספרי זה על ב' חלקים החלק הראשון הוא הקשה אזכיר בו עיקרי הראיות אשר קיצרו זכירתן במקום אחר כאשר קידמתי [...]

1 ראה ח"ש ניהיווען, 'איזהו מקומן של מסכות', אוצר חכיים, י (תרצ"ד), והוא מציין גם למחקרים קודמים; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, מהדורה שנייה, ת"א, תשכ"ד (להלן: אפשטיין, מבוא), עמ' 989; ח' אלבק, מבוא למשנה, ת"א, תשי"ט, עמ' 125.

2 אפשטיין, מבוא, עמ' 993.

3 כתוצאה מכך יש מקומות של אי-בהירות ואף מחלוקת לדינא. כגון בגדה דף סה ע"ב: 'כי הוּוּ בה ר' יוחנן ור"ל בתינוקת'. לדעת רש"י הכוונה לפרק תינוקת, ואילו לדעת הגאונים (ותשובות הגאונים, אסף, תרפ"ז, סי' מא) הכוונה לתינוקת ממש. וצ"ל לזה אפשטיין הנ"ל (הערה 2). ברם, מתוך שהגאונים פירשו שהכוונה לתינוקת ממש דייקו ואמרו: 'ולא קאמר באשה אלא בתינוקת אלמא אפי' בשלא הגיע זמנה לראות אמרינן', ונמצא שיש מחלוקת בינם לבין רש"י במסקנת העניין, ע"ש.

וכהשערה בלבר, שמא ניתן לומר ששורש המחלוקת ביניהם נעוץ ביחסם לדרך ציון המקורות. לאמר, מתוך שהגאונים לא נהגו לצייין למקורותיהם, לא עלה בדעתם לומר כי התלמוד עשה זאת כאן. ברם רש"י, שכבר נהג לצייין לשמות של פרקים כמצוי בפירושו, לא נמנע מלומר זאת גם ביחס לדרך התלמוד. בדומה לזה, ובאופן אחר, סבור הר"מ כשר, בהגדה שלמה, מהדורה ג', 'ירושלים תשל"ו', עמ' 197 כי מר"י אברבנאל נעלם שהביטוי "פסח שני" הנמצא בר"ן בא לצייין לחלק ממסכת פסחים הנקרא כן (פרקים ה-ט העוסקים בקרבן פסח) ולא כהבנת אברבנאל שסבר שבא לצייין שם של מועד (כלומר פסח קטן).

4 בעניין ציונים אלו ובנושא 'מסורת הש"ס' שבתלמוד דנתי בעבודת הדיסרטציה שלי: 'הוספות מאוחרות (סבוראות) בתלמוד הבבלי, תל-אביב תשל"ו', עמ' 243 ואילך. וראה גם דברי דוד רוזנטל, 'לא יתפרש לן מאי בעי הכא', ספר השנה של בר אילן, י"ח-י"ט (תשמ"א), עמ' 152-153 ובהערה 19 שם.

למרות אי הנוחות שבדרך זו של אי ציון המקורות, דומה כי גם הגאונים המשיכו לנהוג כן. עיון בכתביהם, כגון: הלכות גדולות, הלכות פסוקות, שאילתות⁵, סדר ר' עמרם גאון, סדר ר' סעדיה גאון, ספר המצוות לר' חפץ (מהדורת הלפר), פירוש התורה לר' שמואל בר חפני (מהדורת גרינבאום), ספר המקח והממכר לר' האי גאון⁶, משפטי שבועות לר' האי גאון⁷ ועוד ועוד, מלמדנו כי אין למצוא בם ציונים למקורות. המקורות מובאים בצורה סתמית, כגון: 'שנינו'⁸, אמרו', 'גרסינן' וכד'.

ברם, בתשובותיהם נהגו הגאונים לעיתים בדרך אחרת, כלומר, נהגו לציין את מקורותיהם. יש מקרים שנהגו כן כתוצאה מעצם השאלה. כגון בתשובת ר' שרירא⁹: 'ודשאלתון למכתב לכון הני אסותא דמי שאחזו קורדיאקוס', או בתשובת הגאון המובאת בתשובות הגאונים, מהדורת אסף, 'ירושלים תרפ"ט, עמ' 50: 'וששאלתם דבהחולץ איבעיא להו', ועוד כגון אלו. כלומר, במקרים אלו הציון מתבקש מעצמו כתשובה לשואל.

יש מקרים שנהגו כך כיוון שכך מתבקש מטיבו מאופיו של הפירוש. כך, לדוגמה, מצאנו בפירוש הגאון לגיטין שפרסם אסף, מספרות הגאונים, 'ירושלים תרצ"ג, עמ' 180–184, שמרובים בו יחסית הציונים למקורות בתלמוד¹⁰. ובדומה לזה מעט הוא פירוש קדמון ליומא, באוצר הגאונים, יומא, נספחים, עמ' 67.

אולם, פרט למקרים מעין אלו, ניתן לומר כי בדרך כלל אין הגאונים מציינים למקורותיהם. כדאי להפנות את תשומת הלב לאיגרת ר' שרירא גאון. איגרת זו הגיעה אלינו בכמה כתבי־יד ובמהדורות שונות, וברצוננו לערוך השוואה בדרך ציון המקורות. אציין לפי מהדורת רב"מ לוין.

נוסח ספרד (לפי המובא ביוחסין)	נוסח צרפת
עמ' 7	יבמות פ' הבא על יבמתו
עמ' 8	ביש נוחלין
עמ' 13	כדאיתא בברכות (כ"א, ה, פ — ליתא)

	כדאיתא ביבמות (כ"א, ה, פ — ליתא)

5 בשאילתות, וארא, סי' מב, נזכר פרק המביא גט. לאור האמור לעיל נראה לי כי קטע זה הוא תוספת מאוחרת. ואכן העיר ר"ש אסף (מבלי לנמק) בתשובות הגאונים, 'ירושלים תרפ"ט, עמ' 152 (לסימן קלח), שקטע זה הוא תוספת. גם רש"ק מירסקי במהדורתו, עמ' מז, העיר כי ברוב כתבי־היד חסר סוף השאילתא ובחוכו חסר גם הקטע הנידון.

6 אמנם מצינו מעט ציונים בספר; ברם, לאור האמור יש לשער שזו תוספת מאוחרת. כגון, שער א (דפוס ווין, תק"ע), דף ה ע"א; שער ג, דף ז ע"ב; שער לח, דף עא ע"ב, עב ע"א, ועד ע"א. אציין כי ר"ש אסף, מספרות הגאונים (להלן: אסף, מספרות), 'ירושלים תרצ"ג, הביא קטעים משער יג בתרגום אחר, ומוזכר שם: 'כמו שאמרו ב' הזהב' (שש פעמים). ברם, לפנינו בדפוס ווין, דף לא ע"ב ולב ע"א, אין כל ציון. סביר לראות בזה תוספת מאוחרת.

7 מצאתי ציון אחד בחלק א שער א, דפוס ירושלים, דף יט ע"א: 'כמ"ש רבתי בחזקת הבתים'.
8 יש לציין כי מבחינה זו שונה קצת ספר והזהיר, כיוון שהוא נוהג לציין: כך שנינו במשנה או בברייתא או בתוספתא (ע"י תשלום תוספתא לר"ש ליברמן, עמ' 6).

9 תחכמוני, א (תר"ע), עמ' 41; גנזי קדם, ה (תרצ"ד), עמ' 1.

10 לאור תכונה זו נראה שיש להסתייג מהערת ר"ש אסף, שם, עמ' 178: 'הפירוש הוא על דרך פירושו של רש"י ז"ל, כיוון שרש"י נמנע, בדרך כלל, מללכת בדרך זו.

עמ' 14	כדאיאת בסנהדרין (כ"י א, ה, פ — ליתא)	---
	הוריות	הוראות
עמ' 16	דקאמרינן במציעא (כ"י א, ה, פ — ליתא)	---
	ודאמרינן ביבמות (כ"י א, ה, פ — ליתא)	---

אין ברצוני להאריך בציונים. כל הממשיך לבדוק ייווכח כי המצב המתואר מתקיים עד סוף האיגרת. כלומר, בנוסח ספרד המובא ביוחסין מרובים מראי המקומות. לאור האמור, יש מקום רב להשערה¹¹, כי ציונים אלו הן הוספות מאוחרות¹².

בדומה לכך נוכל לומר ביחס למהדורות השונות של סדר תנאים ואמוראים. מהדורתו של ר' קלמן כהנא (פפד"מ 1935) אינה מכילה ציונים, ואילו זו של אלכסנדר מרכס (ספר היובל לישראל לוי, תפארת ישראל, ברסלוי תרע"א) מכילה ציונים רבים ואף פרשנות בערבית. פרשנות זו מוכיחה שלפנינו הוספות מאוחרות, וכפי שהעיר על כך ר"ש אברמסון¹³. אכן, נראה לי שגם שיטת הציונים לכשעצמה יש בה ללמדנו שאלו הוספות מאוחרות, שהרי כפי שראינו, בחיבור קדום כל כך אין מקום לציונים כה רבים ומפורשים.

לאחר תקופת הגאונים, ניתן לומר שחל מפנה, ורוב הראשונים אינם מסתפקים בציון סתמי: 'אמרו חז"ל, וכד', אלא מציינים למקורותיהם. כיוון שתקופה זו הנה לפני המצאת הדפוס, הרי שרוב הציונים מכילים שם מסכת, או שם פרק, או שניהם גם יחד. עתה מתעוררת השאלה, האם יש אחידות בשמות המסכות והפרקים אצל הראשונים? לגבי אלו הנזכרים בתלמוד בדרך כלל יש אחידות, אולם מה בדבר אלו שאינם נזכרים בו?

קודם שנדון בשאלה זו, נעיין תחילה בשאלה קודמת, והיא — לפי מה נקבע שם המסכת, האם לפי מלה (או מלים) ממשפט הפתיחה, או לפי תוכן המסכת? שתי גישות אלו היו רווחות בעולם העתיק, וכנראה גם אצלנו. כך מצאנו כי חומשי התורה נקראים גם לפי מלת הפתיחה וגם לפי תוכנם, ונחלקו החוקרים מהו השם הקדום יותר¹⁴. לכאורה נראה שביחס למסכות מצאנו אותן שתי גישות, שהרי עיון בשמות המסכות המקובלים בידינו כיום מראה כי חלק מהשמות הם לפי תוכן המסכת, כגון: ברכות, תרומות, עירובין ועוד; וחלק מהשמות ניתנים לפי מלת הפתיחה, כגון: פאה, דמאי, כלאים ועוד. ברם, כבר כתב ר' שלמה עדני בפתיחת פירושו למשנה כי המסכת נקראת (בניגוד לפרשיות התורה) רק

11 על תופעה זו עמד כבר י" אלבוגן בביקורתו על אגרת ר' שריא גאון, מהדורת לוי, שנתפרסמה בספר היובל של הסמינר בברסלאו, 1929, חלק שני, עמ' 69–70 (*Festschrift zum 75. Jahrgigen Bestehen des Jüdisch Theologischen Seminars*).

12 כדאי לציין כאן לעמוד 24: 'ועוד מדתנן בפרק כיצד מעברין'. בשלושת כתבי-היד א, ה, פ וכן בנוסח צרפת, חסרה המלה 'פרק'. ברור כי מלה זו היא תוספת מאוחרת, שהרי כל המעיין בדברי הגאון ייווכח לדעת שהגאון הביא את לשון המשנה ואת ההתלבטות במלה 'מעברין', ואין כאן כל קשר לציון: 'פרק כיצד מעברין'. ברם המוסיף נוסח זה, שהיה רגיל להוסיף מראי מקומות, הוסיף גם כאן אגב שטפיה את המלה 'פרק'.

13 ר"ש אברמסון, 'לתולדות נוסח סדר תנאים ואמוראים', עיונים בספרות חז"ל במקרא ובתולדות ישראל (ספר עזרא ציון מלמד), בעריכת י"ד גילת, ח"י לוי, צ"מ רבינוביץ, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 225.

14 סיכם נושא זה, תוך הפניות למחקרים, חמ"י גבריהו, 'לדרכי קריאת השמות לספרי המקרא', בית מקרא, מד (תשל"א), עמ' 146–151. וראה עוד ר"מ כשר, תורה שלמה, ח, מלואים א', עמ' רלד.

ע"ש רוב הענין שבו מדברים [...] ואע"ג דאשכחן מס' סוכה ומגלה ושבועות דמשמע שג"כ הם נקראו ע"ש המלה הראשונה [...] לא דמי דהתם כולוהי הני תלתא ע"ש רוב הענין שמדבר בו המס' נקראת אלא שגם קרה מקרה לאיזה טעם שיהיה שגם מלה ראשונה התחילה במה שרוב המס' מדברת משא"כ בביצה ומשקין.

נראה שהצדק עמו, כלומר, שהמסכות נקראו על שם תוכנן. ראה לכך נוכל להביא ממסכת גיטין. בראשה שנינו: 'המביא גט', ושם המסכת אינו 'גט' אלא 'גיטין', כלומר: השם מיוסד על פי התוכן¹⁵. ובדומה לזה מסכת נזיר, הפותחת: 'כל כנויי נזירות כנזירות', ושמה אינו 'נזירות' אלא 'נזיר'. הן אמנם בהמשך המשנה הפותחת נמצאת המלה 'נזיר', אבל קשה לראות במלה מרוחקת כל כך מהפתיחה בסיס לשם המסכת. וכן מסכת תרומות, בזמן שבמשפט הפתיחה נמצא השם 'תרומה'¹⁶.

לאור האמור, יש לעיין בשמות שתי המסכות ביצה ומועד קטן, הנקראות גם 'יום טוב' ו'משקין'. משפט הפתיחה במסכת הראשונה הוא: 'ביצה שנולדה ביום טוב'. לכאורה, פשר השם 'ביצה' אינו ברור. הן אמנם הוא נלקח ממשפט הפתיחה¹⁷, אבל מה רע בשם 'יום טוב', המופיע במשפט הפתיחה והמעיד על תוכנה של המסכת? משפט הפתיחה במסכת השנייה הוא: 'משקין בית השלחין במועד'. אף פה נשאלת אותה השאלה: מה טעם נבחר גם השם 'משקין', כאשר השם 'מועד' הנמצא במשפט הפתיחה מעיד גם על תוכנה של המסכת? ננסה עתה לענות על שאלות אלו.

השם 'מועד', כפי שהראו החוקרים¹⁸, נמצא בירושלמי, מו"ק ספ"ב, דף פא סע"ב: 'אית מילין במועד דקשיין מן אהילות ומן נגעים'. אכן, אין כאן הוכחה ודאית שהכוונה בשם 'מועד' דווקא למסכת מו"ק ולא למסכת שבת¹⁹, ומה עוד שמצינו שמסכת שבת נקראה בתקופה קדומה בשם מועד²⁰. עם זאת מצאנו כי בתקופת הגאונים נקראת מסכת מו"ק בשם מועד²¹.

15 איני יודע מדוע חלק מהמסכות נקראו בלשון יחיד וחלק בלשון רבים, לעניינינו החשוב הוא שהופעת השם בריבוי מורה שאין להתחשב במשפט הפתיחה.

16 אמנם נמצא גם השם 'תרומה'; ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 991.

17 כן דעת ר"י רייפמן, השחר, ב (תרל"א), עמ' 342; י' בריל, מבוא המשנה, ב, פפר"מ תרמ"ה, עמ' 19. אפשטיין, מבוא, עמ' 991, כתב כי שני השמות (ביצה, יו"ט) הם ממשפט הפתיחה. י' פרנצוס, תלמוד ירושלמי לביצה עם פירוש ר"א אזכרי, ניו יורק תשכ"ז, מבוא, הערה 2, כתב כי דברי אפשטיין תמוהים, שהרי השם 'יו"ט' הוא לפי התוכן. ברם, נראה שכונת אפשטיין כפי שהבהרנו, כלומר, השם הוא ממשפט הפתיחה ובהתאם לתוכן המסכת, וקיצר בלשונו.

18 לעיל, הערה 1.

19 הנושא בירושלמי הוא קושי בין שני דינים, האחד אמור בשבת והשני בחול המועד, ודברי הירושלמי על דברים הקשים במועד יכולים להתפרש לגבי כל אחד משני זמנים אלו, וכן משמע מדברי 'פני משה' שם. גם ל' גינצבורג, על הלכה ואגדה, תל-אביב תש"ך, עמ' 269 הערה 4, סבור כי השם 'מועד' אינו כנראה מו"ק אלא הלכות חול המועד.

20 אפשטיין, מבוא, עמ' 991. גם ביחס לסדרי נשים, נויקין וטהרות מצאנו אותה תופעה, דהיינו שהמסכת הראשונה והסדר עצמו נקראים באותו שם; ראה אפשטיין, שם.

21 רשימה שבקטע 'הלכות פסוקות' שפרסם א' מרמורשטיין, *MGWJ*, 67 (1923), עמ' 135; פירוש הגאונים לטהרות, עמ' 15, 65, 149; והעירו על כך אלבק במבואו להאשכול, עמ' עד, וע"ש בהערה; אפשטיין, מבוא, עמ' 991, ע"ש. עוד תוספתא כ"י וינה; מחזור ויטרי, עמ' 243 (ואולי זו ט"ס); פירוש המשנה לרמב"ם, מהדורת קאפח, בכתרת למו"ק; תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, ב, סי' רנו, עמ' 476; וראה

השם 'משקין' נמצא, לדעת החוקרים²², בויקרא רבא לד: ב (מהדורת מרגליות, עמ' תשעט): 'עשיר ורש נפגשו וכו' אמר עשיר לאותו רש השנינו פרק אחד ולא השנהו א"ל מה אנא בעי מיתב מתני יתן במשקין או במאמתי קורין'. לכאורה אין מכאן ראייה על שם המסכת, שהרי מדובר כאן בפרק ('השנינו פרק אחד') ואם-כן זהו פרק משקין הנמצא במסכת מו"ק. ברם, כבר רמז ר"ש רוזנטל²³ שיש מכאן ראייה מוכחת לשם המסכת. אכן, גם כאן אין הוכחה ודאית שהכוונה למסכת מו"ק, ושמא הכוונה למסכת אחרת²⁴. עם זאת, שם זה מצוי אצל הגאונים²⁵ ואף בראשונים, כפי שנראה לקמן.

נמצא שאין כל מקור לשם 'מועד קטן' המקובל בידינו כיום. לכן נראה לי לשער כי שמה הקדום של המסכת היה 'מועד'. ברם, היות ושם זה יכול להטעות²⁶ — הרי ניתן לחשוב שהכוונה למסכת שבת, כי אף היא נקראה פעם בשם מועד — שינו את שם המסכת ל'מועד

לקמן ליד הערה 47. מעניין כי מצאנו כן אצל מחבר מאוחר, בן המחצית השנייה של המאה ה-11, והוא ר' יחיא אלצ'אהר, בשיר שפרסם וירדון ב-JQR, 24 (1934-1935), עמ' 432, שורה 11: 'שקלים תן בכל שנה ושנה למקדש, ולמגילה עשה מועד סמוכות'.

לעיל, הערה 1. ברם, אלבק הני"ל השמיט מקור זה, ונראה שלדעתו אין מכאן הוכחה. וראה הערה 24. 22
רא"ש רוזנטל, 'לשמעות הפתיחה של בבלי תענית', ספר זכרון ליעקב פרידמן, ירושלים תשל"ד, עמ' 242
הערה 19: 'ובית השימוש תוכיח' (שלפנינו שם של מסכת): 'פרק ... במשקין'.

רמז לאפשרות זו נמצא כבר במתנות כהונה (ויקרא רבה שם), שכתב: 'מסכת משקין שהוא סוף ששה סדרים או במאמתי קורין שהוא ריש ששה סדרים'. ותמה על כך רייפמן [לעיל, הערה 17] והגיה 'עוקצין' תחת 'משקין'. ברם, נראה שכוונת בעל מתנות כהונה למסכת מכשירין, הנקראת גם משקין והנמצאת אף היא קרוב לסוף סדר טהרות. מסתבר שהיה קשה לבעל מתנות כהונה, מה ראה העשיר לציין דווקא לשתי מסכות אלו, ולכן פירש שיש בהן ניגוד מן הקצה אל הקצה, וכוונת העשיר לומר: איני יכול לשנות אותך לא זו ואף לא זו (לכשתרצה לומר לא זו האחרונה, הקשה, אלא אף זו, הראשונה, הקלה). אף ר' ראובן מרגליות, יסוד המשנה ועריכתה, תל-אביב תשט"ז, עמ' עב, הערה ב, נתקשה בזה ואף הוא פירש משקין = מכשירין, ע"ש. לעומתם, ר' מרדכי מרגליות במהדורתו סבור כי משקין = מו"ק, ומפרש: שני פרקים הם קלים ביותר ומשמיים חומר לימוד מתחילים. אבל זו מגין לו?

לעצם העניין — שמסכת מכשירין נקראת בשם משקין — ציין כבר אפשטיין, מבוא, עמ' 993: 'משקין כך שמה בקצת כ"י... על שם התחלתה: כל משקה וכו''. אף פה נאמר כדברינו, כלומר, המסכת נקראת על-פי משפט הפתיחה כאשר יש לו קשר לתוכן המסכת, והרי המשקין הם המכשירין לקבל טומאה, וכן כתב גם ר' מרגליות הני"ל. ההבדל בין משקה-משקין אינו משמעותי; ראה לעיל ליד הערה 16 והערה 16.

על ציוני אפשטיין יש להוסיף את פירוש המשניות לרמב"ם, עדויות ח:ד: 'כמו שנבאר במסכת משקין', והעיר ר"י קאפח, הערה 27: 'כ"ה בכל הנוסחאות וצ"ל מכשירין'.

אפטוביצר [להלן, הערה 29] ציין לגאונות, ב, עמ' 56, 58, 62, 68, 69. כן נמצא אצל אסף, מספרות, עמ' 223, 227. ברם, יש לציין כי בשני מקומות אלו לפנינו רשימה של תוכן תשובות שנעשתה על-ידי מקבל התשובות, ולא על-ידי הגאון עצמו. כן נמצא גם בחלכות גדולות, דפוס ירושלים, א, תשל"ב, עמ' 411 (על-פי שני כתב-ידים): 'מסכת משקין הלכות מועד'. אבל בדפוס ירושא וברלין חסרות המלים 'מסכת משקין'.

דרנבורג, REJ, 20 (1890), עמ' 136-137, סבור כי נקראת בשם 'מועד קטן' להבדילה מהסדר עצמו, הקרי גם הוא בשם מועד, וכדבריו כתב גם י"א בלוי, 'שמות החיבורים של תורה שבע"פ', ספר זכרון לפוזננסקי, ירושא תרפ"ז, עמ' יג; וכן כתב אלבק בפירושו למשנה, מבוא למסכת מו"ק, עמ' 317, הערה 4. ודבריהם קרובים לדברינו, וראה ההערה הבאה.

קטן', על דרך 'בראשית זוטא', 'סדר עולם זוטא' וכד'. אולם היו כאלה ששינו את שמה לגמרי, דהיינו קראוה בשם 'משקין'²⁷, על פי משפט הפתיחה²⁸.

אם נכונה השערתנו, אזי דומה שנוכל להשיב גם על השאלה הראשונה. כיוון שהשם 'מועד' סוימת, לא ניתן השם 'יום טוב' למסכת ביצה, כיוון שחששו מפני שהרי השם 'מועד' והשם 'יום טוב' קרובים זה לזה. משום כך נקטו גם

נחזור עתה לשאלתנו הראשונה – האם יש אחדות בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים? כיוון שנושא זה ארוך ומייגע, ויש לבדוק ספרות רבה בעניין, הן בדפוס והן בכתב-יד, מצאתי לנכון להגביל את עצמי. כהתחלה למחקר זה נדון כאן במסכת אחת, ובכמה פרקים בלבד. המסכת שבחרתי היא משקין-מו"ק. הבדיקה לא תקיף את כל הראשונים וכתביהם. דומה הדבר שבדיקה זו תוכל לשקף עניין נוסף, והוא: התפלגות החכמים מבחינה גיאוגרפית לפי דרכם בציון המקורות. אפשר שהתוצאות שתתקבלנה במחקר זה לא תשתנינה אף בבדיקות לגבי מסכות אחרות, אבל כמובן יש כאן מקום להמשיך בבדיקות נוספות.

א. מסכת משקין – מועד קטן

כבר העיר רצ"פ חיות, במבואו לפירוש ר"ש בן היתום על מסכת משקין, עמ' VII הערה 4 ועמ' VIII הערה 2, כי השם 'מו"ק' שגור בפי חכמי אשכנז וצרפת, ואילו השם 'משקין' שגור בפי חכמי איטליה. חלק עליו אפטוביצר²⁹ וכתב כי השם 'משקין' נמצא גם בפי חכמי אשכנז³⁰, צרפת³¹ וספרד³², ואילו השם 'מו"ק' נמצא גם בפי חכמי איטליה³³. כדי להגיע למסקנה בנושא זה, בדקתי חומר מרובה³⁴, ואלה התוצאות.

27 לעיל, בהערה 24, הראינו שמסכת מכשירין נקראת בכמה כתב-יד בשם 'משקין'. ברור כי במקרה זה מסכת מו"ק אינה יכולה להיקרא אף היא בשם 'משקין'. ואכן, בכ"י פרמא 138 נקראת מסכת מכשירין בשם 'משקין', ומסכת מו"ק נקראת בשם 'מועד'. ומכאן שלפחות במקרה זה לא חששו לכפילות בין שם המסכת ושם הסדר, וזה שלא כדרכי דרנבורג ואלבק בהערה הקודמת.

28 פרנצוס [לעיל, הערה 17], הערה 3, כתב: 'שינו את השם העתיק "משקין" שהוא ע"ש המלה הראשונה שבמסכת, לשם מו"ק ע"ש תכנה, כדי להתאים שמה לשמות יתר המסכתות שבש"ס שהם ע"פ תכנן'. והנה, מלבד שהוא סותר דברי עצמו שם – שהרי ביחס לביצה כתב שהשם 'יום טוב' הוא הקדום והוא על-פי תוכנה, וכאן כתב שהשם העתיק הוא על-פי מלת הפתיחה (נושא זה אכן שנוי במחלוקת ביחס למקרא, ראה לעיל, הערה 14) – היה עליו להביא ראיה שהשם 'משקין' הוא אכן השם הקדום.

29 בביקורתו על מהדורת חיות, *MGWJ*, 55 (1911), עמ' 627, 635, 638; שם, 56 (1912), עמ' 498.

30 הוא ציין לרוקח סוף סימן נו, סימן נח; ראבי"ה כ"י סימן תקפז; מרדכי, דפוס ריווא, שבת סימן שנב, ותחילת מסכת מו"ק; ילקוט שמעוני, ח"א, רמז קצג; ח"ב, רמז תתקלא.

31 ציין לעיטור, דפוס למברג, ח"א, דף לג ע"ב; ח"ב, דף נה ע"ד; מנהיג, דפוס ברלין, דף צג ע"ב.

32 רי"ף מו"ק פ"ג ס' אלף קצו; ר"ח שבת קכה ע"ב, מגילה כד ע"ב; ספר העתים, עמ' 336 (ברם, משם אין ראיה, כי ניתן לומר שהכוונה לפרק א'; ע"ש); כפתור ופרח מהדורת עדלמאן, דף ג ע"ב, כו ע"ב, כט ע"א ועוד. סוף תשובות המיוחסות לרמב"ן; תשב"ץ, ח"ב, סוף ס' נו ועוד. כדאי להוסיף כי חיות, במאמרו 'הגהות למס' משקין', ספר היובל לאדולף שוורץ, 1917, חלק עברי, עמ' 19 הערה 1, השיב על דברי אפטוביצר: 'אנכי אמרתי כי אין דרך חכמי אשכנז וצרפת [ההדגשה במקור] – י"ש[ן] לכנות את מסכתנו בשם משקין (ומספרדים לא דברתי וידעתי כי כמוהם כאיטלקים קוראים בשם הזה). המקומות המועטים שהזכירם אפ"י מספרי האשכנזים והצרפתים אין בהם די לסתור מה שאמרתי'.

33 ציין לריבמ"ן שביעית פ"ג מ"י, וראה להלן, הערה 38.

34 נעזרתי גם בפרויקט השו"ת שבאוניברסיטה בר אילן; תודתי לרב י' וינברגר שעזרני בזה.

חכמי אשכנז וצרפת מכנים את המסכת בשם 'מו"ק'. אלה הם: ספר מעשה הגאונים³⁵, מהדורה פריימן, עמ' 49.

ר' אליעזר בר נתן, ספר ראב"ן, מהדורת עהרנרייך, דף ט ע"א; דף יג ע"ד.

מהר"ם מרוטנברג, בשו"ת, ח"ד, דפוס פראג, מהדורת בלך, סי' טז, קפד, שכ, תלד³⁶.

ר' חיים אור זרוע, בשו"ת מהר"ח או"ז, מהדורת רוזנברג, סי' רכב³⁷.

ר' יעקב מולין, בשו"ת מהרי"ל, ירושלים תש"ס, סי' קטז.

ר' ישראל איסרלין, בתרומת הדשן, חלק התשובות, סי' פד, פה.

ר' יוסף ב"ר משה, לקט יושר, מהדורת פריימן, או"ח עמ' 102, יו"ד עמ' 81.

בין חכמי הצרפתים יש להזכיר את רש"י בפירושו לתלמוד ואת בעלי התוספות. כיוון שהאיזכורים רבים הם, נמנעתי מלציין.

ר' אליעזר ממין, ספר יראים השלם, סי' כד, קפ, רעד, רעז, סי' דש (תחילתו וסופו), סוף סי' שלה, שמה, שסו.

ר' אברהם ב"ר עזריאל, ערוגת הבושם, מהדורת אורבך, ח"א, עמ' 226, 271; ח"ב, עמ' 53, 181, 265, 266; ח"ג, עמ' 174.

מחזור ויטרי, מהדורת הורוויץ, עמ' 244, 245, 303.

ר' משה מקוצי, סמ"ג, עשין, דפוס ויניציאה, דף קב סע"ג, רמו ע"א, רמז ע"ג, וסע"ד.

ר' משולם³⁸, פירוש ר' משולם לשקלים, מהדורת סופר, עמ' 1. ברם, בעמ' 7: משקין.

דומה, אפוא, שחכמי אשכנז וצרפת מכנים מסכת זו בשם 'מו"ק' בלבד. נותר, אם-כן, לדון בטענת אפטוביצר שהראב"ה, הרוקח, המרדכי והמנהיג מכנים אותה בשם 'משקין'.

מתוך בדיקה עולה כי חכמים אלו מכנים אותה גם בשם 'משקין', בנוסף על שם 'מו"ק'. אילו היו מכנים אותה רק בשם 'משקין' היתה טענת אפטוביצר מתקבלת, אבל לאור האמור ייתכן שפה ושם פלט הקולמוס את השם 'משקין'.

בדקתי יותר משליש מ'ספר הרוקח', ופרט לשני המקומות שמנה אפטוביצר לא מצאתי יותר את השם 'משקין'. מאידך, מצאתי שש פעמים את השם 'מו"ק', במהדורת ירושלים תשכ"ז: עמ' י, יג, מה, קל (פעמיים), קלח. בדקתי את הלכות אבלות, ושם מוזכר פעמיים השם 'מו"ק': בעמ' קפב, קפה. גם בפירוש הרוקח על התורה, מהד' קלוגמן, תשמ"א, במדבר ז: מח, עמ' כט, מוזכר 'מו"ק'.

אף בראב"ה תופעה דומה. בדיקה אקראית בראב"ה מגלה את השם 'מו"ק'. כך בח"א, עמ' 157; ח"ג, עמ' 422, 443, 499.

כן הדבר ביחס למרדכי. השם 'מו"ק' נזכר במסכת מו"ק סי' תחס, תתסו, ובמסכת מגילה סי' תתח.

אף ביחס למנהיג התמונה דומה. בדיקה בהלכות דבר האבד (מהדורת רפאל, עמ' תקא-תקנז) בלבד מגלה כי אמנם מוזכר השם 'משקין' פעם אחת, כדברי אפטוביצר, אבל מוזכר שם גם השם 'מו"ק' פעמיים, ובפעם השלישית מוזכר 'מו"ק' בדברי ר"ת. יתר על-כן,

35 בספר זה מועטים מאוד ציוני המקורות, וראה א' גרוסמן, 'בני מכיר וספרם מעשה המכיר', תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 110 ואילך; ועתה בספרו חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 361 ואילך.

36 וכן הרבה פעמים בהלכות שמחות השלם, מהדורת לאנדא, ירושלים תשל"א (סי' ד, ח ועוד).

37 אמנם לא נולד באשכנז אבל למד אצל מהר"ם מרוטנברג.

38 עיין מה שכתב על אודותיו א"א אורבך, קרית ספר, לא (תשט"ז), עמ' 326.

בפעם היחידה שהמנהיג הזכיר את השם 'משקין', הרי שדבריו הם מכלי שני, ע"ש עמ' תקכד לשורה 63, ואס"כן ראיית אפטוביצר בטילה מאליה, אלא אם נאמר שהמנהיג שינה את לשון המקור שהיה לפניו.

נראה שיש להוסיף לרשימה זו גם את הרא"ש, שרוב ימיו היה באשכנז ובסוף ימיו הגיע לספרד. אף הוא מזכיר תדיר את השם 'מו"ק'. כך בשו"ת הרא"ש, ד"צ ירושלים, כלל ו סי' כו, כלל כג סי' ג (פעמיים), כלל כח סי' ג. וכן בפסקיו, מסכת פסחים י:מא; ב"ק ז:טז, יט; ע"ז א:ז, יג, כג.

עם זאת, יש לציין כי מצאתי חכם אשכנזי אחד שנקט בשם 'משקין', ואיני יודע טעם לדבר. החכם הוא ר' יהודה ברבי קלונימוס, בספרו יחוסי תנאים ואמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' סב, עב, פ, רכב, רכט, רמט.

חכמי פרובנס

אצל חכמי פרובנס נקראת מסכת זו בשם 'מו"ק', ואלה הם שמצאתי כן:
 ר' אברהם ב"ר דוד — תשובות ופסקים, מהדורת קאפח, ירושלים תשכ"ד, סי' כד עמ' עד, סי' לד עמ' ק, סי' ר' עמ' רסא; פירושו לתו"כ, ויקרא פרשה יג, פט"ו (טו ע"ב).
 ר' משולם ב"ר משה — ספר ההשלמה, מהדורת לובצקי, מסכת ב"ק ו ע"ב.
 ר' מאיר ב"ר שמעון המעילי — ספר המאורות, מהדורת בלוי, ביצה עמ' רה, שבת עמ' קמז, הלכות קטנות עמ' שס; אבל במגילה עמ' שלו: משקין.
 ר' אברהם מן ההר — בחידושי ליבמות, מהדורת בלוי, קעה ע"א; סוכה פא ע"א.
 ר' לוי בן גרשם — בהקדמתו לפירושו לתורה.
 ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי — בהקדמתו לבית הבחירה על ברכות; מגן אבות, דפוס ירושלים תשי"ח, הקדמה, עמ' כד.
 ר' יהונתן הכהן — יבמות ג ע"א.

חכמי ספרד

חכמי ספרד נוקטים גם הם בשם 'מו"ק'. יוצא מהכלל הוא הרמב"ן, שאצלו מצאנו גם את השם 'משקין' וגם את השם 'מו"ק'.
 השם 'משקין' נזכר בפירושו לתורה, ויקרא י:כו; בחידושי לש"ס, יבמות סא ע"א ד"ה הא, שם סח ע"א, ב"מ נט ע"א ד"ה וברכוהו, משפט החרם³⁹.
 השם 'מו"ק' נזכר בפירושו לתורה, שמות כג:יא; חידושי לקדושין ג ע"א ד"ה אמר; תורת האדם (מהדורת שעוועל), עמ' קא קמה.
 שאר חכמי ספרד הנוקטים בשם 'מו"ק' הם:
 רמ"ה — בספר יד רמה לסנהדרין כ ע"א ד"ה וכשמברין, לו ע"א ד"ה מימות, צ ע"א ד"ה ועוד ראייה לדבר.

39 במשפט החרם על-פי כ"י, מהדורת מכון התלמוד, ירושלים תשל"ו, וכן במשפט החרם שנדפס בסוף כלבו; ברם, בשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סי' רפח, נזכר 'מו"ק'. גם הריב"ש, תשובה קעא, בהעתיקו ממשפט החרם, העתיק 'מו"ק'.

רשב"א — כתובות, מהדורת הרשלר, ו ע"ב ד"ה חרץ, ב"מ נט ע"ב ד"ה וברכוהו, ב"ב כח ע"ה ד"ה ורוב, יבמות סז ע"ב ד"ה הא⁴⁰.
 שו"ת, ח"א, ס"י קנה, קעט, תעה, תקמט, תשפג, תתכד; ח"ב, ס"י רפ; ח"ג, ס"י תיא. יוצאת מן הכלל התשובה בח"ד, ס"י רסד, שנזכר בה 'מס' משקין'.
 רא"ה — בחידושי לע"ז מהד' בלוי עמ' מג, נד.
 ר' שם טוב גאון — בחיבורו מגדל עז על הרמב"ם, הל' שבת ח:ג, הל' יו"ט פ"ז.
 מגיד משנה — הל' שבת ו:יב, הל' יו"ט ו:כב, הל' אישות י:יג-יד.
 ריטב"א — חידושי ליומא עד סע"ב, כתובות יז ע"א, מכות כא ע"ב, ב"ב ו ע"ב, כו ע"ב, סח ע"א. אבל בתענית יג ע"א ד"ה ת"ר — משקין.
 ר' יוסף בן אליעזר⁴¹ — בפירושו צפנת פענח על הראב"ע, מהדורת הרצוג, ח"א, עמ' 177; ח"ב, עמ' 22.
 ר' מאיר בן אלדבי — בספרו שבילי אמונה, ראש נתיב ז ד"ה ת"ר מ' יום קודם יצירת הולד.
 ר' נסים ב"ר ראובן — גם הוא מזכיר הן את השם 'מו"ק' ואת השם 'משקין'. השם 'משקין' — בפירושו לרי"ף, ביצה, דפוס וילנא ג ע"א⁴², ד סע"ב, מגילה ט ע"ב. השם 'מו"ק' — בפירושו לרי"ף, ביצה ד סע"ב, מגילה ד רע"א, ז ע"א, יא סע"ב.
 ר' מתתיהו היצהרי — בפירושו לאבות ג:יג-יח⁴³.
 ר' יוסף חביבא — נמוקי יוסף, ע"ז כ ע"ב, מהדורת בלוי, עמ' קצח: 'מו"ק'.

חכמי צפון אפריקה

אצל חכמי צפון אפריקה הקדמונים מצוי השם 'משקין'. לאחר-מכן נראה שיש שימוש הן ב'משקין' והן ב'מו"ק', ולבסוף נקבע השם 'מו"ק'. אין זה ברור מי הביא למעבר מ'משקין' ל'מו"ק'. ייתכן שחכמי ספרד שגלו לצפון אפריקה הם שהשפיעו על כך.
 החכמים הקדמונים המזכירים את השם 'משקין' הם:
 ר' חננאל — שבת קכה ע"ב, מגילה כד ע"ב, סוכה מח ע"א, תענית ה ע"ב⁴⁴.
 רי"ף — סוכה פ"ד ס"י תתשמג, מו"ק פ"ג ס"י אלף קצו.

אצל החכמים הבאים מצאנו את שני השמות:

ריב"ש — בתשובותיו מזכיר 'מו"ק' בסוף ס"י קכא, ס"י רכו, סוף ס"י רנב, ס"י רס (בשאלה), ריש סימן שלא. את מסכת 'משקין' הזכיר בס"י קעג⁴⁵, ריש סימן שלא.

40 קטע זה מצוטט ביכללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי, ספר היוכל לרד"צ הופמן, לדוד צבי, ברלין תרע"ד, ס"י 236, ושם כתוב 'משקין'.

41 חכם ספרדי שעלה לארץ-ישראל, ואני מניתי בין חכמי ספרד.

42 בכל מקום שכתוב בדפוס קושטא 'משקין', תוקן בדפוס וילנא (ואולי גם בדפוסים קודמים, אבל לא בדקתי) ל'מו"ק'.

43 הקטע נחפרסם על-ידי מיכאל שמידמן ב-Harvard Studies in Medieval Jewish History and Literature, ed. I. Twersky, Harvard 1979, p. 324.

44 שם כתב: 'מסכת מועד במשקין'. ואפטוביצר, בספר רבייה למגילה, ס"י תקג הערה 23, הסביר כי כוונתו למסכת שעניינה בדיני מועד, והיא מסכת משקין.

45 לכאורה העתיק מהרמב"ן, ב"מ נט ע"א, אלא שלפנינו ברמב"ן אין ציון.

רשב"ץ — בתשובותיו מזכיר 'מו"ק' בח"א, ריש סי' קמו; ח"ב, סי' קכח; ח"ג, סי' יג. את 'משקין' הזכיר בח"א, ריש סימן קמו; ח"ב, סי' קכח; ח"ג, סי' יג.

אצל החכמים הבאים נמצא רק השם 'מו"ק':

ר' ישראל אלנקוה — מנורת המאור, מהדורת ענלאו, ח"ב, עמ' 242.

ר' ישעיה הלוי — הליכות עולם, פ"א.

ר' משה ן' דאנון — כללי התלמוד, כ"י הסמינר בניו-יורק.

ר' אברהם זכות — ספר היוחסין, מהדורת פיליפוסקי, דף 8 ע"א, 14 ע"א, 25 ע"ב, 99 ע"ב, 200 ע"א, 202 ע"א.

רק אצל ר' אברהם בקראט, בספר הזכרון על רש"י, ליוורנו תר"ה, דף לב ע"ב, מצאנו את השם 'משקין'.

יש להוסיף לרשימה זו כי גם הרמב"ם נקט, אולי, בדרך מעורבת. בהקדמה לפירוש המשנה נזכר 'מו"ק'; ברם, בספר המצות, מ"ע ל"ז, נזכר פעם 'מו"ק' ופעם 'משקין'⁴⁶. בפירוש המשנה, הוריות ג:ה, מהדורת קאפח, נזכר מסכת 'מועד'⁴⁷, אך בדפוס נפולי הנוסח 'מסכת מועד קטן'.

חכמי איטליה

נראה כי חכמי איטליה נקטו בדרך כלל בשם 'משקין'.

ר' נתן ב"ר יחיאל — בספר הערוך מזכיר 'משקין'. כגון בערכים: אורי, בר ח' (עמ' קעא)⁴⁸, סרג ב', ען ד', ששבן ועוד.

ריבמ"צ — בפירושו לזרעים, מהדורת מכון התלמוד, שביעית ב:י, מזכיר 'משקין'⁴⁹, ובפ"ג מ"י הזכיר 'מו"ק'⁵⁰.

ר' שלמה בר שבתי ענו, בפירושו לשאלות, מהדורת מירסקי, ויקרא, עמ' רנג — 'משקין'. ר' יהודה ב"ר בנימין — בפירושו לשאלות, מהדורת מירסקי⁵¹, דברים עמ' קט: 'מסכת משקין'. ברם, בפירושו לשקלים א:א, מזכיר (3 פעמים): 'מו"ק'⁵².

ר' צדקיה ב"ר אברהם — בספרו שבלי הלקט, נקט 'מו"ק', והדבר נראה לי תמוה. כך בשבת סימן ס' (מהדורת מירסקי, עמ' 276), סימן קי"א (עמ' 370).

ר' יוסף קולון — הזכיר תמיד 'מו"ק'⁵³. כך בתשובותיו, סי' לה ד"ה יצו, סי' קח ד"ה הכהן

46 כן הוא במהדורת ר"ח הלר ובמהדורת ר"י קאפח; ברם בדפוסים שלפנינו בשתי הפעמים נמצא 'מו"ק'.

47 ראה הערה 21.

48 קאהוט תיקן שם ל'מו"ק', וזו טעות.

49 ייתכן לומר כי כוונתו לפ' משקין.

50 ציין לזה כבר אפטוביצר [לעיל הערה 23], כהוכחה שאף אצל חכמי איטליה נקראת מסכה זו בשם 'מו"ק'. ברם, כבר כתבנו לעיל שאין זו הוכחה, שהרי אנו רואים שזו הפעם יחידה, ואם-כן לפנינו מקרה יוצא דופן.

51 הפירוש נדפס בתוך פירושו של ר' שלמה בר שבתי ענו, עיין מבואו של מירסקי, עמ' 38.

52 אמנם מה שהזכיר 'מו"ק' בפעם הראשונה זו טעות; ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, שקלים, עמ' 658 הערה 3.

53 רד"צ הילמן העירני כי אין לראות במהרי"ק חכם איטלקי, אלא חכם אשכנזי, המשתמש בספריהם של חכמי אשכנז, כגון במרדכי ועוד. ובוה נבין את דרכו ביחס לפרק 'איזהו נשך'; ראה הערה 89.

הג', סי' קנב ואשר הק', סי' קפט שר גדול, סי' קפט ועד דבר. וכן בתשובות מהרי"ק
החדשות, ירושלים תש"ל, סי' ז ועוד נר', סי' ט ועוד (2).
ר' עובדיה מברטנורה — בפירושו למשנה, פסחים ח:ח, חולין ב:ט, אהלות יח:ד, מכשירין
ג:ד: 'מור"ק', ואולי הושפע מרבו ר' יוסף קולון.

חכמי יוון, רומניה
ר' הלל — בפירושו לספרא, מהדורת קולידצקי, דף ג ע"א, קב ע"ב, נקט בשם 'משקין'.
שאר החכמים נקטו בשם 'מור"ק' — אלא שהם פעלו לאחר המצאת הדפוס, ולכן איני סבור
שיש ללמוד מהם; עם זאת ציינתי אליהם:
ר' אליהו מזרחי — בשו"ת רא"מ, סי' יג ד"ה התשובה, נג ועוד, נז נראה לי.
ר' בנימין זאב — בשו"ת בנימין זאב, ירושלים תש"כ, סי' קנה ששאלת, סי' רמה שלם טב,
סי' רמח ראה גם, ואמינא.
ר' דוד הכהן — שו"ת רד"ך, אוסטרעא תקצ"ד, בית כג.

אחר המצאת הדפוס, דומני שאין למצוא את השם 'משקין'. ייתכן שיש כמה מקרים חריגים,
אבל ברור ששם זה פינה את מקומו לשם 'מור"ק'.
כדאי לציין כי לא מצאתי מישור שיציין למסכת זו בשני שמותיה כאחת. יוצא מהכלל
נמצא בספר הפליאה. בסדרו את המסכות (דפ' צילום, ירושלים, כה ע"ב), כתב: 'סדר מועד
[...] משקין והוא מועד קטן; ואחר-כך, בפירוט הסדרים (כו ע"ג), חוזר ומציין: 'ואחר
המגילה מועד קטן הנקרא משקין'. אולי יש לעובדה זו חשיבות לגבי זמנו ומקומו של המחבר
— אלא שנעלמה ממני.
לסיכום, נוכחנו לדעת כי חכמי אשכנז, צרפת וספרד (לפחות, מהרמב"ן ואילך) נקטו בדרך
כלל בשם 'מור"ק'. מאידך, חכמי צפון אפריקה הקדומים (כנראה, לא יאחר מהרי"ף) וכן חכמי
איטליה נקטו בשם 'משקין'.
מסקנות נוספות יובאו לקמן.

נעבור עתה לדון בשמות הפרקים. בתלמוד נמצאים כמה שמות של פרקים⁵⁴; ברם, רוב
השמות אינם בתלמוד, והגיעו אלינו מתקופה מאוחרת יותר. בדרך כלל נקרא הפרק בשם
המלה הראשונה או המשפט הראשון במשנה הנמצאת בתחילת הפרק.
נשאלת השאלה, כיצד הבחינו בין פרקים בעלי אותו שם? אם הם נמצאים במסכות שונות,
ניתן להבדיל ביניהם על-ידי הוספת שם המסכת; ברם, מה הדרך להבחין ביניהם כשהם
נמצאים באותה מסכת? יש כמה דרכים לפיתרון הבעיה⁵⁵, ואין כוונתי כאן לעמוד על
הפיתרון במלוא היקפו. ברצוני להתמקד עתה בדוגמאות מעטות, ואידך זיל גמור.

54 עיין אפשטיין, מבוא, עמ' 993.

55 עיין א' קרלין, 'שמות הפרקים במשנה ובתלמוד', אוצר החיים, יד (תרצ"ז), עמ' 59–62 [= א' קרלין,
דברי ספר, תל-אביב תשי"ב, עמ' 54–59]. זהו המאמר היחיד שמצאתי שדן קצת בבעיה זו. תודתי לידידי
ר"י תבורי שהפנה תשומת לבי למאמר זה.

ב. פרק דיני ממונות — זה בורר
 דיונו ית'ה במסכת סנהדרין. הן פרק ראשון והן פרק שלישי במסכת זו פותחים: 'דיני ממונות בשלושה'. אף פרק רביעי פותח במשפט דומה: 'אחד דיני ממונות בדרישה וחקירה'. כיצד, אפוא, נבחנו ביניהם?
 מתברר כי חכמי צרפת ואשכנז נהגו בדרך זו: פרק ראשון נקרא: 'דיני ממונות'. פרק שלישי: 'זה בורר', וזאת על-פי המשך משפט הפתיחה: 'דיני ממונות בשלושה זה בורר לו אחד'. פרק רביעי: 'אחד דיני ממונות'.
 שיטה זו נמצאת אצל בעלי התוספות פעמים רבות מאוד, ונמנעתי מלציין זאת. אצל שאר החכמים השיטה דומה, ואלו הם המכנים את פ"ג בשם: 'זה בורר'.
 ר"ת — ספר הישר, ס"ס לו, סי' פה אות ב.
 רא"מ — ספר יראים, מהדורת שיף, סי' רסח.
 ראב"ה — ספר ראב"ה, סי' תתקכג.
 ר' משה מקוצי — סמ"ג, עשין, צז, דף קפו סע"ג.
 ר' יצחק ב"ר משה — או"י, סוף ב"ק הל' הודאות בעל דין ושם סי' תע. ב"מ סי' קפח, ב"ב סי' רנה. ספר אור זרוע לשבועות שהדפיס פריימן בסה"י לישראל לוי, תפארת ישראל, ברסלוי תרע"א, עמ' II (על דף ל ע"א), עמ' III (לד ע"ב), עמ' X (מא ע"א).
 ר' אברהם ב"ר עזריאל — ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 196.
 פ' תלמיד ר' שניאור על שקלים, מהדורת סופר, עמ' 8.
 מהר"מ מרוטנברג — בשו"ת, דפוס פראג, סי' לב, קטו, רסג, תמז, תסג, תקכב, תקצא, תרו, תשז, תשיב ועוד הרבה.
 מהר"ח או"י — בשו"ת מהר"ח או"י, סי' כח, לו, נא, רי, רנ.
 הגהות מימוניות, הל' עדות פ"ו אות ד'.
 ר' שמשון מקינון — ספר כריתות, ח"ד, ש"ג סי' יח, מהדורת ירושלים, עמ' קצה.
 מהרי"ו — שו"ת מהרי"ו, סי' יט, כז, כח, ל, לו, מב ועוד.
 מהרי"ל — שו"ת מהרי"ל החדשות, ירושלים, עמ' קעז, קפו, של.
 ר' ישראל איסרלין — שו"ת תרומת הדשן, ח"א, סי' רכו, שדס, שגד; ח"ב, סי' לא, לב, נג, פה, קלח.
 ר' יוסף ב"ר משה — לקט יושר, חלק או"ח, עמ' 622; חלק יו"ד, ריש עמ' 33, 41.
 יש להעיר כי ר' יהודה ברבי קלונימוס, בספרו יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון, עמ' קסט, כתב: 'דיני ממונות זה בורר', אבל זו פעם יחידה שמצאתי כן אצלו⁶, ואילו בשאר הפעמים: עמ' קיא, רד, רכ, של, כתב: 'זה בורר'. וכן ר' מרדכי בר הלל בסנהדרין רפ"ג כתב: 'דיני ממונות תניין'.
 מעניין מאוד לבדוק את דרכם של רש"י והרשב"ם בנדון זה.
 א. גיטין נט ע"א ד"ה איקטיל: 'כדאמרינן בזה בורר'. כן הוא בדפוסים שלפנינו. ברם, בדפוס ויניציאה ר"פ, יושטיניאן ש"ו, קרקא של"ט (יותר לא בדקתי), שונצינו 1488, וכן בכ"י וטיקן 135 (מכון לתצלומים ס' 8612), וטיקן 140 (ס' 8614), רומא אנגליקה Or57/2 (ס' 11705), הנוסח: 'כדאמרינן בדיני ממונות'.

56 תופעה מעניינת, שהרי כפי שצינתי לעיל, הוא היחיד המכנה את מסכת מ"ק בשם 'משקין' בניגוד לדרכם של שאר חכמי אשכנז.

- ב. שם ע"א ד"ה ראיא אחרונה: 'באחד דיני ממונות'. כן הוא בדפוסים שלפנינו, וברור שזו טעות. בחלק מהמקורות הנ"ל שבדקתי וברש"י שבר"ף: 'בדיני ממונות'.
- ג. ב"מ לח רע"ב ד"ה ראיא: 'בדיני ממונות השני'. כן הוא לפנינו ובדפוס ויניציאה, וכן בכ"י קמברידג' Add 478 (ס' 15946), בודלי 429 (ס' 1783), לונדון 412 (ס' 5914) לונדון 413 (ס' 5863).
- ד. ב"ב קט רע"א, רשב"ם ד"ה אי לאפוקי: 'בפרק זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה⁵⁷.
- ה. שם קמט ע"א, רשב"ם ד"ה ת"ש: 'בפרק דיני ממונות תנינא', וכן הוא בדפוס ויניציאה. ברם, התוספות שם מצטטים מן הרשב"ם ומעתיקים 'בפ' זה בורר'.
- ו. שם קעה ע"א, רשב"ם ד"ה שכיב מרע: 'זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה.
- ז. סנהדרין לו ע"א, רש"י ד"ה שבנא: 'זה בורר'. ברם, בדפוס ויניציאה: 'בפ' דיני ממונות השני'⁵⁸.
- ח. שם לו ע"ב ד"ה הא: 'בדיני ממונות', וכן הוא בדפוס ויניציאה⁵⁹.
- ט. מנחות עא ע"ב, רש"י ד"ה הו: 'זה בורר', וכן הוא בדפוס ויניציאה. אבל בכ"י וטיקן 487: 'בפרק דיני ממונות זה בורר לו אחד' וכו'.
- י. בכורות מג ע"ב, רש"י ד"ה לאכלה: 'בפ' זה בורר לו אחד', וכן הוא בדפוס ויניציאה. לפנינו תופעה האומרת דרשני, הן רש"י והן הרשב"ם כינו, ככל הנראה, את פרק ג' בשם דיני ממונות. מדוע, אפוא, שונה הכינוי על-ידי שאר חכמי צרפת מבעלי התוספות ואילך⁶⁰? בדרך אגב עולה תופעה מעניינת על דפוס ויניציאה: מדפיסו שינו, כנראה, את ציוני רש"י ורשב"ם; השאלה היא, מה טעם עשו זאת רק בחלק מהמקומות?
- ברם חכמי פרוכנס נקטו דרך אחרת. המאירי בפתחתו למסכת סנהדרין העיד כי פ"א נקרא בשם 'דיני ממונות', פ"ג — 'זה בורר', פ"ד — 'דרישה וחקירה'⁶¹. ברור כי לפנינו ניסיון של מניעה מטעות⁶². פ"ד, שהוא 'אחד דיני ממונות' או 'א' דיני ממונות', עלול בנקל להתחלף הן בדיבור והן בכתב בפרק 'דיני ממונות', וכפי שמצינו חילופים כאלה בכמה מקומות⁶³, ועל כן כונה בשם שונה לגמרי.
- 57 בכ"י המבורג 63 (ס' 26300) חסר חציה השני של המסכת.
- 58 כ"י מדריד 1 (ס' 7368), שהוא היחיד למסכת זו, מטושטש בחלקו הגדול וקשה מאוד לקריאה.
- 59 כדאי להעיר כי בדף ה ס"ב נמצא ברש"י לפנינו: 'משנה היא כזה בורר', ואילו בדפ"ו: 'משנה היא באחד דיני ממונות', ונראה לי שהיה כתוב: 'בדיני ממונות', ונשתבש בדפ"ו [נראה הערה 63]. כן יש להעיר בדף ב ע"ב, ד"ה הודאות, לפנינו נמצא: 'בפרק ג', ואילו בדפ"ו נמצא 'בפ' השני', ונראה לי שהיה כתוב: 'בפ' דיני ממונות השני', ונשתבש בדפ"ו. במקרה זה היה ניתן לומר כי לפני רש"י היה סדר הפרקים שונה מלפנינו, לאמר, פרק 'זה בורר' היה פרק שני ופרק 'כהן גדול' היה פרק שלישי. על עובדה זו העיד ר' יוסף בר משה בספרו לקט יושר, יו"ד, עמ' 40 ועמ' 49, וכן מצאתי גם ברשימת פרקי משניות, כ"י קמברידג' Add 562/3 (ס' 16850), המכיל גם את סמ"ק והוא כנראה כתב-יד אשכנזי מהמאות הי"ד-ט"ו [אפשטיין, מבוא, עמ' 997, לא ציין לבעיה זו]. אלא שבלקט יושר כתב להדיא שלפני רש"י פרק 'זה בורר' הוא פרק שלישי, ואם-כן הנחתנו נסתרת. אמנם, לקט יושר לא פירש מנין לו שכן היה הסדר לפני רש"י.
- 60 כאן עלי להעיר כי נוסח התוספות נבדק על-ידי רק בדפוס ויניציאה ולא בכתב-יד.
- 61 אבל בהמאירי, ב"ב קעה ע"ב (מהדורת סופר עמ' 728): 'אחד דיני ממונות'.
- 62 כאן המקום לציין כי בספר השטרות לר"י אלברצלוני, עמ' 14, 37, 41 מכונה פרק זה בורר בשם סנהדרין פ"ג. והנה לגבי שאר הפרקים נקט ר"י אלברצלוני בשמם המקובל ורק בפרק זה נקט בציון מספרי. נראה אפוא שרצונו למנוע טעות בשני פרקים סמוכים אלו גרם לו לשנות ממנהגו.
- 63 להלן כמה דוגמות שבכולן צריך להגיה: 'אחד דיני ממונות'. ספר המפתח לר' נסים, מהדורת גולדנשל,

מבדיקה אצל שאר חכמי פרובנס נתקבלה התמונה הבאה:

ר' שמעון ב"ר מאיר המעילי — ספר המאורות, שבת, מהדורת בלוי, עמ' קצה: 'זה בורר'.
 ר' משולם ב"ר משה — ספר ההשלמה, מהדורת לובצקי, ב"ב דף יא ע"ב, יד ע"ב, לא ע"ב,
 לג ע"א: 'זה בורר'. ב"ק דף נ ע"א: 'דרישה וחקירה', אבל ב"ב דף לג ע"ב: 'א' דיני
 ממונות', וכן בסנהדרין א ע"ג וע"ד.
 ר' אברהם מן ההר — חידושי ליבמות, מהדורת בלוי, דף קמט ע"א: 'דרישה וחקירה'⁶⁴.
 ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד — תשובותיו, מהדורת קאפח, ירושלים תשכ"ב, עמ' נט: 'א' דיני
 ממונות'⁶⁵; עמ' קכח: 'זה בורר'⁶⁶.
 ר' זרחיה הלוי — בספר המאור, סנהדרין פ"ד (דפוס וילנא, יב ע"א): 'בדיני ממונות בתרא'.
 אבל ידוע שהר"ז פעל בספרד, ואם כן ייתכן שיש לראותו כמייצג את שיטת חכמי ספרד;
 ראה לקמן.
 ר' דוד כוכבי — ספר הבתים, מגדל דוד, אמונה, מהדורת הרשקר, עמ' קה: 'אחד דיני
 ממונות'.

חכמי ספרד

מבין חכמי ספרד, רק הרמ"ה מכנה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'. שאר החכמים מכנים אותו
 בשם 'זה בורר':
 רמ"ה — יד רמה לסנהדרין ו ע"ב ד"ה איתיביה, ואמרינן ('דיני ממונות בתרא'); ע"א ד"ה
 ואמר ריש פ"ג: 'ואתחיל דיני ממונות בשלושה'; בפ"ד לג ע"א ד"ה בבא חמישאה, פ"ה
 דף מא ע"א ד"ה א"ר חסדא: 'דיני ממונות בתרא'.
 שאר החכמים, כאמור, מכנים אותו 'זה בורר'; ואלו הם:
 רמב"ן — חידושי לגיטין פו ע"א ד"ה נכתב; בהשמטות שם סד ע"א; ריש מס' סנהדרין;
 שבועות מא ע"א ד"ה הא; מכות, מהדורת מכון התלמוד, עמ' מד, מט. ועיין בחידושי
 לב"ב קלד ע"ב ד"ה בתרי, שנראה שיש שם ט"ס וצ"ל: 'דיני ממונות בתרא'. תשובותיו
 מהדורת אסף סי' נח.
 רשב"א — חידושי לב"מ כא ע"א ד"ה אין; ב"ב מ ע"א ד"ה הודאה; כתובות יט ע"א ד"ה
 קטנים, ד"ה אביי; ר"ה, מהדורת דימיטרובסקי, עמ' 103. אמנם נמצא אצלו גם 'דיני
 ממונות בתרא' בב"מ ל ע"א ד"ה ור'⁶⁷, כתובות כא ע"א ד"ה עד'⁶⁸.
 תשובותיו, ח"א, סי' תל, תרפז, תשכט, תשפב, תתקמה, ס"ס תתקנט, אלף ה, אלף לה, ריש
 אלף קיא, ס"ס אלף קיד, אלף קכו, אלף קמב, אלף קמז, כ"ס אלף קמט ועוד כ-40 פעם
 בתשובותיו.

ברכות רפ"ז [בגלילין ש"ס וילנא תיקנו ללא הערה]; קדושין ל ע"ב, תוספות ד"ה אם; לקח טוב, דברים, עמ'
 5, פסוק 'ואצוה אתכם' [והמלה 'בשלושה' נוספה שם אגב הטעות הראשונה]; שו"ת רשב"א, ח"ג, ס"ס
 שעו; ספר יוחסין, דף 131 ע"א, ערך ר' ואלס. ויש גם דוגמה הפוכה במנחות סה ע"א, תוספות ד"ה
 ויודעים ובשיטה מקובצת שם, שכתוב 'אחד דיני ממונות' וצ"ל 'דיני ממונות'. וראה בפנים ליד הערה 85.
 עמ' קב: 'וכ"כ הר"ף בפ' דיני ממונות בתרא', וצ"ל: 'אחד דיני ממונות', ועל-כן איני יודע אם לחשוב זאת
 כחריג אם לאו.

יש לזכור שהראב"י אב"ד למד גם בברצלונה, ועל-כן איני יודע אם יש ללמוד מכאן.
 קאפח ציין שם כי הטור מביא תשובה זו בשם 'תשובה לגאון', והוסיף קאפח כי ברור שאין היא לגאון בבלי.
 והוגה שם: 'זה בורר'.
 נראה שלקוח מר"ח.

שו"ת זכרון יהודה — סי' נז, עז, צד, דף מו, ע"א⁶⁹.
 ריטב"א — חידושו, כתובות מ ע"ב ד"ה ובתוספות, ב"ב מו סע"ב, ב"ב מא ע"א, קנה ע"א,
 קע ע"א, מכות ו ע"ב, כא ע"ב.
 תשובותיו מהד' קאפח סי' כג, פח⁷⁰, צד, קפא.
 ר' וידל די טולושא — מגיד משנה יבום ד:א, טוען ונטען ו:ז, ז:א, זכיה ומתנה ו:ה, מלוה
 ולוה יא:א, טז:ח.
 ר"ן — פירושו לרי"ף קדושין (דפי הש"ס) דף נב ע"א, גיטין (דפי הש"ס) דף עה ע"א, וראה
 כתובות ח סע"א ובהערות המגיה. תשובותיו סי' מז.
 ר' שם טוב גאון — מגדל עז מאכלות אסורות פ"ח ה"ט.
 ר' יוסף חביבא — נימוקי יוסף קדושין נא ע"ב מהד' בלוי עמ' רכג, ב"ב פ"ג (דפי וילנא כ
 ע"ב). אבל בב"ק יז רע"א: דיני ממונות בתרא, ושם כד ע"א, ב"ב ע רע"א: דיני ממונות⁷¹.
 נראה שאפשר להוסיף לרשימה זו גם את הרא"ש, שבסוף ימיו הגיע לספרד. אף הוא מכנה
 פרק ג' בשם 'זה בורר'. כך בתשובותיו, כלל יא סי' ט, כלל יג סי' כ, מה-ג, מה-כה, נ-ז,
 נב-ג, נו-א, נז-א, נז-ג, נח-ד, נט-א ועוד כ-10 פעמים בתשובותיו.

חכמי בבל וחכמי צפון אפריקה, חכמי מצרים וארץ-ישראל
 בתשובות הגאונים וגם אצל חכמי צפון אפריקה הקדומים נקרא פ"ג בשם 'דיני ממונות'. ברם
 חכמי צפון אפריקה המאוחרים מכנים אותו 'זה בורר'.
 סדר תנאים ואמוראים — בקטעים שפרסם ר"א מרכס⁷² ור"ש אברמסון⁷³ נמצא 'דיני
 ממונות' וכן 'דיני ממונות בשלשה זה בורר לו אחד'.
 גאונים — תשובות הגאונים שערי צדק, ד:ה:ח, שלוניקי דף עב ע"ב: 'דיני ממונות'.
 ר' נסים — ספר המפתח, מהדורת גולדנטל, הקדמה, דף ו ע"ב, ובברכות רפ"ז⁷⁴: 'דיני
 ממונות'. בברכות ז ע"א, מהדורת גולדנטל, דף יג ע"א: 'במס' סנהדרין פ' דיני ממונות
 בגמ' זה בורר לו אחד'⁷⁵.
 ר' חננאל — ר"ה כב סע"א, עירובין פב ע"א: 'דיני ממונות בשלושה'. אוצה"ג, ב"ק, פיר"ח
 עמ' 73, ובקטעים מפירושו לנדה⁷⁶: 'דיני ממונות זוטא'.
 מהר"מ אלשקר — אף הוא מכנהו ברוב המקרים בשם 'זה בורר'. אבל יש מקרים יוצאי דופן
 — סי' כז: 'דיני ממונות'.

69 בדף מח ע"ב כתב: 'אחד דיני ממונות', וצ"ל: 'זה בורר'. ייתכן שהיה כתוב 'בדיני ממונות' [ראה הערה 59]
 ושובש ל'א' דיני ממונות; ולפי זה מצוי הכינוי 'דיני ממונות', וצ"ע.
 70 קאפח העיר שם שאולי היא לרשב"א.
 71 בהערות גליון אלפס על הרי"ף ב"ב, דפוס וילנא דף ו סע"ב, כתב כי הנימוקי יוסף מכנה פרק ג' בשם 'דיני
 ממונות', ואנו רואים כי מכנהו גם כך וגם כך.
 72 נתפרסמו בספר היובל לישראל לוי, תפארת ישראל, ברסלוי תרע"א.
 73 נתפרסמו בספר מלמד [לעיל הערה 13], עמ' 230-237.
 74 וצריך להגיה כן שם, וכדפוס וילנא הגיהו ללא הערה, וכבר ציינתי זאת לעיל [הערה 63].
 75 לפי זה נבין את ציונו בברכות רפ"ט: 'ובפ' דיני ממונות בתחילת סנהדרין'. הרב הדגיש: 'בתחילת סנהדרין',
 כדי למנוע טעות בין פרק זה לפרק ראשון.
 76 פורסמו מכ"י עלי-ידי ר"א הורביץ, הדרום, נא (ניסן תשמ"א), ושם עמ' 100 [צורת ציון זו כשלעצמה יש בה
 כבר מעט אישור שהפרשן אכן הוא ר"ח].

רדב"ז — ברוב תשובותיו: 'זה בורר'. אבל יש יוצאים מהכלל: ח"א סי' סד, ח"ג סי' תקעח: 'דיני ממונות'; ח"ב סי' תשפט, ח"ד סי' רה: 'דיני ממונות בתרא'.

ומצאנו מקרה יוצא דופן בתקופה מעט יותר מאוחרת והוא המבי"ט בתשובותיו סי' שח: 'דיני ממונות'.

רי"ף — בהלכותיו, ב"ב פ"א (דפוס וילנא דף ו סע"ב), שם פ"י (דף פב ע"ב)⁷⁷; 'דיני ממונות'. סנהדרין (דפוס וילנא דף יב ע"ב): 'דיני ממונות זוטא', וכן הוא בדפוס קושטא וברי"ף כ"י ניר-יורק.

ריב"ש — תשובותיו, סוף סי' פא, ר"ס קיג, קמד, קסא, ר"ס קע, קעב, קעט (ד"ה ואני), קצג (ד"ה ואבל), ס"ס קצה, ס"ס רכב, רלב, רסו (ד"ה וכן [השליש]), אבל מה) ועוד כ-40 פעם: 'זה בורר'. יוצא מהכלל בסי' שפב (ד"ה עוד יש [השני]): 'דיני ממונות בתרא'⁷⁸.

רשב"ץ — תשובותיו ח"א סי' א (ד"ה וא"ם, וראית [השני]), נג (ד"ה והנ"ל), סו (ד"ה ולענין [השליש]), ר"ס עז, קכד, קכח, קמג, קנח, קנט (כמה פעמים), קס (כמה פעמים), קסא, קעג וכן בשאר החלקים כ-15 פעמים: 'זה בורר'. יוצא מהכלל: ח"א סי' א (סד"ה אחר [השליש]) — והוא בספ"ג, ח"ב סי' סג, קצא⁷⁹, ח"ג קנב⁸⁰.

רשב"ש — סי' כה, מא, ריא, רכט ועוד.

ר' צמח ור' שמעון נכדי הרשב"ץ — שו"ת יכין ובעז ח"א סי' ה (כמה פעמים), יז. ח"ב סי' כ (ד"ה והטענה), ס"ס לב.

ר' סעדיה ג' דאנון — בס' עומר השכחה לר"א גבישון, ליוורנו תקי"ב — דף קכג ע"ב מביא שיר שלו על מסכות ופרקים ונמצא שם: 'וסנהדרין דיני וכהן גדול דן. ודיני אחד היו בורקים וחוקרים'. ברור כי כינה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'⁷⁹.

ר' משה ג' דאנון — כללי התלמוד, כ"י הסמינר בנ"י. פרק ראשון נקרא 'דיני ממונות בשלשה גזלות'. פרק שלישי — 'דיני ממונות בשלושה זה בורר'.

ר' ישועה הלוי — הליכות עולם, שער ב (דפ' ירושלים, דף יא סע"א), שער ה (דף נא ע"א): 'זה בורר'. שער ה, פ"ב (דף נב ע"ב): 'דיני ממונות' (2 פעמים).

ר"א זכות — יוחסין דף 38 ע"א: 'דיני ממונות'. דף 172 ע"א: 'זה בורר'.

ר' אנטולי הדין — בתשובות ר"א בן הרמב"ם, מהד' פריימן, סי' קג: 'זה בורר'.

ר' יוסף ג' עקנין⁸⁰ — מבוא התלמוד, עמ' 8, 13 (פעמיים): דיני ממונות.

77 עיין שם בהערות גליון אלפס.

78 והוגה שם: 'זה בורר'.

79 שיר זה נדפס שנית על-ידי ר' יצחק מרעלי, בהמאסף לרב"צ קאוניקה, יב (תרס"ז), פרק א, חוברת ה, סי' כט עמ' ס, ובהמשכו שם, כך ג, חוברת ק, סי' סח עמ' 30. ידידי ר"מ עמאר העירני כי השיר נדפס שלישיית (על-פי כ"י?) ע"י הרב דוד עובדיה, בספרו פאס וחכמיה, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 81. בהערה 52 העיר כי המלה 'אחד' שבשיר מכוונת לפרק ד' — אבל היה לו להעיר על פירוש המלה 'דיני' שמשמעותה 'דיני ממונות' והוא פ"ג.

יש להוסיף כי אודות ר' סעדיה זה רבו הדעות, אם היה מפאס או מגראנטה, וראה י"מ טולידנו, נר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 85 והערה מז, שלדעתו נולד בפאס, יצא לספרד וחזר לפאס. נראה לי כי מכאן קצת ראיה לרבירי, שהרי חכמי ספרד בתקופה זו מכנים פרק זה בשם 'זה בורר'.

80 החוקרים נחלקו בשאלה, אם היו שני ר' יוסף ג' ועקנין או אחד. סכום הדברים ראה ד"צ בנעט, אוצר יהודי ספרד, ז (תשכ"ב), עמ' 11–28.

ר' יעקב בירב — בפירושו על הרמב"ם, הוצ' פרדס, הלכות יסודות ה:ד, הל' ת"ת ו:יד: 'זה בורר'. בתשובותיו סי' יד, ל, נז (כמה פעמים): 'זה בורר'.
 ר' יהודה אלבוטני — בפירושו על הרמב"ם, קובץ הרב במזל, ירושלים תשט"ו, עמ' עג: 'זה בורר'.
 ר' יששכר סוסאן — בסוף ספר עבור שנים⁸¹, מפתחות פרקי המשנה והתלמוד: 'דיני ממונות' פ"א, 'דיני ממונות אחר' פ"ג. יש לציין כי ר' יששכר חי כבר בתקופת הדפוס, ואף-על-פי כן הוא מכנה את פ"ג בשם 'דיני ממונות'.

חכמי איטליה

חכמי איטליה מכנים את פ"ג בשם 'דיני ממונות' ואת פ"ד בשם 'אחד דיני ממונות'.
 ר' נתן ב"ר יחיאל — ספר הערוך, ערך ארא⁸², ארנון⁸³, כבל, תבל א', יצהר ועוד. ככל המקומות: 'פ' דיני ממונות בשלושה זה בורר'. בערכים דכוס, הרמז א', חבר א': 'אחד דיני ממונות'.
 רי"ד — בתשובותיו, מהדורת ורטהיימר, ירושלים תשכ"ב, עמ' רעג, תמב, תסח: 'דיני ממונות בתרא'. עמ' קנו: 'דיני ממונות'.
 פסקיו, ר"ה, מהדורת מכון התלמוד, עמ' קלד; ב"ק, מהדורת המכון עמ' סג: 'דיני ממונות'. קדושין עו ע"ב: 'א' דיני ממונות'.
 ריא"ז — בקונטרס הראיות לסנהדרין, בספר סנהדרי גדולה, ה, תשל"ב, עמ' עח: 'דיני ממונות בתרא'.
 ר' שלמה בן היתום — פירוש מסכת משקין, מהדורת חיות, עמ' 101: 'זה בורר'⁸⁴. לאור האמור עד עתה, נראה בעיני כי צורת ציון זו של ר' שלמה היא יוצאת דופן למנהגם של חכמי איטליה. ייתכן שיש בזה להעיד על מוצאו או מקומו; ועדיין צ"ע.
 ר' שלמה בר שבתאי ענו — בפירושו על השאילתות, מהדורת מירסקי, במדבר עמ' קד: 'דיני ממונות השני'.
 ר' צדקיה ב"ר אברהם — בספרו שבלי לקט, ח"ב, סי' צה (מהדורת חסידה, עמ' 199): 'אחד'⁸⁵ דיני ממונות בתרא'.

חכמי יוון, רומניה

ר' הלל — בפירושו לספרי דברים, מהדורת קולידצקי, דף ו ע"ב: 'פ' אחד דיני ממונות וא' דיני נפשות בדרישה וחקירה'.
 לגבי שאר החכמים כבר כתבתי שהם חיו בתקופת הדפוס וקשה להביא מהם ראיה. עם זאת אציין לדבריהם:
 רא"מ — בתשובותיו סי' יד, כד (הרבה פעמים), כו, סא, סז: 'זה בורר'.

81 תוספת זו אינה בדפוסים ונמצאת רק בכ"י פריס 1509 (מכון לתצלומים סי' 15044) וכן בכ"י קמברידג' 534.

82 בהגהות קאהוט שם יש טעות סופרים, וצ"ל: בג' ולא: בפ'.

83 קאהוט שם הגיה שלא כהלכה, ויותר טעה בהגהתו בערך ארין; וראה מה שכתב קאהוט עצמו בהגהותיו לערך צו.

84 כן הוא גם בכתב-היד הנמצא בספריית הסמינר בני. תודתי לפרופ' שמלצר, מנהל הספרייה, ששלח לי בטובו את צילום כתב-היד.

85 ראה הערה 63.

ר' בנימין זאב — בתשובותיו סי' יח (כמה פעמים), כ, לא, לז, מח, נד ועוד הרבה: 'זה בורר'. אבל יש כמה יוצאים מהכלל, כמו סי' צט דף ערב ע"ב: 'דיני ממונות תניין', או סי' רעב, שג דף רמ ע"ב תרא, תלח: 'דיני ממונות'. מעניין שברוב הסימנים הללו מזכיר ר' בנימין זאב גם את השם: 'זה בורר'.

סיכום

מהאמור לעיל ניתן לסכם כי פרק ג' ממסכת סנהדרין מכונה בדרך כלל כך: חכמי אשכנז, צרפת, ספרד (מהרמב"ן ואילך): 'זה בורר'. חכמי איטליה וצפון-אפריקה הקדומים (עד לרי"ף): 'דיני ממונות', 'דיני ממונות בתרא', 'דיני ממונות זוטא', או 'דיני ממונות תניין'. חכמי מצרים וסביבותיה: נראה שמשמשים גם בכינוי 'זה בורר' וגם בכינוי 'דיני ממונות'. חכמי פרובנס: 'זה בורר'. ברם, פרק רביעי נקרא אצל כולם בשם אחד: 'דיני ממונות', פרט לחכמי פרובנס, הקוראים לו: 'דרישה וחקירה'.

ראינו עד עתה כי פרק מסוים נקרא על-ידי חלק מהראשונים בשם שונה משמו הרגיל, וזאת כדי למנוע טעות. ראשונים אחרים השאירו את שמו המקורי אבל הוסיפו פרט שבעזרתו יוכלו להבדיל ביניהם. מצאנו כן בשמות פרקים נוספים, כגון 'פרק האשה' ביבמות, 'המביא גט' בגיטין, 'הקומץ' במנחות, 'אמר להם הממונה' במסכת תמיד ועוד. במסכת תמיד ניתן להבדיל ביניהם על-ידי ההוספה 'רבה' ו'זוטא' או 'קמא' ו'בתרא' (או 'תניין') וכן ביחס ל'הקומץ' וביחס ל'המביא גט'. מסובכת יותר היא האבחנה ביחס לפ' 'האשה' ביבמות, כיוון שביבמות יש שלושה פרקים בשם זה. אם נאמר 'האשה זוטא', יקשה לדעת האם כוונתנו לפרק ט"ו או פרק ט"ז, ועוד בכגון זה. מעניין מאוד היה לבדוק כאן את התפלגות שמות הפרקים האלה בהתאם למקומם 'הגיאוגרפי' של חכמי הדורות. היות וזו מלאכה רבה משכתי ידי מזאת.

ג. פרק איזהו נשך-הרבית

אף-על-פי כן, החלטתי לבדוק עוד תופעה בעניין זה, שאינה דומה למוזכר עד עתה. כוונתי לפרק ה' במסכת בבא מציעא. הפרק פותח: 'איזהו נשך ואיזהו תרביית' וכו'. אין כל קושי בשם זה מכל הבחינות שנמנו עד עתה. למרות זאת מצאנו כינוי אחר לפרק והוא: 'פרק הרבית', כמובן על-פי תוכנו של הפרק. זו תופעה שאינה שכיחה, ומצאנו דוגמתה במקומות מעטים כגון: 'פירקא דחסידיא'⁸⁵ ו'פרק התערובות'⁸⁶. ועליכן מעניין היה לבדוק מי החכמים שקראוהו בשם המקובל 'איזהו נשך' ומי בשם המחודש.

⁸⁵ כך נקרא פרק ג' דענית (כמובן משום שברוב הפרק נזכרים מעשי נסים שאירעו לחסידים) ע"י הר"ש משאנץ בפירושו לשביעית, פ"ט סמ"א, בעלי התוספות, סוטה, דף לד ע"ב ד"ה אבותי, רמב"ן בחידושו לב"ב כא ע"ב סד"ה מקרי, מהר"ח או"ז בתשובותיו סוף סימן רכב, הרשב"ץ במגן אבות פ"ג מ"ז ומ"ג ד"ה רע"א ובמקומות נוספים בספרו, בתשובותיו ח"א סימן פח ובתשובות נוספות. גם ר' יוסף ן' נחמיאש בפירושו לאבות פ"ג מ"א קראו כך ומהמהדיר בהערה מז נעלם פירושו (לא ידעתי מאי קאמר בפרקי דחסידי).

אוסף עוד כי בדומה לכך כבר מצאנו בתלמוד עצמו במסכת שבת, סז ע"א: תני תנא בפרק אמוראי. וכתב רש"י: בפרק אחד ששנוי בתוספתא דמסכת שבת בהלכות דרכי האמורי. כלומר, שם הפרק נקבע עפ"י תוכנו.

⁸⁶ מעניין לציון כאן לשו"ת בנימין זאב, סי' שכג: 'בזבחים פ' כל הזבחין שלישי הנקרא בכל מקום פרק

חכמי ספרד

כל חכמי ספרד שבדקתי מכנים אותו בשם 'איזהו נשך':
 רמב"ן — חידושיו לב"מ מו' רע"א, נא ע"ב ד"ה אין.
 רשב"א — פעמים רבות מאוד בתשובותיו, כגון ח"א, סי' שמ, שמט, תקצ, תרנא⁸⁷, תרעא, תשסד, תתקז, תתקמב, תתקפט, אלף קמב, אלף קמט, ובשאר החלקים. בחידושיו ב"ק צד ע"ב, קג ע"א ועוד.
 ריטב"א — בתשובותיו, מהדורת קאפח, סי' יב, לה, מד, נה, צה, קיח, קכ, קלב, קמו, קמח, קצו, רד.
 ר' וידאל די טולושא — מגיד משנה, הל' מלוה ולוה ד: יד, ט: א; הל' מכירה ז: ו.
 ר"ן — כתובות פ"ט (בדפי הספר: מד ע"א), גיטין פ"א (בדפי הספר: ו ע"א).
 ר' שמואל הסרדי — ספר התרומות, ריש שער ב'.
 ר' שם טוב גאון — מגדל עז, הל' מלוה ולוה מפ"ד ואילך; הל' שלוחין ושותפין פ"ז.
 ר' יוסף חביבא — נימוקי יוסף ב"מ פ"ט (בדפי הספר: סב סע"א, רע"ב).
 ברשימה זו ראוי לציין שני חכמים שיש לראותם כיוצאים מהכלל; דהיינו, הם מכנים פרק זה גם בשם 'איזהו נשך' וגם בשם 'הרבית', כאשר השם 'איזהו נשך' נפוץ הרבה יותר.
 רא"ש — בשם 'איזהו נשך': בתשובותיו יג: כ (כמה פעמים), מו: ב, סח: ז, עב: ג (3 פעמים), עב: ז, עח: ק, פח: ז (פעמיים), פט: ח, קח: ד, קח: יא, קח: טו (פעמיים).
 בפסקיו — ב"ק ט: ב, ט: ח, י: כא; ב"מ א: מ, ד: יד, ט: מג; מו"ק א: כד; סוכה ג: ל; ב"ב ה: ה, ד: ב, ז: ב; ע"ז ב: ז.
 בתוספותיו — ב"מ מד ע"ב (מהד' הרש"ל, עמ' קיז), מו' ע"א (שם עמ' קכב).
 בשם 'פרק הרבית': בתשובותיו כלל קח: טז, קח: יז, קח: יח.
 בתשובות מהר"מ מרוטנברג, ח"ד (דפוס פראג), סי' תקלז.
 בפסקיו — ב"מ א: לח, ב"ק ט: כ⁸⁸.
 ר' יהודה בן הרא"ש — בשם 'איזהו נשך': בתשובותיו זכרון יהודה סי' סא, פד, פו (פעמיים).
 בשם 'הרבית': בתשובותיו סי' צא.

חכמי אשכנז וצרפת

רוב החכמים משתמשים בכינוי 'איזהו נשך'; את היוצאים מהכלל נציין בסוף דברינו.
 ר"ת — ספר הישר, תשובותיו, סי' לד.
 רא"מ — ספר יראים, מהדורת שיף, סי' קיח (כמה פעמים).
 ראב"ן — בספרו, ריש פרק איזהו נשך, מהד' עהרנרייך, דף רב סע"ב, בתשובות מהר"מ מרוטנברג ח"ד (דפוס פראג), סי' שצא.
 ראבי"ה — בספרו, ח"ד, סי' תתקז (עמ' רט); בתשובות מהר"מ מרוטנברג, ח"ד (דפוס פראג), סי' תר.

התערבות. כלומר, גם במסכת זבחים קיימת אותה בעיה כמו במסכת יבמות, ושלוש פעמים נמצא השם 'כל הזבחים' ור' בנימין מודיענו שמו 'החדש' של הפרק.

87 בחשבה זו נזכר בפעם השנייה 'פ' הרבית', וזו הפעם היחידה שמצאנו כן אצלו.

88 לדעת החוקרים כתב הרא"ש בראשונה את תוספותיו ואחר-כך את פסקיו, ושתי היצירות נכתבו בספרד. ראה לאחרונה ד' זפרני, 'דרכי ההוראה של הרא"ש', עבודה לקבלת תואר דוקטור, תל-אביב תש"ס, עמ' 1 ועמ' 93. לפי זה הכינוי 'פרק הרבית' תמורה קצת, ונראה שהוא שריד מדרך לימוד-ביטוי באשכנז.

ר' משה מקוצי — סמ"ג, הלכות רבית, לאוין קצא, קצב, קצג.
ר' יצחק ב"ר משה — או"ז, ב"מ סי' שלט, שמג, שנד, שנט; סנהדרין סי' לב, עח (שלוש פעמים).

ר' אברהם ב"ר עזריאל — ערוגת הבשם, ח"ג, עמ' 351.
ר' יהודה בר קלונימוס — יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת מימון, עמ' כה, לג, פד, קז, ועוד.

ר"מ מרוטנברג — בשם 'איזהו נשך' בתשובותיו, ח"ד (דפוס פראג), סי' לח, צא, קו, קל, רצח, שכו, שלה, תקב (תש' ר"ש), תקכד, תשח, תשמא, תתפא, תתעב (מר' ברוך), תתקטו (זרה לסי' תשח), תתקמג, תתקנג, תתקע, תתקעו, תתקצה, תתקצט, תתרו.

הגהות מימוניות — הל' מלוה ולוה ריש פ"ה.
ר"ח אור זרוע — בתשובותיו, סי' לז, נג, קנא, קסח (פעמיים), קעב, קצ, רח (פעמיים), רט, רי, ריא, רלג (פעמיים), רמב (פעמיים), רמט.

לרשימה זו ניתן להוסיף גם את רש"י ובעלי התוספות, שאף הם מכנים תמיד פרק זה בשם 'איזהו נשך'. ברם, יש יוצאים מהכלל, היינו קדמונים המזכירים פרק זה בשני שמותיו:

מהרי"ו — מצאנו בתשובותיו כי הזכיר את שני השמות: 'איזהו נשך' — סי' ל, נה, פ, פג, קסג, קעד. 'רבית' — סי' קט (פעמיים), קלג, קלד.

מהרי"ל — 'רבית': בשו"ת מהרי"ל החדשות, סי' פ עמ' פד, סי' קכט עמ' קנז, סי' קלח עמ' קעו, סי' קעז עמ' רנט. 'איזהו נשך': בשו"ת החדשות סי' קע עמ' רמג.

ר' ישראל איסרלין — 'איזהו נשך': שו"ת תרומות הדשן, ח"א, סי' קנב, שט, שכ (פעמיים), שלט, שמא, שמב, ח"ב סי' יג, יט, נד, קעג.

'רבית': שו"ת תה"ד, ח"א, סי' ש (פעמיים), שא, שב, שג (שלוש פעמים), שמב (פעמיים); ח"ב, סי' ככה.

ר' יוסף בר משה — אצלו נמצא רק 'איזהו נשך', בלקט יושר, או"ח עמ' 108, יו"ד עמ' 16.
ר' מרדכי בר הלל — בספר מרדכי על ב"מ ר"פ המקבל: 'פ' הרבית'.

חכמי פרובנס

חכמי פרובנס קראו לו רק בשם 'איזהו נשך':

ר' אברהם בן דוד — בשו"ת הראב"ד, מהדורת קאפח, סי' קכח.

ר' משולם בר משה — ספר ההשלמה ב"מ פ"ד אות א', סנהדרין פ"ג אות ג'.

ר' לוי בר גרשם — בהקדמתו לפירושו לתורה.

ר' מנחם בר' שלמה המאירי — בהקדמתו לבית הבחירה על ב"מ, מהדורת שלזינגר עמ' 166, ובעוד מקומות.

חכמי איטליה

גם הם נקטו בשם איזהו נשך:

ר' נתן ב"ר יחיאל — בספר הערוך, בערכים אשר ב', בדק, גבל א', בדר ב', ברמד, גרע ועוד.
ריבמ"צ — שביעית י:ו.

ישעיה דטרני — פסקי ריא"ז, ב"ק פ"י סוף סי' ח (מהדורת המכון, עמ' רה).

ר' צדקיה ב"ר אברהם — שבלי הלקט, ח"ב, סי' מה, מהדורת חסידה, עמ' 79, 82, 83.

יוצא מהכלל הוא ר' יוסף קולון⁸⁹, שנקט גם בשם 'פ' הרבית'. ואלו המקומות:
 פ' איזהו נשך — תשובותיו סי' ב, קז, קיא, קיט (פעמיים), קלב (ד"ה ועוד דמי), קלו (שלוש פעמים), קסא, קפט, קצ; שו"ת מהרי"ק החדשים סי' ד (עמ' 22; ובסמוך: 'פ' הרבית' ועמ' 23), כד (עמ' 116), כז (עמ' 133; ובסמוך פ' הרבית).
 פ' הרבית — תשובותיו סי' ד, טז, יז, כ, כז, קיא (פעמיים), קנב (פעמיים), שו"ת מהרי"ק החדשים, סי' ד (עמ' 22), כז (עמ' 133).

חכמי בבל, צפון-אפריקה, מצרים, א"י
 כל החכמים הללו נקטו בשם איזהו נשך:
 ר"ח — מובא באו"ז, ב"מ סי' מג.
 רי"ף — ב"מ פ"א (בדפי דפוס וילנא דף ט ע"א).
 ריב"ש — בתשובותיו סי' יט, כא, קה, קכז, קכח, קמז, קעה, רסג ועוד הרבה פעמים.
 רשב"ץ — בתשובותיו, ח"א, סי' א (ד"ה אונסא [השני], וראית [השני]), סי' יג (ד"ה ולענין [השני]), לא, לט, נב, סה, קיד, קמה ועוד הרבה.
 רשב"ש — בתשובותיו, סי' יב, טז, יט ועוד.
 ר' צמח ור' שמעון נכדי הרשב"ץ — בשו"ת יכין ובעז, ח"א, סי' א, מט, קלו (ד"ה וזה), קמו;
 ח"ב, סי' כג, לא (ד"ה תשובה), מו (ד"ה והשני).
 ר' סעדיה ג' דאנון — בשירו שבספר עומר השכחה הנ"ל: ואלו, המפקיד, הזהב, איזהו נשך וכו'.

ר' משה ג' דאנון — כללי התלמוד כ"י.
 ר' ישועה הלוי — הליכות עולם, שער ב' (דפוס ירושלים, דף יג רע"א).
 ר"י בירב — בתשובותיו סי' ט.

כאן המקום לציין לתופעה מעניינת. אנו מוצאים מעתה ואילך אצל כמה מחכמי ארץ-ישראל ומצרים גם אם הכינוי 'פ' הרבית'. ברוב המקרים הם מכנים אותו בשם 'איזהו נשך' ואיני מציין לכך, אלא אציין רק ליוצאים מהכלל, כלומר למקום שקראו לו 'פ' הרבית'.
 רדב"ז — בתשובותיו, ח"א, סי' פד, ריז; ח"ג, סי' תקיא.
 רלב"ח — בתשובותיו, סי' לח בהגה (ואינו מהרלב"ח), סי' ע (בדברי השואל), סי' קד (ד"ה אלא, ד"צ למברג דף נד סע"ב), קכז (ד"ה הטענה הד').
 ר"י קארו — באבקות רוכל, סי' יח (שלוש פעמים, וספק אם היא תשובת ר"י קארו), סי' יט (תשובת ר"י קארו, אלא שהוא משיב על מישוהו שנקט בלשון 'פ' הרבית', ואולי ר"י קארו נקט כן אגב דבריו).

ר"מ מטרני — שו"ת מבי"ט, ח"א, סי' ט, נא, קיד, רלה (בדברי השואל), רנו; ח"ב, קג (ד"ה ועוד).

ר"מ אלשיך — שו"ת מהר"מ אלשיך, סי' א, ז, נג, סד, עה, עט, קטו.

סיכום

נראה כי הפרק החמישי של מסכת ב"מ נקרא על-ידי רוב הקדמונים בשם 'איזהו נשך'. רק באשכנז היו שקראוהו בשם 'פ' הרבית', ובעיקר מצאנו כן אצל חכמי ארץ-ישראל.

ד. לזיהוי מחברים עלומים

על-פי האמור לעיל, נראה שיש יסוד סביר להניח כי השינוי בשמותיהם של מסכות ופרקים אצל הראשונים יכול להצביע על מקום מגוריהם-לימודם. כל האמור עד עתה נכון בהסתייגויות מסוימות; כלומר, מכיוון שאין בדינו דברי הראשונים במקורם, אין להתעלם מהעובדה כי חלק מהצינונים אינו מקורי, אלא הוא מעשי ידי המעתיקים⁹⁰. כן אין להתעלם מהעובדה שהראשונים, בדונם בעניין מסוים, נקטו את לשון המחבר וצינו שהיה לפניו⁹¹, ואין הוא בהכרח לשונם המקורי. עם זאת, נראה לי שבדרך כלל המסקנות שהעלינו עד עתה מתקבלות על הדעת.

לאור זאת ניסיתי ליישם מסקנות אלו ולזהות באמצעותן מחברים עלומים שם. אין אפשרות, כמובן, לזהותם באופן אישי, אולם דומה שנוכל להגיע לכל הפחות לאיזור פעולתם. אין צורך לומר שבדיקה זו תיתכן רק לגבי חכמים שצינוניהם מפורשים על-פי שם המסכת או שם הפרק – ומה מצער להיווכח שחלק ניכר מהראשונים נקטו ציונים סתמיים: 'אמר', 'חז"ל' וכד', ואין בדינו אפשרות ליישם את מסקנותינו. ברם, אף לגבי הראשונים שנקטו לשון מפורשת לא שפר חלקנו. בדיקת דבריהם מעלה כי הצינונים אינם אחידים, ומשום כך קשה להצביע בביטחון על איזור פעולתם. צא וראה עד כמה מפליא הדבר, שהראשונים ששמותיהם או תולדותיהם הגיעו לידינו שיטת ציוניהם בדרך כלל אחידה, ודווקא הראשונים עלומים השם נקטו ברבריהם ציונים שאינם אחידים, המקשים מאוד על זיהוים. כך, רוב המחברים האנונימיים נשארים עדיין בגדר הנסתר, והצלחנו להתקדם אך במידת-מה. אף-על-פי כן, נראה לי שהשיטה עצמה יש בה מן החשיבות, ואף הספקות שלא נתבהרו די הצורך יש בהם מן העניין – ורצוי להביא זאת לידיעת המעינים; ואם אמנם לא הגענו לפיתרון מלא, שמא לא עמדנו על חשיבות פרט זה או אחר, ויבואו אחרים וישלימו, בבחינת מיני ומנייהו תסתיים שמעתא.

מבין כל הקדמונים שמנינו עד עתה יש אחד היוצא דופן, והוא הרמב"ם. בדיקת פירוש המשנה, ספר המצוות ותשובותיו מראה כי אינו מכנה את הפרקים בשמם אלא אך ורק במספרם הסידורי⁹². דרך זו, האופיינית כנראה אך ורק לרמב"ם⁹³, מאפשרת לנו לקבוע אם יש ממש בייחוס הרמב"ם כמחברן של יצירות מסוימות.

90 כגון בסוכה מח ע"א: כתב ר' חננאל, 'כדגרסין בפ' אחרון במשקין'. בתוספות שם, ד"ה רגל, העתיקו את דברי ר"ח וכתבו: 'דאמר' פרק בתרא במועד קטן' (בחידושי הרמב"ם: 'פרק בתרא דמשקין'), ואי אתה יודע אם השינוי נעשה על-ידי התוספות עצמם או על-ידי מעתיקים.

91 ראה, דרך משל, מה שכתב ר"ש אברמסון, רב נסים גאון, 'ירושלים תשכ"ה, עמ' 215–222, על דרכו של הרי"ף בצטטו מהירושלמי, ושם הראה כי כשהרי"ף מביא ירושלמי בתחילת עניין הוא מביאו בציון: 'ירושלמי'. ומאידך גיסא הרבה פעמים משתמש הוא בציון: 'גמרא דבני מערבא' תוך כדי משא-ומתן, ובכמה מהם נראה שדברי ר' נסים היו לפניו. וראה עוד שם ביחס לערוך עמ' 222, וספר הישר עמ' 225, ושאר הראשונים עמ' 227.

92 בכל ספר המצוות מצאתי רק פעמיים ציון על-פי שם הפרק. בשורש יד: 'פ' חלק', ובמ"ע ס: 'פ' אותו ואת בנו'. אמנם, באיגרותיו המצב שונה. באגרת תימן (מהדורת 'רמב"ם לעם', עמ' נא, נז) נמצא: 'פ' כן סודר ומורה', ובאגרת תחנית המתים (שם עמ' שמז): 'פ' חלק', ואין כינויים אחרים.

93 יש לציין כי הרלב"ג בפירושו לתורה נהג גם-כן בדרך זו, רוצה לומר: ציון לפרקים גם לפי מספרם הסידורי, ואף-על-פי שבהקדמתו מנה את שמות כל פרקי המשנה, לא השתמש בזה בספר עצמו.

1. מפתח הדרשות לרמב"ם, קובץ ר' משה בן מימון, ירושלים תרצ"ה
 כבר קבע הר"ש ליברמן במבואו לדברים רבה, ירושלים ת"ש, עמ' 14, כי בעל המפתח לא היה
 ספרדי⁹⁴. לאור האמור לעיל נוכל לאשש את דברי ליברמן, כיוון שבעל המפתח מציין לפרקים
 בשםם ולא על-פי מספרם הסידורי. יתר על-כן, נבדוק את שמות המסכות והפרקים.

השם 'מורק' נזכר בערכים: אביו ואמו (דף א ע"א), אמרי טהרתו (ט ע"ב), אין חכמה (י
 ע"ב) אכלתם (יג ע"ב), אל תבכו (טו ע"ב), אלה שמות (טז ע"ב) ועוד. פרק 'זה בורר' נזכר
 בערכים: או בכל אבן (ו ע"א), ויאמר אלי (כח ע"א). פרק 'דרישה וחקירה': באבוד (ב ע"א),
 איכה היתה לזונה (י ע"א), ואל משה (יח ע"א), ויאמר ה' קח (כו ע"א), אמרות ה' (כו ע"ב),
 ויאמר דוד לאנשיו (ל ע"ב) ועוד. 'פרק הרבית': אל תקח מאתו (טו ע"א), אם כסף (כא ע"ב),
 את כסף (מא ע"א).

כיוון שמצאנו כאן 'פרק דרישה וחקירה', עלינו לומר כי בעל המפתח הנו חכם פרובנסאלי,
 כאשר שם זה מופיע רק אצלם. אמנם, בקביעה זו יש קושי מסוים, שהרי מצאנו כאן 'פרק
 הרבית', וכינוי זה נמצא רק אצל מקצת מחכמי אשכנז. על כורחנו עלינו לומר כי בעל המפתח
 מייצג מסורת מעורבת של חכמי פרובנס ואשכנז.

2. חידושי הרמב"ם למסכת ראש השנה
 כידוע, יש שחלקו על ייחוס חידושים אלה לרמב"ם. נבדוק, אפוא, את שיטת הציון בחידושים
 אלה. והנה מצאנו בתחילת החידושים, בד"ה ולא פליגי (מהד' זק"ש, ירושלים תשכ"ג, עמ'
 סג): 'בכורות פרק ד', ועל דף כד ע"א ד"ה ודברים (מהד' זק"ש, עמ' פח): 'במסכת ערובים
 פ"ד'. שני ציונים אלה, אף שאין בהם הוכחה גמורה — לכאורה זכר לדבר יש בהם. אלא שיש
 לעיין בזה, כיוון שבכל ציוניו מקדים הרמב"ם את המספר הסידורי של הפרק לשם המסכת,
 והיה לו לומר: 'ברביעי מבכורות', 'ברביעי מעירובין', ונמצא אם-כן שזו ראיה לסתור. גם
 בשאר חידושי הרמב"ם לתלמוד שנדפסו במהדורת זק"ש מצאנו עוד שלושה ציונים (עמ' טו,
 כח, קג), וכולם על דרך הציון בחידושי לר"ה. ולא ידעתי מאי אדון ביה וצריך ביורור.

3. כפתור ופרח לר' אשתורי הפרחי
 קיימות דיעות שונות אודות מוצאו של ר' אשתורי הפרחי. נבדוק את ספרו ונראה מה נוכל
 לומר לאור שיטת ציוניו.
 משקין — פ"א, מהדורת אדלמן, דף ג ע"ב, פ"ו טו ע"ב, פ"י כו ע"ב, כט ע"א, ספכ"ו עח
 ע"ב, פל"ד פב ע"א, פמ"ד צו ע"ב, ק ע"א ועוד.
 מורק — ספי"ג נה ע"א.
 זה בורר — פ"י לא ע"ב, פ"יב נ ע"ב, נב ע"ב, נג ע"ב, נד ע"א, פמ"ז קד ע"ב.
 דרישה וחקירה — פ"ו יח ע"א, פ"י לא ע"א, פ"יב נ ע"ב, פמ"ז קג ע"ב.
 איזהו נשך — סו סע"א, צז ע"ב.
 רבית — צו סע"ב.

94 וראה גם ר"מ כשר, הרמב"ם ומכילתא דרשב"י, ירושלים תש"ם, עמ' רכג ואילך. בעמ' רכח כתב: 'אחרי
 כתבי מאמרי הנ"ל הראה לי ר"ש ליברמן במבוא למדרש דברים [רבה] עמ' 13 שם הוכיח שמחבר הספר היה
 אשכנזי ולא ספרדי וכו'. אבל לא דק, כי ליברמן לא כתב שהמחבר היה אשכנזי אלא כתב שהמחבר לא היה
 ספרדי, ויש בזה הבדל וכמו שכתבתי בפנים.

מכיוון שרק אצל חכמי פרובנס מצאנו את השם 'דרישה וחקירה' — נראה כי ר' אישתורי יכול להיחשב כחכם פרובנסאלי, או חכם שנתגדל בעיקר שם. אמנם אצל חכמי פרובנס לא מצאנו את השם 'משקין', ולכן הדבר אינו מוחלט ועדיין צריך בירור. הציונים 'איזהו נשך' ו'רבי' הם מעטים וקשה להוציא מהם מסקנות.

4. חוקות הדיינים, מהדורת מכון הרי פישל, ירושלים תש"ל
מספר זה מצויים כמה כתב־יד, ומאלף לבדוק את שמו של פ"ג במס' סנהדרין. מצאנו שלושה כינויים: א. 'זה בורר'; ב. 'דיני ממונות'; ג. 'דיני ממונות זה בורר'. ראה סי' ב עמ' טז, סי' ו עמ' כח, סי' יב עמ' נ, סי' טו עמ' סו, עד, עז, פב, סי' טז עמ' פג, סי' יז עמ' פה, סי' יח עמ' פו, סי' יט עמ' פט, סי' כ עמ' צ, סי' כא עמ' צה, סי' כה עמ' קז ועוד. בכ"י ד (כ"י אוקספורד) מצוין בדרך כלל: 'דיני ממונות'. לפי הרשום במבוא עמ' 10, נכתב כנראה בספרד כשני דורות לפני הגירוש; לפי שיטת הציון נראה שהוא קדום יותר.

בכ"י ש (כ"י ורשא) מצוין בדרך כלל: 'זה בורר'. לפי מבוא עמ' 13, כתב־יד זה נכתב בתוניס, שנת ה' תקפ"ה. לדברינו נראה שהסופר העתיקו מכתב־יד אשכנזי. בשאר כתב־היד מקובל הציון: 'דיני ממונות זה בורר'.

אם נניח ששאר כתב־היד שימרו את שיטת ציונו המקורית של המחבר, הרי שאין הוא הריטב"א, כדעת כמה חכמים⁹⁵, שהרי הריטב"א מכנה פרק זה בשם 'זה בורר'. נראה, אפוא, שהמחבר הוא חכם שחי בצפון־אפריקה, שם נהוג היה לציין פרק זה בשם 'דיני ממונות זה בורר'.

גם שיטת הציון ביחס לפרק 'איזהו נשך' אינה סותרת זאת. מצאנו את הכינוי 'איזהו נשך' בחלק ב', סי' קלח עמ' קעג, ושם סי' קעז עמ' רפז. כן מצאנו אצלו את השם 'מסכת מו"ק', ואף שם זה אינו עומד בניגוד לקביעתנו. שם זה נמצא בח"א, סי' עז עמ' רן, וסי' פח עמ' שה.

5. ילקוט מכירי לר' מכיר ב"ר אבא מר

דיני ממונות תניין — תהלים יא: ט עמ' 67 (וראה הערת בובר שם); משלי יט: כא, דף ט ע"ב (וראה הערה 6), כד: דף כח ע"ב, שם ט: טז (בכ"י אוניברסיטת בראילן שאני עתיד אי"ה לפרסמו); זכריה ד: ג, עמ' 42⁹⁶, ט: טז, עמ' 105 (פ' דיני ממונות).

זה בורר — זכריה ה: ט, עמ' 56.

אחד דיני ממונות — תהלים ח: יח, דף כו ע"א.

מועד קטן — ישעיה נז: יד, עמ' 221; סא: י, עמ' 251, סב: ה, עמ' 253; יואל ב: יג, עמ' 11; מלאכי ב: ג, עמ' 19.

איזהו נשך — חבקוק א: יג, עמ' 12; תהלים לא: יט, עמ' ק; סו: י, עמ' קסב.

על מקום מושבו של ר' מכיר רבו הדעות⁹⁷. ר"ש ליכרמן, במבואו לדברים רבה, עמ' IX, VII, הראה כי ר' מכיר השתמש בדברים רבה, שהיה לפני בני ספרד, ומשום כך קבע בעמ' XI כי היה מחכמי ספרד. לאור הציונים דלעיל עולה כי אם אכן ר' מכיר מבני ספרד הוא, הרי

95 סיכום הדיעות השונות בבעיה זו, ראה במבואו של הגר"י נסים.

96 הערת גרינוף שם אינה נכונה כלל, וברור שכוונתו לפ' דיני ממונות (כד ע"א) וכמו שכתב בעל הילקוט עצמו, 'למטה בפסוק וכו', והוא לפנינו שם זכריה ב: ד, עמ' 47, ושם כתוב: 'פרק דיני ממונות בשלושה'.

97 סיכום העניין ראה אצל גרינוף, JQR, 15 (1924–1925), עמ' 141 ואילך.

שהוא חי לא יאוחזר ממחצית המאה ה-13, בה מצינו את הכינוי 'דיני ממונות'. ניתן לומר שר' מכיר מבני איטליה הוא שהרי הציון 'דיני ממונות תניין' מצוי אצלם ואף בזמן מאוחר יותר. בין כך ובין כך קשה לשתי השיטות הציון 'מועד קטן', והיה מתאים לציין 'משקין', שהוא המקובל אצל חכמי ספרד הקדומים ואצל בני איטליה. נמצא שתשובה סופית על מקומו של ר' מכיר אין בידינו.

6. פירוש קדמון לב"ב, מהדורת הרשלר, ירושלים תשל"א
דיני ממונות זוטא — עמ' נא, קצט, רב, רהט, שב (דיני ממונות).
(אגב, זה הוא החכם היחיד, פרט לרי"ף ולר"ח, המזכיר 'דיני ממונות זוטא', ואולי זה בהשפעת הרי"ף, שהרי הוא פרשן הרי"ף.)
דיני ממונות קמא — עמ' עא.
מועד קטן — עמ' קסד, קסו.
מהאמור עד עתה יש לראות את המחבר כאחד מחכמי מצרים. גם ר"מ הרשלר בתחילת מבואו נוטה לזה מנימוקים אחרים⁹⁸.

7. לקח טוב
שמות, עמ' 165 — פ' איזהו נשך.
במדבר, עמ' 132 — מס' מועד קטן.
דברים, עמ' 5 — פ' דיני ממונות בשלשה.
לכאורה, גם כאן עלינו לומר שהמחבר הוא מחכמי מצרים. ברם, מתוך המלים הלועזיות שבו אין מתקבל לומר כן. ייתכן להעלות עתה כמה אפשרויות, אולם עדיין צ"ע.

8. מושב זקנים בעלי התוס' על התורה
מועד קטן — עמ' קד, רפ.
דיני ממונות — קלג (תימה למורי — אם-כן, אולי אלו דברי המעתיק?).
לאור האמור קשה להכריע בדבר מקומו של המחבר.

9. פירוש ר' יוחנן ב"ר ראובן על השאלות
פירוש זה נדפס במהדורת מירסקי. במבואו, עמ' 39, לא מסר מירסקי פרטים על ר' יוחנן. עיון בפירוש מעלה את השמות הבאים:
זה בורר — בראשית, עמ' רצ; שמות, עמ' קס.
דיני ממונות — שמות, עמ' קיט, קסג⁹⁹.
מועד קטן — בראשית, עמ' ריג; שמות, עמ' לג.
לאור זאת, קשה להכריע בדבר מיקומו של ר' יוחנן, אבל השימוש המרובה בפירושי ר' ישעיה מראה קצת כי ר' יוחנן הינו חכם איטלקי.

98 הרב יעקב הלוי ליפשיץ פרסם עתה, בספר הזכרון לר' רפאל ברוך סורוצקין, ירושלים תשמ"ב, קטע מפירוש ר"י אלמדרי למסכת פסחים, ובמבוא, עמ' נ אות ד, כתב: 'כעת נודע [ולא פירש כיצד נודע — יש"ש] שפירוש זה [פירוש קדמון לב"ב] הוא של ר' ישמעאל בן חכמן'. על ר' ישמעאל אין בידינו פרטים רבים, אבל מקובל לראותו בין חכמי מצרים או חכמי המזרח. ראה סיכום העניין במבוא לפירוש ר"י חכמן על עירובין, בני-ברק תשל"ד.

99 בויקרא עמ' סח מציין: 'סנהדרין פרק ראשון', וזו טעות סופרים וצ"ל: 'פרק שלישי'. נראה שהטעות נבעה משוויון השמות של שני פרקים אלו.

בצלאל מנקין

הספר שערי צדק וייחוסו לרלב"ג

בין החיבורים המיוחסים לרבי לוי בן גרשם (הרלב"ג) אנו מוצאים פירוש קצר לשלוש-עשרה מידות שהתורה נדרשת בהן¹, הנקרא שערי צדק. בחיבור זה, המצוי בידנו בצורה מקוטעת בשני כתבי-יד ובשתי מהדורות מודפסות², מסביר המחבר כל מידה בקצרה, ומדגים אותה בדוגמאות הלכות מהתלמוד ומהמדרש. בכמה מקומות מתייחס הוא לאינטרפרטאציות שונות של מפרשים קודמים³, ולפעמים מעריך בניהם ביקורתית, ואפילו בוטה, את השימוש של המידות במקורות⁴.

הדבר המעניין ביותר בפירוש זה הוא נסיונו של המחבר לפרש את הכללים התלמודיים לאור תורת ההגיון האריסטוטלית. כך, למשל, מידת קל וחומר מושווית לתמונה הראשונה של ההיקש האריסטוטלי (הסילוגיסמוס), השוואה שאנו נתקלים בה פעמים מספר בפירושים ל"ג מידות⁵. ייחודה של מידת קל וחומר היא בכך, שהיא 'מבוארת האמת בעצמה יותר מכולם; כמו שהתמונה הראשונה מההקש של הגיון... יותר מבוארת משאר התמונות, כך הוא הקל וחומר'⁶. נראה שכונת המחבר כאן היא להשוות את רמת האבידנציה הגבוהה שבמידה

- 1 ספרא, ברייתא דר' ישמעאל (מהדורת איש-שלוש, עמ' 28–29).
- 2 ראה: כ"י לונדון OR. 3657, דף ל"ז ע"א — מ' ע"ב; כ"י וורשה 469/2. החיבור נדפס בהרבה טעויות עלי-ידי פייתוסי בספר ברית יעקב, ליוורנו תק"ס, דף קכ"ג ע"ב — קכ"ה ע"א (להלן: מהד' פייתוסי); וכן, עלי-ידי וולפינסון, ירושלים תרמ"ד (להלן: מהד' וולפינסון). מהדורה זו, אשר התבססה, כנראה, על כ"י שונה מהראשונה, הוקדשה למשה מונטיפיורי במלאת מאה שנה להולדתו. אין הבדלים משמעותיים בין ארבעת המקורות האלו, מלבד שתי השמטות במהד' וולפינסון, שעליהן נעמד להלן. כולם מתחילים בלי מבוא ומסיימים אחרי השער העשירי, שהוא ביאור של המידה העשירית.
- 3 ראה: מהד' וולפינסון, עמ' 16, שם מזכיר המחבר את דעתם של הר"ן ושל רבנו שמשון (משאנץ).
- 4 על השימוש המופרז ב"ג מידות אצל חז"ל: 'וכל אלו [הדינים] הן מפורזים ומדורדים כתלמוד בכלי כי שם כלל ה' שפת כל הארץ, ומי שהעמיק בזה העמיק שיחתו' — מהד' פייתוסי, דף קכ"ד ע"ב. כאשר מזכיר המחבר את חכמי צרפת ואשכנז הוא מוסיף: 'הכל רוח תשאם וסערה תפיץ אותם' — מהד' פייתוסי, קכ"ה ע"ב. שתי המובאות הללו חסרות במהד' וולפינסון, מסיבות מובנות.
- 5 זיהוי בין הקל וחומר לבין ההיקש האריסטוטלי הקטיגורילי (ובמיוחד למין BARBARA מהתמונה הראשונה, דהיינו 'כל א' ב', וכל ב' ג'; אם כן, כל א' ג') אנו מוצאים במאה השש-עשרה אצל ר' אהרן ן' חיים, ראה: קרבן אהרן, חלק מדות אהרן, וונציה ש"ע (מהד' מצולמת, ירושלים תש"ל), פרק ב', חלקים ב' וג'; וכן, בתקופה הרבה יותר מאוחרת אצל אדולף שוורץ, ראה: A. Schwartz, *Die Hermeneutische Syllogismus in der Talmudischen Litteratur — Ein Beitrag zur Geschichte der Logik im Morgenlande (Jahresbericht der Israelitischen Theologischen Lehranstalt in Wien, 8)*, Vienna 1901, pp. 67–89. ועיין בביקורת של: Louis Jacobs, *Studies in Talmudic Logic And Methodology*, Oxford 1961, pp. 3–5.
- 6 מהד' וולפינסון, עמ' 2.

הראשונה עם זו שבתמונה הראשונה, ולא לזהות את שני הכללים מבחינה פורמלית.⁷ בין כך ובין כך מדגיש המחבר את הצורך בלימוד ההגיון כדי להבין את י"ג המידות, והוא רואה את הקושי והמבוכות המצויות בספרי קודמיו כתוצאה מאי־ידיעתם את מלאכת ההגיון.⁸ הופעתה של הלוגיקה האריסטוטלית בחיבור פרשני־תלמודי בימי הביניים היא תופעה ראויה לתשומת לבנו, אם כי איננה ייחודית לספר שערי צדק.⁹

ייחוסו של שערי צדק לרלב"ג מבוסס בעיקר על אזכור שמו בשם המלא של החיבור, המופיע בתחילתו. ייחוס זה נתקבל על־ידי שטיינשניידר¹⁰, אשר שיער שהפירוש נתכוון לשמש כמבוא לחיבור גדול אחר על התלמוד. בעקבותיו הלכו חוקרים אחרים¹¹, אם כי נשמעה הסתייגות מסוימת מפי רנן ונויבאואר, שהודו כי הייחוס אינו יותר מאפשרות סבירה.¹²

בספרו על משנתו הפילוסופית והתיאולוגית של הרלב"ג דוחה החוקר הצרפתי ש' טואטי את ייחוסו של החיבור לרלב"ג. טואטי טוען שנימתו הסרקסטית של החיבור לגבי חכמי התלמוד ובעלי התוספות אינה עולה בקנה אחד עם גישתו של הרלב"ג בשאר חיבוריו.¹³ זאת ועוד: בהקדמה לפירושו לתורה דן הרלב"ג בקצרה ביי"ג מידות, ואינו מזכיר כלל את הספר שערי צדק; וזאת, בניגוד למנהגו של הרלב"ג להפנות את הקורא לחיבוריו האחרים הדנים באותו עניין.

7 הבנה זו עומדת בניגוד לזו של שוורץ (הע' 5 לעיל), עמ' 74.

8 מהר" וולפינסון, עמ' 10.

9 ראה, למשל: פירוש ליי"ג מדות על דרך ההגיון לר' דוד ׳ ביליא (פרוטוגל, סוף המאה הי"ג), כ"י ניר־יורק, בית־המדרש לרבנים 2441/4. יש התייחסויות בדורות אך חשובות ליי"ג מידות אצל בעלי ההגיון בפרובנס במאה הארבע־עשרה, כגון ר' משה נרבוני בפירושו לכוונות הפילוסופים של אלגואלי; ראה: G. B. Chertoff, 'The Logical Part of al-Ghazali's "Maqasid al-Falasifa", in an Anonymous Hebrew Translation with the Hebrew Commentary of Moses of Narbonne', Ph.D. Thesis, Columbia Univ. 1952, pp. 77–709; אולם, קשה לומר שתורת ההגיון השפיעה השפעה רבה על חקר התלמוד בתקופה זאת, במיוחד בכל הקשור לכללים ההרמנויטיים. ראה: ש' רונוברג, 'לוגיקה ואונטולוגיה בפילוסופיה היהודית במאה הי"ד', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1966, כרך א, עמ' 33–34. במאה לאחר מכן מורגשת השפעת עמוקה של תורת ההגיון של חכמי התלמוד הספרדיים, ובעיקר על אלה היוצאים מבית־מדרשו של ר' יצחק קאנפנטון מקאשטיליא. עליו, ועל דרך העיון בחקר התלמוד, ראה: ד' ביארין, 'דרכם בקודש' — על שיטת לימוד התלמוד בקרב מגורשי ספרד, פעמים, 3 (תש"ס), עמ' 73–82.

10 M. Steinschneider, 'Levi Ben Gerson', *Gesammelte Schriften* (eds. H. Malter & A. Marx), 10 idem, *Catalogus Librorum Hebraeorum In Bibliotheca*. Berlin 1925, p. 243 והשווה: *Bodleiana*, Oxford 1886, 61382:21.

11 בין הבולטים ראה: שוורץ (הע' 5 לעיל), עמ' 74; א' ילינק, קונטרס הכללים, ווינא 1878, מס' 171; A. Freimann, 'Die Hebraischen Kommentare zu den 13 Middot des Rabbi Ismael', *Festschrift Adolph Schwarz zum Siebzigsten Geburtstage* (ed. S. Kraus), Berlin & Wien 1917, E. Renan & A. Neubauer, *Les Écrivains Juifs Français du XIVeme* .pp. 112–113 והשווה: *Siècle*, Paris 1893, pp. 597–598.

12 שם, עמ' 597.

13 ראה: C. Touati, *La Pensée Philosophique et Théologique de Gersonides*, Paris 1973, pp. 61–63. כבר קדם לו זלמן שכתר, שכתב במהדורתו לפירוש י"ג מידות לרב סעדיה גאון: 'לא אוכל להתאפק מלומר פה כי ישנם בפירוש המיוחס לרלב"ג על י"ג מידות... כמה דברים אשר קשה עלי להאמין שיצאו מפי נכד הרמב"ן ז"ל'. ראה: בית התלמוד, ווין יע"א, 3: 237 הע' ה.

לנקודה האחרונה יכולים אנו להוסיף, שכפירושו לתורה דוחה הרלב"ג את התפיסה הרוואה את י"ג המידות ככללי היסק הרמנויטיים, אשר בעזרתם נגזרה התורה שבעל-פה מהתורה שבכתב. לפי דעתו, השימוש ביי"ג המידות אצל חז"ל נועד רק לחפש רמזים לדינים הידועים והמקובלים, ולא למצוא את מקורם האמיתי. במקום י"ג המידות מביא הרלב"ג תשעה כללים משלו, שלהם הוא קורא 'מקומות' (topoi), אשר בעזרתם נוכל למצוא את הקשר האמיתי בין תורה שבכתב ותורה שבעל-פה¹⁴. לא כאן המקום לדיון מפורט בכללים אלו¹⁵; די לנו להעיר, כי היחס המזלזל שמראה הרלב"ג לגבי י"ג המידות ('יוכל האדם להפוך כל דיני התורה בכמו אלו ההקשים'¹⁶) אינו משתלב עם מעמדם הרם בספר שערי צדק, ובעיקר עם מעמדה של מידת קל וחומר.

ייתכן כי הדגש על תורת ההגיון בספר שערי צדק הוא שגרם את ייחוסו לרלב"ג; שכן הבאים אחריו ראו אותו כאחד מגדולי הלוגיקנים היהודים בימי הביניים¹⁷. אלא שדווקא כאן יכולים אנו להשתכנע שהחיבור אינו פרי עטו, וזאת משתי סיבות. הסיבה האחת היא, שבהשוואה בין שערי צדק לבין הכתבים הלוגיים של הרלב"ג נמצא הבדלים בולטים בניסוח ההיקש. למשל: בשערי צדק, בדיון על המידה קל וחומר, מובא היקש בעל ההקדמות (=ההנחות) 'כל ב' א' ו'כל ג' ב'". לאיזו תמונה מתמונות ההיקש שייכות ההקדמות האלו? אף-על-פי שאין תשובה מפורשת בטקסט עצמו, אפשר לשער שהוא שייך לתמונה הראשונה, הואיל והוא נמצא בדיון במידת קל וחומר, והמידה ההיא הושוותה, כזכור, לתמונה הראשונה. לעומת זאת, בספר ההקש הישר של הרלב"ג, ההקדמות 'כל ב' א' ו'כל ג' ב' הן הקדמות של התמונה הרביעית, ולא של התמונה הראשונה¹⁸. אמנם נכון הדבר, שאם נהפוך את סדר ההקדמות בהיקש הנזכר נקבל 'חיבור ההקדמות' השייך לתמונה הראשונה. הרלב"ג מודע ליחס זה בין התמונה הרביעית והתמונה הראשונה, אבל הוא מתעקש להכיר בתמונה הרביעית כתמונה העומדת בפני עצמה, ובנקודה חשובה זו הוא חולק על קודמו אבן-רשד¹⁹, ועל הרוב המכריע של הלוגיקנים בימי הביניים.

הסיבה השנייה היא שקיים גם הבדל בהבנת התולדה הנובעת מההקדמות הללו. מחברו של שערי צדק קורא לתולדה 'כל ג' א' בשם 'המבוקש'. אולם, לפי הרלב"ג, 'המבוקש' (או 'הדרוש') מורה על תולדה שנושאה הוא א' ונשואה הוא ג'; הוראה זו מקובלת במסורת הלוגיקה הערבית-יהודית, שבה ההיקש מנוסח כדי לדרוש אם א' הוא ג' אם לאו²⁰. כאשר סדר גבולי התולדה הוא הפוך, כמו בהיקש המובא בשערי צדק, נקראת התולדה 'זולת

14 ראה: פירוש על התורה, ויניציאה ש"ז; מהדורה מצולמת, ירושלים בלי תאריך, דפים ב'–ו'.

15 דיון ראשוני בנושא נערך בכנס השנתי של החוגים למחשבת ישראל, תשמ"ד, במסגרת הרצאתי 'היבטים פילוסופיים בפירוש התורה לרלב"ג', העתידה לראות אור, בעז"ה.

16 פירוש לתורה, ב ע"ב.

17 על הכתבים הלוגיים של הרלב"ג והשפעתם ראה: C. Manekin, 'Gersonides' Logical Writings: Preliminary Observations', *PAAR*, 56 (1986).

18 ספר החקש הישר ב', ו ב' כ"י לייפציג 40, דף קי"ד ע"א.

19 ראה: ספר החקש הישר (לעיל, הע' 18), ב', ו', דפים קי"ד–קי"ה; וכמו כן, פירוש לביאור אבן רשד לספר החקש, כ"י ליידין-וורנו 42, דפים קכ"ט–ק"ל.

20 בקונטקסט הטכני של תורת ההיקש מורה ה'דרוש' על התולדה אשר נושאו הוא הגבול הקטן ונשואו הוא הגבול הגדול. מקורו של שימוש זה הוא, כנראה, באלכסנדר איש אפרודיסיס; ראה: *In Aristotelis An. Pr. Lib. I Comm.* (ed. Wallies), 2.1, pp. 75, והשווה את השימוש באריסטו, טופיקא, ב, 4, 101B28.

הדרוש', ועל התלמיד לדעת איך לעבור מתולדה שהיא זולת הדרוש לתולדה שהיא הדרוש עצמו.

האם ההבדלים בניסוח ההיקש מחייבים אותנו להסיק שמחברו של שערי צדק לא הושפע כלל ממסורת הלוגיקה הערבית-היהודית, מסורת שהיתה מקובלת בפרובנס בסוף המאה השלוש-עשרה ובתחילת המאה הארבע-עשרה? דומה שזאת תהיה מסקנה מרחיקה לכת. אמנם ההיקש שהבאנו לעיל אינו מנוסח לפי מסורת זו, אך במקום אחר אנו מוצאים את ההיקש 'העולם מצוייר, וכל מצוייר מחודש'; אם כן, העולם מחודש', שהוא דומה בצורתו לתמונה הראשונה לפי המסורת הערבית-יהודית²¹. ייתכן שהמחבר פשוט לא דקדק בצורת ההיקש הראשון. בכל אופן, בין שניסוחו מעיד על אי-דיוק ובין שהוא מייצג הבנה שונה במכוון, הרי הוא מטיל ספק רב בייחוסו של הספר לרלב"ג, אשר לעולם אינו סוטה מהמסורת היהודית-ערבית.

21 מהר" וולפינסון, עמ' 6. סדר ה'גבולים' בתמונה הראשונה הוא א' ב' (הקדמה קטנה), ב' ג' (הקדמה גדולה), א' ג' (תולדה).

יצחק (אריק) זימר
ספר מנהגים דבי המהרי"ל
(סקירה ראשונית)

ספרי מנהגים באשכנז

ספרות המנהגים באשכנז מתחלקת לשני סוגים. הסוג האחד מטרתו הייתה לתאר ולתעד את הנהגתם של חכמי ישראל ודרכי חייהם. תלמידיהם של חכמים תמיד שאפו להנציח את הנהגתם של רבותיהם. כוונתם הייתה לא רק לרשום לעצמם הנהגות רבותיהם כחלק מתלמודם וכהוראה להנהגתם העצמית, אלא גם להנציח מנהגיהם לדורי דורות. סבורני שהחיבור הראשון באשכנז מן הסוג הזה הוא הספר מעשה המכירי, מן המאה ה"א, שהגיע אלינו בתוך ספר מעשה הגאונים. בהמשכה של הפעילות הראשונית הזאת ניתן לציין את ספרות דבי רש"י. בחיבורים אלה, כגון ספר הפרדס ומחזור ויטרי, קשה להבחין בין מנהגיו האישיים של הפרשן הגדול לפסקיו ההלכתיים. החיבורים הקלאסיים מסוג זה הם מבית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג. מנהגי מהר"ם, ובמיוחד ספר התשבץ לר' שמשון ב"ר צדוק, עוסקים במנהגי הרב כעיקר, ובפסקי הלכותיו כטפל¹. המשכה של נטייה זו מצאה את ביטוייה בספר מנהגי מהרי"ל של ר' זלמן מסנטגואר. במבוא לספר המנהגים הזכיר המחבר אחת ממטרות חיבורו²:

אתחיל... לפרש מנהגים השייכים בכל חדש מחדשי השנה ואבאר בהם ג"כ המנהגים אשר ראיתי נוהג הוותיק יקר תפארת... מופת הדור מורנו הר"ר יעקב בן מה"ר משה הלוי ז"ל... חזרתי ונוהרתי לראות ולתור אחר הנהגת איש האלקים אמ"ץ הרב הוותיק ע"ה הנז'.

בעקבותיו הלך ר' יוסף ב"ר משה בספרו לקט יושר. בהקדמתו הקצרה הוא מעיר שלמד אצל רבו המובהק ר' ישראל איסרליין ב"ר פתחיה באושטרייך, 'ואח"כ נתגלגל הדבר שהלכתי לארץ רינוס ושאלו לי רבני הדור ידעת איך שנוהג הגאון ז"ל בזה בענין'. כיוון שרק חלק מן הדברים היו ברורים וחלקם לא היו ידועים, חזר לאוסטריה כדי לברר את ספקותיו. 'ואמרתי בלבי אכתוב לעצמי מה שאשמע ומה שאראה מן הגאון ז"ל כדי שאדע להשיב דבר ודאי בשם הגאון ז"ל'. והמחבר הוסיף וכתב: 'גם חברי הפצירוני לכתוב בספר מה שאשמע מן הגאון ז"ל... וכששמעו אלו הדברים בקשו ממני אנשים חשובים שאתן להם להעתיק מה שיש בידי

1 ראה א' גרוסמן, 'בני מכיר וספרם מעשה המכירי', תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 110-132; י' אלפנביין, ספר המנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, ניו יורק תפרי"ח; י"ז כהנא, ר' מאיר ב"ר ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, 3 כרכים, ירושלים תשי"ז-תשכ"ג — ראה גם י' דינור, חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 271-286.

2 ספר מהרי"ל, סביניטה, שט"ז, ב' א.

מן הגאון ז"ל. כללם של דברים, מטרם של ספרי המנהגים הנ"ל היא ללמד לדורות הבאים מנהגיהם והנהגתם של אותם החכמים אשר היו גדולי הדור בתקופתם, כדברי ר' יוסף הנ"ל: 'כי הוא [ר' ישראל איסרליין] היה בסוף ימיו שאין בדורו כמותו'.³

הסוג השני של ספרי מנהגים נועד להדריך את חברי הקהילות במנהגי המקום בחיי היום יום. מטרתו של סוג זה היא להורות בסגנון פשוט ובדרך קצרה 'הדרך אשר ילכו בה והמעשה אשר יעשו' מדי יום ביומו. ספרי המנהגים האלה הם ספרי שימוש המסייעים למשתמש בהם לשמור את המסורת. ניתן להגדירם כמדריכים המשמשים את חברי הקהילה לדעת את המנהג המקומי הנכון. מעצם מהותם הם עממיים ועל-כן הם דוגלים בהסברת הקיום והביצוע המעשי של המצוות במשך מחזור השנה בדרך קצרה ובשפה ברורה. ספרי המנהגים הללו עוסקים במיוחד במנהגי בית-הכנסת בכלל ובתפילה בפרט. כדי להקל על הקורא סידרו את הספר לפי לוח חודשי השנה. ישנם הערוכים מתשרי עד אלול ויש שפתחו בניסן (או פורים) וסיימו באדר. היצירה הקדומה באשכנז בסוג הזה היא, אולי, ספר מנהגים של כל השנה לר' יצחק מדורין, מן המחצית השנייה של המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד.⁴ אמנם החיבור הוא מקוטע, כי המחבר סומך על חיבור נפרד שחיבר אשר כלל את ההלכות לכמה חודשים בלוח השנה. על-כן הוא כותב: 'אין לי לכתוב ממנהג של פסח כי תמצא הכל כתוב בהילכות פסח'.⁵ יתר על-כן, הסדר הפנימי של 'לוח השנה' בחיבור זה אינו עקבי, ונמצאים ליקויים שונים וערכוביה בתוכן העניינים. חיבור נוסף שנכתב באותה התקופה הוא ספר המנהגים לר' חיים פלטיאל. עריכתו מסודרת יותר. החיבור פותח במנהגי סליחות לפני ראש השנה ומסתיים במנהגי תשעה באב.⁶ ניתן להבחין כי חיבור זה נועד לשמש כעין מדריך לשלוחי ציבור העוברים לפני התיבה ולמתפללים בציבור גם יחד. שני חיבורים אלה הם מבית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג, שהיה רבם של מחבריהם.

חיבורו של ר' חיים פלטיאל נקלט כנראה בציבור ונעשה פופולארי, שכן זכה בהגהות ותוספות של חכמים שונים מאוחרים יותר. המפורסם שבהם הוא ר' אברהם קלויזנר. בגלל הגהותיו הרבות והמשמעותיות, ככמות ובאיכות, נקרא החיבור כולו על שמו: מנהגי מהרא"ק.⁷

במקביל לשני ספרי המנהגים הנזכרים, בני המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד, מוצאים אנו את ספר המנהגים לר' אברהם חילדיק.⁸ גם הוא פותח בחודש אלול ומסיים בתשעה באב (עם נספח, מנהגי שאר שבתות השנה). לפנינו מדריך יותר מפורט ומפורש למנהגי בית-הכנסת ולסדר העבודה בו.

הספרים האלה נתנו דחיפה לדורות הבאים להתעסק בכתיבת חיבורים דומים. במאה הט"ו בולט ספר המנהגים לר' אייזיק טירנא.⁹ בהקדמה הוא מציין מניעי כתיבתו. הוא טוען

3 ר' יוסף ב"ר משה, לקט יוסף (ההדיר: י' פריימן), ברלין 1903, עמ' 3–5.

4 ראה י' אלפנבין, 'מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא', חורב, י (תש"ח), עמ' 129–184.

5 שם, עמ' 147.

6 ד' גולדשמידט, 'מנהגי ר' חיים פלטיאל', קרית ספר, כג (1946/47), עמ' 324–330; כד (1948/49), עמ' 83–73.

7 י"י דיסין (מהדיר), ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, ירושלים תשל"ח, קנ"ד עמ'.

8 ש' שפיצר, 'מנהגי הר"ר אברהם חילדיק', קובץ-עליד, ט (תש"ס), עמ' 151–215.

9 ש' שפיצר (מהדיר), ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, ירושלים תשל"ט, עמ' א–קעג.

שבתקופתו נתמעטו הלומדים באושטרייך ובני הקהילות אינם מתמצאים בסדר העבודה ובמנהגי בית-הכנסת על בוריהם. יתר עלי-כן, מהרא"ק, רבו המובהק, 'עשה הגהות הרבה... דעות שונות, ובהג"ה אחת נמצא כך ובהג"ה שנייה איפכא שאין לידע היכי נהוג'. מסיבות אלה החליט לכתוב ספר מנהגים בלי ראיות וטעמים מפורטים 'כדי להקל להיות מצוי לכל אדם, גם בלישנא קלילא כי הוא מסור לכל אפילו לבני אדם שאינם תלמידי חכמים'; מצד אחד לקצר ומצד שני להאריך ולכפול מנהג אחד בכל מקום השייך לו, 'לצורך בני אדם... ירוץ בו הקורא ומאד צורך השעה'. סדר עריכתו הוא לפי סדר מעשה בראשית וסדר הפרשיות בפינחס: מנהגי חול, שבת, ראש חודש ואחריהם לוח השנה מפסח עד פורים (עם נספחים הכוללים קצת דיני תענית, שופר, לולב, עירובין, בדיקת חמץ, הגעלה וקדיש יתום). ספר מנהגים דומה חיבר ר' זלמן יענט, בן-זמנו של ר' אייזיק טירנא, שישב במדינת ריינוס ואחר-כך בטרעוויז שבצפון איטליה. ברם, סידורו הוא מניסן לאדר (עם נספח, מנהגי חתונה ומילה בשבת) והוא אף הרבה יותר קצר ממנהגי רא"ט¹⁰.

למרות שניתן להבחין בשני כיוונים שונים בספרי המנהגים שנזכרו כאן, רצוי לציין שבספר המהרי"ל, המפורסם בכולם, אפשר לראות את שתי המגמות גם יחד. כבר ציינו למעלה שר' זלמן מסנטגואר רצה למסור את מנהגי רבו לקהל הקוראים. אבל הוא גם ביקש למסור את פסקיו של רבו, כפי שנמסרו בדרשותיו בפני הציבור, ולכן ר' זלמן גם רשם קטעי דרשותיו של המהרי"ל. הווי אומר, ר' זלמן ביקש למסור לקהל מנהגי הציבור כפי שלמד אותם מדרשותיו של רבו. גם עריכתו של ספר המהרי"ל מצביעה על כיוון זה: הוא ערוך לפי לוח החודשים, החל מניסן ועד אדר, ולזאת הוסיף מנהגיו של רבו באירועים משפחתיים חשובים, מן העריסה עד הקבר. ר' זלמן העיד על הכיוון הזה במפורש כאשר כתב בהקדמתו הקצרה: 'ואני בראותי הדור נכוך במנהגים, חברתי כל אלו למען דעת העם הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון דכל נהרא ונהרא ופשיטה'. הרי שספר המהרי"ל נחשב בעיני מחברו גם כמדריך ולא רק כספר המתעד את מנהגי רבו¹¹. ברם, ספר המהרי"ל אינו מדריך שימושי ביותר לציבור, לא לשלוחי הציבור ולא למתפללים. באופן מיוחד דווקא בענייני תפילה יתקשה המתפלל למצוא בלי סיבוכים עניינים הנחוצים לצורך השעה. כמו כן, בספר המהרי"ל, כבספר מהרא"ק הקודם לו, מובאים מנהגים שונים וסותרים בעניין אחד. לפעמים נזכרים מנהגי וורמייזא ומנהגי מגנצא בנשימה אחת, דבר המקשה על המתפלל, שכבר עוב מזמן את אזורי הריינוס, להחליט ולקבוע את המנהג שלו. ספרו של ר' אייזיק טירנא ענה לדרישה זו. הוא קבע את המנהג בצורה ברורה, פשוטה וחד-משמעית. ברם, בהיותו מן המזרח, המנהגים שהביא הם מנהגי מחזור השנה כפי שהיו נוהגים במרכז גרמניה ובמזרח. רא"ט צמצם ביודעין את חיבורו ל'מנהגי מדינתנו הגר ושוטיי'ר מארק ומעררין¹². החיבור נהפך ל'להיט' והוא נדפס בין השנים שכ"ו–תצ"ט בשלושים ואחת מהדורות בלשונו המקורית ובעשרים ושמונה מהדורות בתרגום ליידיש (המהדורה הראשונה ביידיש נדפסה בשנת ש"ן)¹³. אמנם גם ספר מהרי"ל נדפס בשמונה מהדורות בין שנות שט"ז לת"ץ ונמצאים ממנו יותר מעשרים וחמישה כתבי-יד (אחד

10 ראה ש' שפיצר (מהדיר), מנהגי הרב זלמן יענט (נספח לספר המנהגים לר' אייזיק טירנא [לעיל, הערה 9]), עמ' קצו–קפט.

11 ראה הערותיו של י' פריימן, לקט יושר, עמ' XII, XI.

12 המדפיסים, עקב התפשטות המנהג, הוסיפו 'פולין, פיהם, מעררין ואשכנז'.

13 י"י כהן, מקורות וקורות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 221.

ביידיש¹⁴. מאידך גיסא, אין אנו מוצאים ספר שימושי דומה שנועד לנהגים במנהגי הריינוס. חיבור כעין חיבורו של רא"ט, אך במסורת המהרי"ל, לא הופיע בדפוס וכנראה נשאר ספר המהרי"ל לר' זלמן מסנטגאר ספר המנהגים המודפס היחידי לבני ריינוס¹⁵. דומני, שספר הדומה למנהגי רא"ט חובר כמעט באותו זמן בו נכתב ספר מהרי"ל עצמו. הוא לא הובא לדפוס, ונמצא בכתבי־יד רבים, שונים ורבגוניים, אשר הועתקו במדינות רבות: במיוחד באיטליה, אך גם בגרמניה ואפילו ביוון. החיבור נועד לסדר התפילה כמנהג אשכנז המערבי, בניגוד לתפילות נוסח מנהג אשכנז המזרחי אשר הרא"ט שימש לו מקור נאמן. לחיבור זה, למקורותיו ולתיאור כתבי־היד השונים שלו, מוקדש מאמר זה.

התוכן

ספר המנהגים עוקב אחרי הסדר של חודשי השנה, החל בניסן ועד פורים. הוא נועד בעיקר לשמש כחוברת שימושית לנהוג ולמנהגים של המתפלל בבית־הכנסת, כעין ליווי לסידור (אשר נקרא בלשונו של המחבר 'תפילה'). החיבור גם שימש ככרוך משפחתי לבית. הוא כולל נוסחאות הקידוש לחגים השונים, נוסח ההבדלה למוצאי שבת ולימים טובים והוראות לתוספות בברכת המזון. נוסף על כך נמצאים בו סדרי קיום מצוות הקשורות למחזור השנה, אם כי בקיצור נמרץ: עירובי חצירות, עירוב תבשילין, בדיקת חמץ וביטולו, ליל הסדר, סדר כפרות בערב יום כיפור, סידור ארבעת המינים ולקחתם בסוכות, הדלקת נרות חנוכה, וכיו"ב. ברם, הנושא העיקרי הוא מנהגי תפילה בציבור. החיבור מדייק בפרטי פרטים בסדר התפילה בכל חג וחג. הוא מכיל את סדר התפילה לערבי חג (כגון י"ד בניסן), החל בתפילת שחרית, ועוקב אחרי סדר הפיוטים בחגים לערבית, לשחרית ולמוסף, כפי הצורך. מאידך גיסא, אין הוא נמנע מלהזכיר גם את סדר תפילות הקבע התדירות — במיוחד כל קטעי העמידה (הקרוי כאן 'שמונה עשרה', גם בתפילות החגים), טיב הקדיש ('ק"ש' — קדיש שלם; 'ק"ח' — קדיש חצי), סיומי תפילה כגון 'עלינו' וקדיש יתום. כמרכז הוא מפרט את כל ההפסקות בקריאת התורה בכל השנה. בסוף החיבור הוא הקדיש פרק מיוחד להפסקות בקריאת התורה בשני וחמישי לכל השנה. כנראה נועד החיבור במיוחד לשמש כמדריך לתפילות כל השנה לחזנים, לשלוחי ציבור ולקוראים בתורה.

המחבר טרח להקל ככל האפשר על הקורא בחיבורו. לצורך זה הקדיש פרקים מיוחדים לכל האפשרויות השונות בחגי ישראל, כפי שמפורט בתוכן העניינים להלן. נציין כאן מספר דוגמאות: בתפילת שחרית ביום ראשון של פסח שחל בשבת הוא חזר ופרט את כל התפילות הנאמרות ביום זה בציין פתיחותיהן, לרבות התפילות החופפות לאותן שמתפללים ביום ראשון של פסח שחל להיות בחול. ברור אפוא שהוא מבקש למנוע מן הקורא את הטרחה לדפדף למקומות אחרים למצוא את מבוקשו, ועל־כן טרח לחזור על כל הפרטים פעם אחר פעם כדי לסדרי התפילה של כל יום ויום יהיו שלמים לחלוטין. הוא נוהג כך בעקביות בכל החגים

14 כאן רצוי לציין שהמחזור האשכנזי נחלק לשני ענפים: המנהג המערבי, שנהג במערב גרמניה ומכונה 'מנהג אשכנז' סתם; והמנהג המזרחי, שנהג במרכז גרמניה ובמזרחה, כולל ארצות מזרח אירופה, והוא מכונה 'מנהג פולין'. מנהגי מהרי"ל משקפים את 'מנהג אשכנז' המערבי ומנהגי רא"ט את המנהג המזרחי. לדיון מעמיק בנושא עיין ד' גולדשמידט, מחזור לימים נוראים, ראש השנה [להלן: גולדשמידט, מחזור] ירושלים תש"ל, מבוא.

15 במכון לתצלומי כת"י שעליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, רשומים ממנו 26 כת"י שלמים, אבל גם קטעים בתוך כת"י אחרים.

והימים טובים, בצורה בולטת (ולפעמים קצת מופרזת). כיוצא בזה נהג המחבר בקידוש של כל אחד ואחד מהחגים, וציין את הנוסח המלא בכל מקום שיש קידוש, ולדוגמה: הוא כותב את הנוסח המלא — ולא רק את השינויים — בקידוש ליום ראשון של פסח שחל בחול, שחל בשבת ושחל במוצאי שבת. הוא שוב מעתיק את הנוסח המלא בסימנים ליום שני שחל בחול ושחל במוצאי שבת — וכך הוא עושה בכל חג וחג בלי יוצא מן הכלל.

המחבר גם מספק לקורא את הידיעות הבסיסיות בלוח השנה הדרושות לכל יהודי. כך ציין באיזה ימים בשבוע יחול ראש החודש בכל חודש וחודש. כמו־כן צירף בסוף החיבור לוחות לקביעות התקופות והמועדים, מחזור סדרות ופרשיות התורה וקריאתן בחיבורן ובהפרדתן. חיבורנו מכיל גם הוראות לאירועים מיוחדים במחזור השנה, כגון כשיש חתן או בעל ברית בבית הכנסת בשבת או בחג. מעניין הוא הסימן המוקדש לסדר מנהגי התפילה במקומות שאין שם מניין.

סיכומו של דבר: ספר מנהגים זה הוא כעין מדריך לש"ץ וכעין 'לוח' שנתי, אשר מטרתו הייתה לסייע למשתמש בו למצוא את דרכו בסדרי התפילות במחזור השנה בבית־הכנסת ובבית. כאמור, משימת המחבר הייתה, כפי הנראה, לכתוב חיבור שימושי אשר ניתן יהיה למצוא בו בקלות כל עניין בלי חיפוש מייגע. בהתאם למגמה זו גם הוסיף המחבר מפתח עניינים לכל פרק אשר הוא מוספר ו/או צוין בכותרת המתאימה בליווי הדף בחיבור עצמו. מצאנו לנכון לצרף לכאן את המפתח בכדי לתת לקורא מושג מדויק יותר על תוכן החיבור (לפי כת"י בד"ל):

רי"ח ניסן וקביעותו
שבת הגדול
הלכות מים של מצוה
בדיקת חמץ
ערב פסח
עירובי חצירות
עירובי תבשילין
באיזה ימים שחל בהן פסח
תפילות ליל ראשונה של פסח שהיא בחול
הסדר של ליל ראשונה והקדוש כשהיא בחול ואף סדר הטיבולים
תפילה וקידוש וסדר וטיבול של לילה ראשונה ש"פ כשהיא בשבת
תפילה וקידוש של ליל ראשונה של פסח כשהיא במוצאי שבת
תפילת יום ראשון של פסח כשהוא בחול
תפילת יום ראשון של פסח כשחל בשבת
תפילה וסדר של ליל שנייה כשהיא בחול
תפילה וסדר של ליל שנייה כשהיא במוצאי שבת
תפילת יום שני של פסח
תפילת מנחה ומעריב של מוצאי יום שני ש"פ בחול
תפילת מנחה ומעריב של מוצאי יום שני ש"פ כשיוצא בליל שבת
תפילת יום ראשון של חול המועד כשהוא חל בחול
תפילת שבת שבחול המועד של פסח
ליל שביעי של פסח כשהיא בחול
ליל שביעי של פסח כשהיא בשבת
תפילת יום שביעי של פסח כשהוא בחול
תפילת יום שביעי של פסח כשהוא בשבת

תפילת ליל שמיני של פסח כשהיא בחול
 תפילת ליל שמיני של פסח כשהיא בשבת
 תפילת ליל שמיני של פסח כשהיא במוצאי שבת
 תפילת יום האחרון של פסח כשהוא בחול
 תפילת יום האחרון של פסח כשחל בשבת
 תפילת מנחה ומעריב של מוצאי פסח שהוא יוצא בחול
 תפילת מוצאי פסח כשהוא יוצא במוצאי שבת
 סימן לידע כל המועדים מתוך הא"ת ב"ש ג"ר
 אסרו חג של פסח וה"ה לשבועות ולסוכות
 סדר אמירת הפרקים וזמנם
 סדר הזולתות שבין פסח לשבועות
 שני וחמישי ושני
 סדרו של ל"ג בעומר
 סדרו של סיון ושבת שלפני שבועות
 ערב שבועות ובאיזה ימים שחל להיות בהן שבועות
 תפילה וקידוש של לילה ראשונה של שבועות כשאינה במוצאי שבת
 תפילה וקידוש של לילה ראשונה של שבועות כשהיא במוצאי שבת
 תפילת ימי ראשון של שבועות
 תפילה וקידוש של לילה שנייה של שבועות כשהיא בחול
 ליל שנייה של שבועות כשהיא בשבת
 תפילת יום שני של שבועות כשחל בחול
 תפילת יום שני של שבועות כשחל בשבת
 תפילת מנחה ומעריב של מוצאי שבועות כשהוא יוצא בחול
 תפילת מנחה ומעריב של מוצאי שבועות כשיוצא במוצאי שבת
 אסרו חג של שבועות וסדרו של תמוז
 שבעה עשר בתמוז
 סדר הזולתות וההפטרות ושאר עניינים השייכים בין י"ז בתמוז לט' באב
 תפילת ליל ט' באב כשאינו במוצאי שבת
 תפילת ליל ט' באב כשהיא במוצאי שבת
 תפילת של ט' באב שחרית וערבית
 שבת של נחמו
 חמשה עשר באב
 ר"ח אלול והשייך בו וקימת הסליחות וכל דבריו עד ערב ר"ה
 ערב ראש השנה
 תפילה וקידוש של ליל ראשונה של ר"ה כשהיא בחול
 תפילה וקידוש של ליל ראשונה של ר"ה כשהיא בשבת
 תפילת יום ראשון של ר"ה כשהוא חל בחול
 תפילת יום ראשון של ר"ה כשהוא חל בשבת
 תפילה וקידוש של ליל שנייה של ר"ה כשאינה במוצאי שבת
 תפילה וקידוש של ליל שנייה של ר"ה כשהיא במוצאי שבת
 תפילת יום שני של ראש השנה
 תפילת מנחה ומעריב של מוצאי ר"ה כשיוצא בחול
 מוצאי ר"ה כשהוא יוצא בליל ז'
 צום גדליה
 שבת שובה
 ערב יום הכפורים
 תפילת מנחה ומעריב של ליל כל נדרי

תפילת יוצר של יום הכפורים
 תפילת מוסף של יום הכפורים
 תפילת מנחה של יום הכפורים
 תפילת נעילה של יום הכפורים
 תפילת מעריב של מוצאי יום הכפורים
 ערב סוכות וסימן לימים שבהן חל סוכות
 תפילה וקידוש של ליל ראשונה כשהיא חלה בחול
 תפילה וקידוש של ליל ראשונה של סוכות כשהיא חלה בשבת
 תפילת יום ראשון של סוכות כשהוא חל בחול
 תפילת יום ראשון של סוכות כשהוא חל בשבת
 תפילת ליל שנייה של סוכות כשהיא במוצאי שבת
 תפילת ליל שנייה של סוכות כשהיא במוצאי שבת
 תפילת יום שני של סוכות
 תפילת יום שני של סוכות כשיוצא בחול
 תפילת מוצאי יום שני כשיוצא בליל ז'
 תפילת יום ראשון של חול המועד כשהוא בחול
 תפילת יום שני ויום שלישי ויום ד' של חול המועד כשהוא בחול
 שבת בחול המועד של סוכות
 הושענא רבה
 תפילת ליל שמיני עצרת ויום שמיני עצרת שהם בחול ואף הקידוש
 תפילת ליל שמיני עצרת ויום שמיני עצרת כשהן בשבת ואף הקידוש
 תפילה וקידוש של ליל שמחת תורה כשהיא במוצאי שבת
 תפילה וקידוש של ליל שמחת תורה כשהיא במוצאי שבת
 שמחת תורה שחרית
 מנחה ומעריב של מוצאי שמחת תורה
 אסרו חג של סוכות
 שבת בראשית
 תענית שני וחמישי ושני
 קביעות מרחשון וכסלו ושאלת מטר
 פ' שמתחילין לומר משיב הרוח
 עניינו וסדרו של חנוכה
 ליל ראשונה של חנוכה כשהיא בחול
 תפילת יום ראשון של חנוכה כשהיא בחול
 ראש חדש וחנוכה
 שבת וחנוכה
 שבת ראש חדש וחנוכה
 חנוכה המזבח כשהוא בחול
 חנוכה המזבח ושבת
 עשרה בטבת
 חמשה עשר בשבט
 פורים קטן
 סדר הפרשיות וההפסקות ופורים
 פרשת שקלים לפני ראש חדש אדר
 פרשת שקלים וראש חדש אדר
 שבת והפסקה
 פרשת זכור
 תענית אסתר

תפילת ליל פורים כשאינה במוצאי שבת
תפילת ליל פורים כשהיא במוצאי שבת
תפילת ימי פורים
פרשת פרה
פרשת החדש כשהיא לפני ר"ח ניסן
פרשת החדש ור"ח ניסן
פרשיות והפסקות בסימן ב"ו
פרשיות והפסקות בסימן ד"ד
פרשיות והפסקות בסימן ובי"ו
שבת וראש חדש
שבת ונישואין
שבת וברית מילה
מנהג הזולתות
מנהג הקדיש
הוצאת ספר תורה
מנהג ההפטרות
סדר והקרבנות
סימן לתפילת שמנה עשרה של יום טוב וסדרו
סדר תפילת יחיד במקום שאין מניין
פרשיות הראשונות של כל סדר החומש
סדר הסדרות ומנהג שניים
עניין סדר התקופות
הקביעות משנת ר"י עד ס' שנים רצופים זה אחר זה
קביעות ודחיות של כל חדשי השנה
דחיות המועדים פי' ימים שאין אותו המועד יכול להיות באותן הימים

המוצא והמקורות

עתה עלינו לנסות ולבדוק את מוצאו של ספר המנהגים שלנו ואת האיזור שאת מנהגיו הוא משקף. נראה לי כי ניתן להגיע לכך באמצעות בדיקת נוסח התפילה, מערכת הפיוטים וסדר המנהגים שבספר מנהגים זה, והשוואתו לאלו הידועים לנו ממקורות ספרותיים אחרים, כגון ספרי מנהגים וספרי תפילות, אשר מוצאם אף הוא מאשכנז. נראה כי מכל המרכיבים הללו, מבחר הפיוטים במיוחד עשוי לספק לנו את התשובה. לצורך בדיקה זו ערכתי טבלה המשווה את מערכת הפיוטים למספר ימים מיוחדים בשנה, כפי שהיא מופיעה בספר המנהגים שלנו ובספרי מנהגים אשכנזיים אחרים. נראה לי כי טבלה זו מהווה מדגם מייצג של כלל מערכת הפיוטים שבמחזור התפילות השנתי.

א. פיוטים לשבת נחמו

ספר המנהגים שלנו	ספר מהרי"ל	מנהגים לר' אייזיק טירנא
אורממך	אורממך	א"ל ש"ד
שאו מנחה	שאו מנחה	שאו מנחה
—	—	שתי פעמים
אמת משל היה	אמת משל היה	אמת משל היה
אלקיכם יוסיף	אלקיכם יוסיף	אלקיכם יוסיף
יוצר		
אופן		
אהבה		
זולת		
קדושה למוסף		

ב. פיוטים לשבת בראשית

מנהגים לר' אייזיק טירנא	ספר מהרי"ל	ספר המנהגים שלנו	יוצר
א-ל נשא	א-ל נשא	א-ל נשא	אופן
שש כנפים	בעל התפארת	בעל התפארת	זולת
(בברונא = שאלו שחקים)	אחשבה לדעת	אחשבה לדעת	קדושה למוסף
אחשבה לדעת	יש מקומות אומרים	אלקים ישכיל	
—	אלקים בקדושה		

ג. פיוטי ר"ח שחל בשבת

מנהגים לר' אייזיק טירנא	ספר מהרי"ל	ספר המנהגים שלנו	יוצר
איילת השחר	אלקינו אלקי אמת	אלקינו אלקי אמת	אופן
אביר הגביר	לך אלים	לך אלים	זולת
אמונתך	אמונתך	אמונתך	קדושה למוסף
—	אלקים	אלקים יורח שמשו	

ד. פיוטים הנאמרים בשבת הגדול

מנהגים לר' אייזיק טירנא	ספר מהרי"ל	ספר המנהגים שלנו	יוצר
אאמיר	אתי מלבנון כלה	אתי מלבנון	אופן
בלולי אש	—	—	זולת
אז כארסת	—	אומרת אני מעשי	קרובץ לשחרית
—	במגנצא כל הקרובץ	אוני פטרי	קרובץ למוסף
אלקים בצעדך וסדר	ליוצר עד אז רוב נסים	אדיר דר מתוחים	
אלקי הרוחות	יש מקומות נוהגין		
	לומר אדיר דר		
	מתוחים במוסף		

ה. סדר הקינות בליל תשעה באב

מנהגים לר' אייזיק טירנא	מנהגי ר"ז יענט	ספר מהרי"ל	המנהגים שלנו	המנהגים שלנו
ר' אייזיק טירנא	על אלה	על אלה	כת"י בד"ל	כת"י ל"ב
בליל זה	בליל זה	תסתר לאלם	ואח"כ מתחיל החזן הקינות	על אלה
שומרון	בליל זה	על חורבן בית המקדש ואח"כ אומר	בליל זה	תסתר לאלם
עד אנה בכיה	(עד) אנה בכיה	עד אנה בכיה	עד אנה בכיה	בליל זה
תרם ציון	תרם ציון	אז בחטאנו	אז בחטאנו	עד אנה בכיה
		תרם ציון	תרם ציון	אז בחטאנו
				תרם ציון

ו. סדר הקינות כתשעה באב בשחרית

מנהגים שלנו	ספר מהרי"ל	מנהגי ר'אק
שבת סורו	שבת סורו	'וזה סדר קינות במגנצא' שבת סורו
איכה אצת	איכה אצת	איכה אצת
אאדה	אאדה	אאדה
איכה תפארת(י)	איכה תפארת(י)	איכה תפארת(י)
איכה ישבה חבצלת	איכה אשפתו	איכה אשפתו
איכה אשפתו	איכה יושב(ת)(ה)	איכה יושב(ת)(ה)
אם תאכלנה	אם תאכלנה	אם תאכלנה
איכה אלי	איכה אלי	איכה אלי
קננו אהלי	קננו אהלי	קננו אהלי
אהלי	אהלי	אהלי
אחור וקדם	אחור וקדם	אחור וקדם
איכה אומר	איכה אמר	איכה אמר
זכור אשר עשה	זכור אשר עשה	זכור אשר עשה
אתה אמרת	אתה אמרת	אתה אמרת
לך ה' הצדקה	לך ה' הצדקה	לך ה' הצדקה
הטה אונך	הטה אונך	הטה אונך
אז במלאות ספק	אז במלאות ספק	אז במלאות ספק
אז בהלוך ירמיהו	אז בהלוך ירמיהו	אז בהלוך ירמיהו
'כל אלה הקינות	'כשסיים ש"צ אז	'הרי זה י"ו. וג' בלילה ועוד הלילו בהה...
אומר ש"צ ואח"כ	יתחיל המופלא	הרי כ"א קינות לש"צ יסד הקליר כמניין
יחידיים אומרים	שבציכור וכן נהג	הימים מ"ז בתמוז עד ט' באב וכשסיים החזן
קינות ג"כ אחד	מהר"י סג"ל	אז בהלוך מתחיל גדול שבציכור קינה אמרתי
המרכבה ואחד הממעיט	אמרתי	ומרבים כל העם בקינות'
ואח"כ אומרים ציונים'		
המנהגים ר' זלמן יענט		ר' אייזיק טירנא
אומר קינות שבת סורו מני		אין בו כל פירוט

ז. סדר הסליחות בבה"ב

מנהגים שלנו	ספר מהרי"ל	ר' אייזיק טירנא
שני קמא	שני קמא	שני קמא (בברוטא)
תבא לפניך	תבוא לפניך	ישראל
אין מי יקרא	ישראל עמך	אלקים בישראל
ישראל עמך	אזון תחן	פזמון — מלאכי רחמים
פזמון — ישראל נושע	פזמון — ה' ה' אל רחום	
	יושב בגובה	
חמישי	חמישי	חמישי
אין כך מקוה	אין מי יקרא	תענית צבור
אם עונינו רבו	אין כמדת	אנשי אמנה
איה כל נפלאותיך	אם עונינו	פזמון — ישראל נושע
פזמון — רועה ישראל	פזמון — ישראל נושע	

שני תניינא	שני תניינא	שני תניינא
אלקים ישראל	אלקים ישראל	אלקים ישראל
איה כל נפלאותיך	איה כל נפלאותיך	איה כל נפלאותיך
מלאכי רחמים	מלאכי רחמים	מלאכי רחמים
פזמון — ה' אל רחום	פזמון — ה' אל רחום	פזמון — ה' אל רחום
ו"א סדר אחר	ו"א סדר אחר	ו"א סדר אחר
אל נא רפא	אל נא רפא	אל נא רפא

כפי שיראה המעיין, הטבלה שלנו אינה מספקת תשובה חד-משמעית לשאלת מוצאו של הספר. אולם ניתן לציין שישנה חפיפה ניכרת בסדר הפיוטים בין ספר המנהגים שלנו לספר המהרי"ל. מבחינה זאת ניתן להסיק שמקור מערכת הפיוטים הוא מאזורי הריינוס. הבדלים קלים ניתן למצוא בסדר הקינות לחשעה באב. אם נסתכל בסעיף ה' נראה שהסדר הפנימי של הקינות בלילה שונה במקצת (סדר הקינות 'עד אנה בכיה' ו'בליל זה' הוא הפוך), ואותו דבר בסדר הקינות בשחרית: חילופים בסדר שתי קינות ('איכה ישבה חבצלת' ו'איכה אשפתו'). ראוי לציין הערה אחת שנמסרה לנו בשם ר' שמעון בנו של המהרי"ל. בספר המהרי"ל (כת"י פרמא מס' 1421, מלכת"י 13403) נמצאות תוספות והגהות בגיליון וביניהן ההערה הזאת: 'ר' שמעון בנו כתב שינה הסדר וטעה וגם אני אומר כן כי בליל זה קדם עד אנה עכ"ל¹⁶. נמצאנו למדים שבנו של מהרי"ל מצדיק הסדר המופיע בספר המנהגים שלנו ולא הסדר המופיע בספרו של ר' זלמן מסנטגואר. מאידך גיסא, אין כל הערה של הבן בסדר לשחרית. אי לכך אין אפשרות להסיק מסקנה ברורה בדבר.

אם נעבור לסדר הסליחות (סעיף ז') נמצא שאין כל זהות בין ספר המנהגים שלנו לספר מהרי"ל. מאידך גיסא, גם אין כל חפיפה עם מנהגי ר' אייזיק טירנא. מבחר הפיוטים בשלושת המקורות הללו שונה לגמרי. בשאלת היווצרותם של מנהגים מקומיים במערכת הסליחות דן דניאל גולדשמידט. הוא קובע כי חלוקה קבועה של הסליחות לפי ימים נוצרה לראשונה באשכנז במאה ה"ט; במקומות אחרים (ספרד, תימן, איטליה והבלקן) וכן באשכנז עצמה קודם למאה ה"ט חלוקה כזאת אינה קיימת. על-ידי שינויים במבחר הסליחות נוצרו באשכנז מנהגים מקומיים מגוונים ביותר, אשר הסתעפותם רבה לאין ערוך בהשוואה לגיוון במנהגי שאר התפילות. המחזור האשכנזי נחלק לשתי חלוקות-משנה בלבד: המנהג המזרחי והמנהג המערבי, אבל לסליחות יש אופי מקומי, כי הקהילות החזיקו בהתמדה במבחר שהיה נקוט בידן, מבחר שהיה מקרי ביותר. עד כאן מסקנתו של גולדשמידט. אולי הנדון שלנו משקף את הקביעה הזאת¹⁷.

השוואת מבחר הפיוטים במחזורים הקלאסיים, המייצגים את החלוקה בין מנהג אשכנז המערבי והמזרחי אשר הזכיר גולדשמידט, גם תעזור לנו לקבוע את המקור האזורי של חיבורנו. נבחר את לקט הסליחות ממחזור אשר ההדיר וואלף היידנהיים במהדורת רדליים,

16 גם בכת"י ב(2), בהמ"ל(2), ב"מ, ישנה הגהה בסימן לליל ט' באב האומרת: 'מהר"ר יעקב ז"ל היה נוהג לומר רק בליל זה יכניין ואח"כ [הדגשה של] עד אנה בכיה בציון וכו'.

17 גולדשמידט, מחזור, מבוא, עמ' 6. אגב, מעניין הוא המבחר והסדר הפנימי של הסליחות לבה"ב בשני סידורים אשכנזיים מערביים שבדקתי, שנדפסו בתקופת העתקת חיבורנו: מנטובה, ש"ח; ויניציה, שנ"א. בסידור ממנטובה נדפס הלפט והסדר לפי המנהגים של ר' אייזיק טירנא, ואילו הסידור מוויניציה נדפס לפי ספר מהרי"ל. אף-על-פי שמדגם שטחי כזה אינו מתיימר להציג את המצב באיטליה בכללו, נדמה לי שהוא משקף את קביעתו של גולדשמידט. לכן אין אי-התאמת המבחר והסדר של סליחות בה"ב סיבה לסתור את מסקנתו שהחיבור נוטה למנהגי ריינוס בכלל ולמנהגי המהרי"ל בפרט.

מנהג פולין (אשכנז המזרחי), תקצ"ב, ואת המחזור מהדורת הנובר, תקצ"ח (אשכנז המערבי), לליל יום כיפור (קיימות מהדורות רבות נוספות של 'מנהג פולין' ו'מנהג אשכנז' ואנו מניחים שאין ביניהן הבדלים במערכת הפיוטים).

המנהגים שלנו	ספר מהרי"ל	מחזור הנובר	מנהגי רא"ט	מחזור רד"היים
יעלה: ב' חרוזות הראשונות וב' אחרונות	יעלה: נוהגין לומר ד': תחנונו, קולנו, עתירתנו, אנקתנו	יעלה: תחנונו קולנו, עתירתנו, אנקתנו	יעלה (כלי פירוט)	יעלה: תחנונינו, קולנו, עונינו, מנוסנו, ישענו, זכרוננו, דפקנו, אנקתנו
שומע תפילה ה' אלקי צבאות סלח נא אשמות תומת צורים דרך אלקינו למענך אלקינו אמנם אשמותנו (רק חרוזה ראשונה ומדלגים הכל)	שומע תפילה ה' אלקי צבאות סלח נא אשמות תומת צורים דרך אלקינו למענך אלקינו אמנם אשמותנו (חרוזה ראשונה)	שומע תפילה ה' אלקי צבאות סלח נא אשמות תומת צורים דרך אלקינו למענך אלקינו יש קהילות: אמנם אשמותנו בקצת קהילות אומרים עד כאן ומדלגים... אחרות	שומע תפילה — סלח נא אשמות אמנם כן כי הנה כחומר	שומע תפילה דרך אלקינו אמנם אשמותנו יש קהילות אומרים גם תעלה ארוכה זה דרכנו — בקצת קהילות אומרים ע"כ מדלגים החרוזות עד תעלה סלח נא אשמות אמנם כן כי הנה כחומר בק"ק פראג א"א אותך אדרוש
תעלה ארוכה אותך אדרוש אתה תבין	תעלה ארוכה אותך אדרוש — במגנצא אדברה תחנונם בוורמייזא אתה מבין	תעלה ארוכה אותך אדרוש		אתה מבין (בק"ק א"א)

מן המדגם הזה ניתן להיווכח שספר המהרי"ל וחיבורנו משקפים את המחזור לפי הנוסח המערבי ומנהגי ר' אייזיק טירנא מתארים את הנוסח המזרחי. נדמה לי שדוגמאות אלה מספיקות לקבוע שספר המנהגים דידן נוטה למערב ולבית מדרשו של המהרי"ל. ואכן ניתן למצוא הוכחות נוספות המלמדות שהחיבור קרוב לבית מדרשו של המהרי"ל.

למרות החומר ההלכתי המרובה הכלול בחיבורנו, כמעט שלא נזכר בו שמו של שום פוסק פרט לשמו של מהרי"ל (פעם נזכרת בו גם מסורת בשם מהר"ם)¹⁸. רוב המנהגים נמסרים בצורה סתמית, בלי להזכיר את המקורות שעליהם הם בנויים. רק בכתב־יד אחד (בס"י) נזכר המהרי"ל בכוותר החיבור: 'מנהגי מהרי"ל'. כמעט בכל יתור כת"י נזכר שמו פעמיים: הוא נזכר פעם בהלכות ערב פסח שחל בשבת, שם נמסר שביום ו', ערב שבת, יש לנהוג כאילו היה ערב פסח עצמו, ולכן משכימים לתפילה 'כדי למהר ג"כ לאכול קודם שתתחיל שעה חמישית

18 בתקיעת שופר ביום שני של ר"ה (כאשר יום ראשון חל בחול) נמסר שיש מברכין ברכת שהחיינו בלחש בשעה שהקהל עונים אמן על ברכת תקיעת שופר: 'וכן כתב מהר"ם ז"ל'. גירסה זאת נמצאת בכל כתה"י.

ושורפין בסוף שעה חמישית וכן הוא בנימוקי מהר"י סג"ל ז"ל בשם מהר"ש ז"ל...¹⁹. שמו נזכר פעם שנייה במנהגי ליל יום כיפור: 'ויש נוהגין לישן בבית הכנסת כליל כל נדרי והכי איתא בנימוקי מהר"י סג"ל ז"ל אך צריך להיזהר בעצמם נקיות וטהרה'²⁰.

יש הוכחות וסימוכים עקיפים, מבחינת המינוח ומבחינת העניין, המצביעים על מקורו של הספר. נציין רק אחדים מהם²¹. בקריאת התורה בימים נוראים נזכרו כמעט בכל כתבי-היד הוראות כיצד יש לקרוא: 'וקורין בעונה בניגון שטובן טרופא'. שמה של מנגינת-טעמים זו נמצא בספר המהרי"ל הידוע. בהל' יום כפור סדר מנחה (מט, ב) נאמר: 'מהר"י סגל היה מנגן הקריאה דשחרית ודמנחה כלמדת הנערים שקורין שטובן טרופא'. ניתן לשער כמעט בוודאות שמקור הביטוי הגרמני הוא כנראה טעמי החדר של המלמדים²² (שטובא = חדר בגרמנית, טרופא = טעם ונגינה, מן היוונית Tropos). לכאורה, מקור דברי חיבורנו הוא ממסורת המהרי"ל. מעניין הוא שהביטוי הזה מופיע גם בקריאת התורה בתשעה באב: 'וקורין בנגון עונה ובקול נמוך כמו שקורין בימים נוראים שטובן טרופא... ואומר ההפטר... ואומר גם אותה בקול נמוך בניגון של מקרא'. בספר המהרי"ל בהל' ט' באב לא נמצאים אותם הדברים בדיוק, אלא: 'קורין בסדר ואתחנן... מפטיר... בניגון המקרא ולא בניגון אחר הפטרות'. נמסר, אפוא, רק ציון ניגון ההפטרות, בלי לסמן את ניגון קריאת התורה²³.

דוגמה אחרת המצביעה על מקור חיבורנו הוא בסדר התפילות להושענא רבה. בכל כתבי-היד נמסרו הדברים האלה: 'בהושענא רבה משכימין לבית הכנסת לאור הלבנה [ההדגשה שלי] ומדליקין את הנרות הנשארים מיום כפורים ומתקנים לולביהם בערכה חדשה עד עלות השחר שיהא עת להתחיל ברכות'. הביטוי 'לאור הלבנה' חריג ויוצא-דופן בספרות ההלכה והמנהגים. עדיף היה לומר 'לפני עלות השחר' או 'בעוד לילה'.

כתי' התרגום בידידי (פרס – 2 –) יעזור לנו לפענח את פירוש הביטוי: 'הושענא רבה שטיט מן בריא אויף און זיכט זיין קופא אין דער לבנה'. חיפוש הראש בלבנה מזכיר לנו מנהג שרווח בחוגי בעלי המסורות בימי הביניים, הנזכר בספרי חסידי אשכנז הדגולים: בס' החסידים לר' יהודה החסיד ובס' הרוקח לר' אלעזר ב"ר יהודה תלמידו. בספרים הנ"ל נזכרת החשיבות לראות צל ראשו של האדם באור הלבנה בהושענא רבה, המסמן חתימה טובה

19 כך היא הגירסה המליאה והיא בכת"י בד"ל, ב(3), מונט'.

בכ"י פ: וכן דרש מהר"ש ומהר"י סג"ל.

בכ"מ: וכן הוא בנימוסי מהר"י ז"ל סג"ל דרש מהר"ר.

בב 901, בבהמ"ל 1084: וכן הוא בנימוקי מהר"י ז"ל דרש מהר"י.

במ"י: וכן הוא בנימוקי מהר"י ז"ל בשם מהר"ש, ז"ל.

20 בד"ל, ב(3), מונט'.

בכ"י ובפ' נמסרה ההערה בלי להתייחס למהרי"ל.

בכ"מ נמסר בטעות: והכא איתא בנימוקי מהר"ט סג"ל.

במ"י לא נמסרה המסורת כלל.

אכן נזכר שמו בהגהות שונות: ראה כת"י ב(2), בהמ"ל(2), ב"מ, פר', בס"י.

21 אין בכוונתי לציין רשימה שלמה בכל ההוכחות מתוך החיבור (זאת יעשו המהדירים כאשר החיבור יצא לאור בעז"ה).

22 גם בל"ב ישנם רמזים מנגינת המלמדים. בתפילת יום ראשון של ר"ה שחל בחול נאמר: 'וקורין בניגון עונה שקורין התינוקות שטובן טרופא'.

23 גם הערת מהרי"ל, שקראו בניגון זה גם למנחה ביו"כ, היא בעייתית. ברוב כתה"י שלנו לא נזכרה כל מנגינה לקה"ת במנחה ביו"כ, חוץ מבכת"י ל"ב: 'וקורין בניגון עונה'.

לשנה החדשה²⁴. פגיעה בצל האדם באור הלבנה מצביעה על 'מתרע מזליה' באותה השנה. אולי התרגום הזה ופירושו עליו מרמזים לנו שמחברנו היה קרוב לחסידי אשכנז. נדמה שחיבורנו מרמז גם למקרה נדיר שקרה בבית מדרשו של מהרי"ל. בספר מהרי"ל נמסר לנו (נד, א):

מעשה במגנצא בהושענא רבא השכימו הצבור ובראשם מהרי"ל והיו סבורין שעמוד השחר עלה ושגגו שעדיין היתה הלבנה זורחת בתקפה והיו מעטפין טלית והניחו תפילין וסיימו פסוקי דזמרא ואח"כ החשיך והמתינו כמעט שעה עד שעלה עמוד השחר...

נדמה שמחברנו התכוון למקרה ההוא כאשר כתב דבריו ('עד עלות השחר שיהא עת להתחיל ברכות'). הוא ביקש להדגיש שמשכימים לאור הלבנה אבל מתחילים התפילה רק עם עלות השחר (ובינתיים תיקנו הערכות)²⁵.

ניהוג אחר אשר מעורר תשומת לבנו נזכר בסדר התפילות למוסף בראש השנה וכיום כיפור: 'ואז החזן כורע על ברכיו ואומר ויאתיו עד כתר מלוכה ואז עומד וחוזר למקום שהניח...'. מאידך גיסא, בתפילת 'עלינו לשבח', שם אנחנו מצפים שהחזן והקהל יכרעו וישתחוו כנהוג ברוב תפוצות ישראל, אין כל זכר לכריעה או אפילו קידה. הפיוט הזה (אשר לפי חוקרים חובר בביונטיום בתקופת מלחמת הצלמים) לא נזכר בכל מחזורי אשכנז הקדומים. לדוגמה, הוא לא נזכר במחזור וורמייזא המפורסם משנת ל"ב לפ"ק (1272). מאידך גיסא, הוא נזכר במחזורים קדומים אחרים באשכנז (כגון מחזור כת"י בודלי אוקספור מס' 1035 שנכתב בשנת י"ח לפ"ק [1258])²⁶. נדמה שהוא נאמר באזורי גרמניה המערבית חוץ מוורמס. מעניין שדווקא בוורמס כרעו והשתחוו ב'עלינו לשבח', לפי מסורת ר' אלעזר בעל הרוקח. האם ביתר קהילות גרמניה כרעו באמירת 'ויאתיו' ולא ב'עלינו', ובוורמייזא כרעו ב'עלינו' כי לא אמרו 'ויאתיו'?

ועוד ראוי לציין מנהגו של מהרי"ל כפי שהעיד עליו ר' זלמן בספרו: 'לאחר סיום האוחז היה מהרי"ל סג"ל שוחה ביותר והזכיר מה שהזכיר ושמעתי מעיד על מהר"ז שטן ז"ל שבקש ממהרי"ל למסור לו ההזכרה ההוא דאחר האוחז כדי שיוכל ג"כ הוא להזכיר בהיותו ש"ץ ולא

24 ראה דברי ר' יהודה החסיד בס' החסידים (מהדורת וויסטינטסקי), סי' תתתשמד; ס' הרוקח, ירושלים תש"ך, סי' רכא; אלעזר ב"ר יהודה, ס' חכמת הנפש, לבוב, תרל"ו, עמ' יד, א; כד, א. גם בחוגים בפרובנס אנו מוצאים איזכורים למנהג ראה מלונל. בס' אורחות חיים מצניו, וכן בס' כל בו, ואחרים בס' אבודרהם רצ"א (מהדורת פעטרקוב, תר"ץ, עמ' פ, ב) אשר דוחה אותו ('מכאן אני אומר שאין לנהוג מנהג זה'). עצם העובדה שהוכרח לדחותו מצביעה על קיומו בספרד. אגב, הרמ"א בספרו דרכי משה לטור (או"ח סי' תרסד, ב) מציין לדברי רד"א הנ"ל ובהג"ה לשולחן ערוך בסימן הנ"ל הוא הסכים למסקנתו ודוחה המנהג בשתי ידי. דיון מקיף במנהג נמצא אצל י"ד וילהלם, 'סדרי תיקונים', עלי עי"ן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 143-134. אני מודה לר' שמואל אשכנזי להפניה למאמרו של וילהלם.

25 אף-על-פי שבספר מהרי"ל (נג, ב) נזכר: 'ומשכימים להבכ"נ כעלות השחר ומדליקין שיורי נרות של י"ב ומתקנין כל אחד ואחד ערבה של הושענות...' מכל-מקום, מעשה במגנצא כנראה השפיע על מחברנו לנסח את דבריו בצורה מיוחדת זאת.

26 ראה ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ס, עמ' 19. מחזורים אחרים בכת"י שונים המזכירים אותו הם כת"י בודלי מס' 1023, 1025, 1026 ועוד. ראה גם: M. Sachs, *Beiträge zur Sprach- und Alierthumsforschung*, Berlin 1852, pp. 78 f.; S. Krauss, *Studien zur Byzantinisch-jüdischen Geschichte*, Wien 1914, p. 41

רצה לגלות לו' (הל' ראש השנה, דף מא ע"א), האם ישנו רמז לכריעת הש"ץ אשר לפנינו?
וצ"ע.

לסיום, רצוי לציין שחיבורנו מתקרב במקצת ללשונו של ספר המהרי"ל כת"י מוסקבה-גינצבורג (מס' 604), שהוא שונה מכתבי-היד האחרים ומן הדפוסים (הן בסדר הפנימי של הדברים והן בניסוחם). לדוגמה, בפירושו למנהגי ד' הפרשיות ציין ר' זלמן מסנטגואר שאומרים פיוטים בשבתות אלו. בכת"י מוסקבה הנ"ל צוינו שמות הפיוטים וסדר אמירתם עם הקדמה: 'פרשת זכור אומר פה אולמא...' (כן רשום גם לפרשת פרה ולפרשת החודש)²⁷ מאידך גיסא, בדפוסים של ס' המהרי"ל נכתב סתם: 'ואומר בכל פרשה יוצר זולת וקרובץ', בלי לפרט שמותיאם²⁸. המסקנה מן הנ"ל היא שכנראה יש לס' המהרי"ל לר' זלמן מהדורה אחרת לחלוטין (ואולי הוא עצמו כתב שתי מהדורות), שהייתה ידועה באזורי אולמא. גם חיבורנו מזכיר את הפיוטים כמעט באותו הלשון בכתבי-היד הנ"ל. האם הושפע חיבורנו דווקא מן המהדורה האחרת של ספר המהרי"ל? שאלה זו טעונה בירור מיוחד, החורג מן המסגרת שלנו.

לסיכום, ניתן להסיק שחיבורנו הולך לפי המסורת האשכנזית המערבית, והוא מקביל לס' מנהגי רא"ט במסורת האשכנזית המזרחית. יש לו זיקה לספר מהרי"ל, אבל הוא בעל אופי שונה, בהיותו מדריך יותר מפורט ושימושי. דוגמה קצרה אחרונה תבליט את הדבר.

ספר מהרי"ל (מהדורת סביניטה, שט"ז)

חמשה עשר באב ברוב מקומות אין אומרים תחינה בבקר ויש בזה טעמא וגם בו הותרו השבטים לבא זה לזה פ' להסיב נחלה לשבט אחר... רבי (!) ורב יוסף אמ' תריהו שבו פוסקים מלכרות עוד עצי המערכה... והיו מיכשים לצורך המערכה²⁹.

ספר המנהגים דידן

חמשה עשר באב לעולם חל ביום שחל בו ר"ח אב ולכך אינו חל אלא בא' מימי בדו"ז. בשחרית אין אומרים תחינה אבל אומרים בו למנצח וכיום שלפניו במנחה אומר תחינות במקצת מקומות ובט"ו עצמו אומר תחינה במנחה ואם חל ביום ב' אז אין אומרים בו והוא רחום כי מיד אחר ש"ע אומר ח"ק א"ל אך אפים וקורין פ' ראשונה של אותו שבוע לג' אנשי'. ביום שלפני טו באב אומרי' תחינה.

המחבר

בקולופון של אחד מכת"י (בד"ל, דף 44א) נמצא פירוט כדלהלן:

המנהגים הללו יסדם הנכבד ונחמד אלופי מו' ורבי ר' שמואל ז"ל על פי אדו' אבי שי' מהר"ר זעליקמן קובורק שי' וע"פ מהר"ר שלמה שפירא ז"ל וע"פ מהר"ר ברוך שי' וע"פ מהר"ר ענשכין שי'. ואני... העתקתי פה עיר טערויזא והתחלתי לכתוב יום ב' ר"ח אייר רי"ג וסיימתי... ביום ד' סיון רי"ג.

באותו כתב-יד נזכר (דף 41ב) בעניין לוח עברונות: 'קביעות משנת ר"י עד ששים שנה...

27 צילום כת"י במלכ"תי מס' 27988 דף 135ב.

28 דפוס וורשא (תרל"ד), דף נט ע"א.

29 בכת"י מוסקבה הנ"ל, דף 183א, הניסוח הוא: 'בחמשה עשר באב יש מקומות שאין אומרים תחינה בשחרית ויש מקומות כמו כן למנחה בו ואם הוא בשבת אין אומרים צו"ץ ושמיים בו בסעודה כי בו הותרו שבט בנימין לבא בקהל. במגנץ ובוורמשה אומרים תחינה בוקר וערב'. גם בקטע זה הניסוח מתקרב יותר לחיבור שלנו מאשר למהרי"ל המודפס.

ואתחיל בשנה זו הע"ל (הבא עלינו לטובה) לפרט שהוא שנת רביעית למחזור קטן'. נמצאנו למדים, אפוא, מכתב-היד זה הן את זהותו של המחבר – או המחברים – והן את התאריך שבו נכתב החיבור – הוא שנת ר"ט (1449).

כל החכמים הנזכרים בקולופון ידועים. ר' זליקמן ב"ר אברהם מקובורק היה תלמיד-חכם מוסמך לרבנות. הוא היגר מאשכנז לאיזור ויניציה, כנראה בראשית שנות העשרים למאה הט"ו. שם, כנראה, התעסק בבנקאות, כי הוא מופר לדוג'ה של ויניציה כבנקאי וכאחד מנתיניו. בראשית שנת 1428 עזב את איטליה והגיע לקונסטנץ. שם התחתן עם ינטלי, אשה בעלת נכסים וכספים ותושבת קונסטנץ כבר משנת 1423. גם היא הגיעה לכאן, כנראה, מאיזור ויניציה, ממיישטרי. הפעילות הכספית של הזוג היתה ניכרת, והם נעשו המלווים הגדולים ביותר בין יהודי העיר. בגלל עלילת דם נגד יהודי רבנסבורג בשנת 1429 נעצרו גם יהודי קונסטנץ, וביניהם גם ר' זליקמן. ברם, הוא שוחרר (אולי בגלל התערבות הדוג'ה של ויניציה) ונסע עם משפחתו לאולם, שם השתקע עד סוף ימיו. בשנת 1431 נרשם כתושב העיר ובשנת 1435 קנה לו שם בית. גם באולם הצליח בפעילותו הבנקאית ונודע כבעל נכסים. הדבר בא לביטוי ב'סכסוך בינו לר' זימלין אשר פגע בכבודו של ר' זליקמן'. ר' יעקב ווייל בא לעזרתו של ר' זליקמן וביקש מן הקהל לתקן את העוול שנעשה לו. בשנת 1448 הוא נבחר על-ידי הנסיך אלברט לפדות את שבויי קונסטנץ, ששוב נעצרו ע"י השלטונות. גם כתב-היד שלנו הוא עדות שעדיין היה בחיים בשנת 1453 (שנת העתקתו). כמו-כן הוא נזכר בתעודות מאולם משנת 1454. בתיעוד העיר אולם נזכרים בין התושבים ר' יעקב בנו של ר' זליקמן ור' מאיר חתנו³⁰.

מוצאו של ר' שלמה שפירא הוא משפיר, כפי שמוכיח עליו שמו. הוא עבר ללנדאו בשנת 1397 באופן ארעי אבל קבע את דירתו בקהילה כשלושים שנה אחרי-כן, בשנת 1427. כנראה כיהן ברבנות בלנדאו יחד עם ר' יהודה ליווא לנדא. ר' יוסף בעל ס' לקט יושר העיד ששמע דרשותיו בלנדאו ומכנהו 'זקן'. ר' שלמה התכתב עם רבני הדור, כגון ר' מנחם בכרך, מהר"ם מינץ ור' יעקב ווייל. הוא גם שהה בקהילות וורמייזא והיילברון והורה הוראות גם במקומות אלה. יש הסוברים שר' שלמה שפירא ביקש להתקבל כרבה של ברסלאו, אף-על-פי שר' יעקב

30 על מושבו בקובורק ראה במבוא של פריימן לס' לקט יושר [לעיל, הערה 3]. פריימן ציין ששם אמו היה מינה. למקומו בנסיכות ויניציה ראה: H. Hoerburger, *Judenvertreibungen im Spätmittelalter am Beispiel Esslingen und Konstanz*, Frankfurt am Main 1981, p. 109 No. 14. שם נזכר שהדוג'ה של ויניציה ביקש מן העיר קונסטנץ לשחרר את היהודי בבנטורה המכונה זליקמן נתינו בשנת 1429. לידעו על אשתו באיטליה: נמצא שאפוטרופוס שלה ושמו מתיה היה במישטרי. ראה: General H. Chone, 'Zur Geschichte der Juden in Landarchiv Karlsruhe 5/314 (1424)'. ראה גם: Germania Judaica, III: Konstanz, Anmerk. 19. H. Amman, 'Die Judengeschäfte im Konstanzer (בדפוס). על פעילות בני הזוג בקונסטנץ ראה: Schriften des Vereins für Geschichte des Bodensees, 71 Amman-Gerichtsbuch: 1423–1434', (1954), pp. 37–84. אני מודה לידידי יעקב גוגנהיים למקורות הנ"ל. F. Strassburger, 'Zur Geschichte der Juden im Ulm nach Resp. 147 des Jacob Weil (1439/1446)', *Festschrift Zum 70. Geburtstag des Oberkirchenrats Dr. Kroner*, Stuttgart-Breslau 1917, pp. 224–236. אגב, פריימן (לעיל) ציין שהוא היה עם ר' ישראל איסרליין באיגרא והוא חתם יחד עם ר' זלמן קיצנינג על ההסכם בין ר' דוד טבלי שפרינץ ור' דוד פרנק.

ווייל יעץ לו להסתלק מן המשרה כיוון שחברי הקהילה התנגדו לו. מן הקולופון הנ"ל ניתן לקבוע שנפטר לפני רי"ג³¹.

ר' ברוך היה תושב אוגשבורג בין שנות 1411 ו-1438 והיה גם רב באולם. אשר לר' ענשכין — הוא ר' אשר ב"ר ישעיה — ידוע כי חתם על שטר השבעת אשה על כתובתה באולם בשנת רכ"ה. ר' ענשכין היה אחד מרבותיו של ר' יוסף בעל לקט יושר, אשר קיבל ממנו, אולי, בהיותו בפדואה: ידוע לנו שר' ענשכין היה בעיר איטלקית זו בשנת רמ"ג. ר' ענשכין ור' ברוך הנ"ל ערכו שאלה משותפת ושאלו את ר' ישראל מברונא. ר' ענשכין עצמו התכתב עם חכמי אשכנז ואיטליה, כגון ר' יהודה מינץ, מהר"ם מינץ והמהרי"ק³².

נמצא כי רוב רובם של החכמים הנ"ל התגוררו או התיישבו בשוואביה בכלל ובאיזור אולם בפרט בשנת כתיבת חיבורו. היחיד אשר אני מתלבט בזיהויו הוא ר' שמואל המחבר עצמו. כיוון שהוא נזכר בברכת המתים בשנת רי"ג, שנת ההעתקה, משמע שהוא נפטר בין שנת ר"ט, זמן החיבור עצמו, לשנת ההעתקה. יש לחפשו, אפוא, במחצית הראשונה של המאה ה"ט. ישנם כמה חכמים בשם הזה בספרות הרבנית של התקופה. בין שאלות מהרי"ל ישנה שאלה שנשאל מאת הדיין ר' שמואל ב"ר יודא³³. כמו־כן נשאל ר' יעקב ווייל על־ידי דיין בשם ר' שמואל³⁴. בין חכמי התקופה הנודנה הנזכרים בכתב־יד 'תוספות גורניש' נמצאים ר' שמואל מריגיניטו ור' שמואל מריגשבורג³⁵. המהרי"ק מזכיר רב בשם ר' שמואל מטרייטש ועוד רב בשם ר' שמואל. רצוי להביא דבריו של האחרון במלואם, וז"ל:

ותא חזי... לרבותינו אשר בפאדו אשר היו בטערוי"ז בימים שעברו כי יש בידי טופס מכתב מהר"ר שמואל דאולמא יצ"ו ומהר"ר יעקב יצ"ו ומהר"ר משה לוי נ"ע ומהר"ר אברהם שלישטאט אשר שוו כולם להתיר...³⁶.

חשובה זו נכתבה בהיות המהרי"ק עדיין בפיימונטי בקהילת סאויליאנו. בשעה שהוא כותב הדברים עדיין היה ר' שמואל דאולמא בחיים, שהרי הוא נזכר בברכת החיים. אנו יודעים שהמהרי"ק הגיע למיישטרי אחרי שהיה בכולוניה, לא יאחר משנת רכ"ז. ייתכן שהתשובה המזכירה את ר' שמואל הנ"ל נכתבה לפני רי"ג. ניתן, אפוא, לשער שמחבר החיבור דידן הוא ר' שמואל מאולמא אשר שהה בטערויזא. וצ"ע.

ניתן גם לשער שר' שמואל מאולמא חיבר את הספר באיטליה. אם אין ראייה לדבר, יש סימן לדבר. במנהגי ליל הסדר מציין המחבר את הירקות הרצויים לאכילת כרפס ומרור. הוא מתארם כך:

ועוד יהיה בתוך הקערה ירקות של לאטיך ואיפך ואם אין לו איפך יקח ירקות לטיבול ראשונה ונוהגין ליקח העשב הירוק מן הכרתי בלשון אשכנז נקרא לויך ובלשון לוברדיא נקרא פורא... ואם אין לו (לטויבא) [לטוגא]... יקח עשב מן מירטיך בלשון אשכנז ובלשון לומבריד" נקרא רפנא.

31 לקט יושר, מבוא, עמ' 50, סי' קכז. דיון מקיף בתולדות חייו נמצא אצל י"י יובל, 'רבנים ורבנות בגרמניה 1350–1500' (דיסרטציה), ירושלים תשמ"ה, עמ' 259–262.

32 ראה (ברפוס) 3 n. 136: *Germania Judaica*, III: Augsburg; לקט יושר, מבוא, עמ' 47, סי' קיג.

33 שו"ת מהרי"ל החדשות, סי' קעז.

34 שו"ת מרי"ו, סי' פט-קא.

35 'תאשמע, ידיעות חדשות על תוספות גורניש ועניינן', עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 80.

36 לראשון ראה שו"ת מהרי"ק החדשות (מהדורת פינס), סי' לו (עמ' 167); לשני — שם, סי' יט (עמ' 93).

אילמלא היה ר' שמואל באיזור איטלקי לא היה מוסיף את השם האיטלקי לכרפס. נוכל לשער, אפוא, שר' שמואל מאולמא חיבר את חיבורנו בטרוריו בשנת ר"ט. ברם, החיבור מסתמך על מסורות שקיבל מחכמי אשכנז. חוג החכמים שקיבל מהם היו רוב רובם תושבי אולם והוא עצמו היה אחד מחברי חוג זה, כפי שמוכיח עליו כינוי מקומו.

כתבי היד

בדקתי כחמישה עשר כתבי-יד, וניתן להבחין ביניהם, מבחינת התוכן, במספר ענפים³⁷. ענף פורה אחד, אשר שורשו קדום ביותר, אני מכנה 'האיטלקי'. בכל כתבי-היד של ענף זה נמצאים תרגומים לצמחים וירקות (לליל הסדר) באיטלקית. יחד עם זאת יש להם קווים משותפים מבחינת הסגנון, הלשון והניסוח. נוסף על כך, הסימנים ממוספרים וצורך להם לוח עברונות וסדרי קריאות בתורה לכל ימות השנה. כתבי-היד הקדום בענף הזה (ולכל כתבי-היד בכלל) הוא בד"ל משנת ר"ט.

ענף שני ניתן לזיהוי בגלל הקיצורים שלו, ולכן כיניתי אותו ענף 'המקוצרים'. בכל כתבי-היד שבמשפחה זו לא נמצאות התוספות שבסוף החיבור – רשימות הפרשיות ולוח העברונות. מכנה משותף נוסף לענף זה הוא הגהות מיוחדות, שאינן נמצאות בכל כתבי-היד האחרים.

ייתכן שניתן להגדיר ענף שלישי, שמוצאו אולי מכתב-היד הגדול בכמות והשלם בנוסחאות התפילות ומנהגיהם – הוא כת"י ל"ב. כתבי-היד שבענף זה אינם מן 'האיטלקים' ולא מן 'המקוצרים', ויש בהם לשונות הדומים לכת"י ל"ב בלבד. אולם אין ביניהם די סימנים פנימיים המקשרים אותם זה לזה למשפחה אחת. אי לכך קשה לקבוע אם הם מתייחסים לקבוצה נפרדת. למרות הסתייגותי רשמית אותם כענף אחד, כדי להקל על הקורא את ההתמצאות הכללית ביחסים שבין כתבי-יד אחד למשנהו.

לצורך ההשוואה בין הענפים וקביעת שייכותו של כל כתבי-יד לענף מסוים, נבדקו הנושאים הבאים: תפילת יום כפור; מנהגי ל"ג בעומר; מנהגי שבת נחמו וסימני קביעת המועדים. א. בעניין לקט הקרובץ למוסף ביום כיפור נמצאת בכת"י הענף 'האיטלקי' הגהה בזו הלשון: 'אמנם ראיתי חזנים בקיאים ומיושבים לומדים חשובים שאומרים אותו לעולם כסדר כמו שהוא כתוב במחזורים...' הגהה זו אינה נמצאת בכת"י ל"ב (לא בתוספת ולא בטקסט). ברם, בכתבי-היד 'המקוצרים' היא נמצאת בהגהה בלשון גוף שלישי 'יש קצת חזנים...'. בפיוטי הווידוי למוסף יום הכיפורים נמצאות הגהות מסוימות גם ב'איטלקים' וגם ב'מקוצרים', ואילו בכת"י ל"ב התוכן נמצא בטקסט עצמו.

ב. במנהגי ל"ג בעומר וסדר סיוון ושבת שלפני שבועות אין הבדלים משמעותיים בין בתוכן ובין בלשון, בין כתה"י של הענף 'האיטלקי' וה'מקוצרים'. מאידך, בכת"י ל"ב ישנם שינויים בתוכן ובלשון. כך, למשל, צוין בכת"י ל"ב שבמקצת מקומות אין אומרים תחינה במנחה בל"ג בעומר ואילו בכתה"י 'האיטלקים' ו'המקוצרים' נזכר שישנם מקצת מקומות שאומרים תחינה גם בשחרית³⁸.

37 בדקתי את כתה"י של בודלי באוקספורד וכת"י אחד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים; יתר כתה"י בדקתי על-פי צילומים במכון לתצלומי כת"י שעל-יד בית הספרים הני"ל. תודתי נתונה במיוחד לחתני שמחה עמנואל ולרב ישראל פלס ולכל אלה שעזרו לי בעבודה זו.

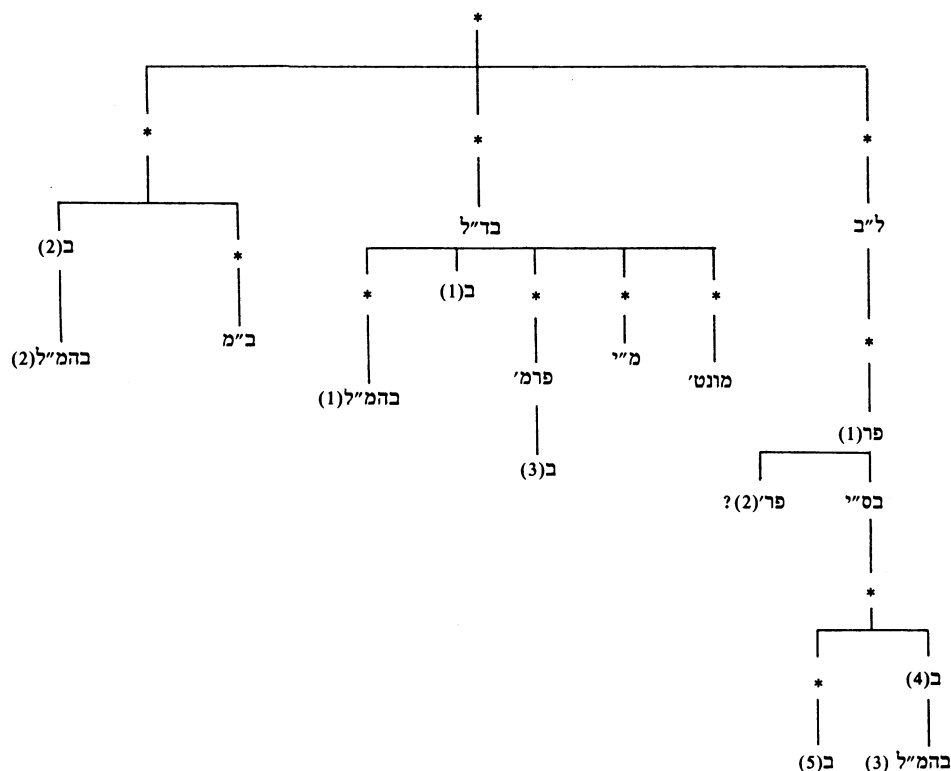
38 בספר מהרי"ל במנהגי ל"ג בעומר נזכר בהג"ה: 'במגנצא ובוורמיישא אומרים תחינה בל"ג בעומר'. מאידך גיסא, במנהגים לר"ז יענט מודגש שא"א תחינה בשחרית אבל ערב שלפניו ושלאחריו אומרים תחינות. בספר המנהגים לר"א טירנא צוין שאפילו במנחה לפניו א"א תחינה.

ג. במנהגי שבת נחמו נמצאת הגהה מסוימת בכל כתה"י ה'איטלקים' וב'מקוצרים'. בכת"י ל"ב הגהה זו מצאה את מקומה בטקסט עצמו.

ד. בסימן המיועד לקביעת המועדים לפי סדר א"ת ב"ש נמצאות חפיפות בין כתה"י ה'איטלקים' ו'המקוצרים'. לעומת זאת, בכת"י ל"ב ישנם הסברים נוספים שאינם מופיעים באחרים. כך, לדוגמה, ישנו הסבר מדוע מסמלת אות קו"ף שמחת תורה, בהדגשת הקריאה באותו יום.

מכל הנ"ל ניתן לקבוע, אמנם בזהירות רבה, ענפים מסוימים בכתב-היד השונים, מבחינת סגנון לשונם ולפעמים על-ידי שינויי-תוכן קלים פה ושם.

ערכתי תרשים של כל כתב-היד ואני מצרפו לתיאור כתב-היד השונים אחד אחד.

מקראה

ל"ב = מכון ליאו בק, ניו יורק	ב = בודלי, אוקספורד
מ"י = מוזיאון ישראל	בד"ל = בית-הדין, לונדון
מונט' = מונטיפיורי, דויס	בהמ"ל = בית-המדרש לרבנים, ניו-יורק
קולג', לונדון	ב"מ = בריטיש מוזיאום
פר' = פריס (כת"י כי"ח)	בס"י = בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים
פרמ' = פרמא	

כת"י בית-דין לונדון מס' 28, דף 2א – 44א (בד"ל)
 כתה"י הזה הוא הקדום ביותר שזיכיתי לבדוקו. נזכר בתוכו, ובקולופון אשר בסופו, שנכתב בשנת ר"ט ע"י ר' שמואל, וההעתקה נעשתה בטערויזא בשנת ר"ג ע"י בנו של ר' זליקמן מקורבורג (ראה לעיל).
 המאפיין את כתה"י הוא תרגום שמותיהם של פירות וירקות, שניתן כאן לא רק בלשון אשכנז אלא גם באיטלקית, כפי שכבר צוין. כבר הערנו שניתן להסיק מכך שס' מנהגים זה היה מיועד לקהילת האשכנזים תושבי צפון איטליה (לוברדיא).
 כתה"י נכתב בכתובה אשכנזית גותית והוא כולל מספור הסימנים (קמ"ג), לוחות עברונות שונים וגם מפתח עניינים.

בכתה"י נמצאות כמה וכמה הגהות בגיליון. כולן הועתקו על-ידי הסופר בקפדנות ובאותו כתב-יד של החיבור עצמו. אפשר שר' שמואל המחבר הוא שהגיה את חיבורו בעצמו, או שמישהו הוסיף לו הערות בשוליים. לפעמים ההערות הן ענייניות ומוסיפות הסברים למנהגים שונים. לדוגמה, בסימן המיוחד לשבת הגדול הוסף בשוליים הטעם לקריאת השבת לפני פסח בשם שבת הגדול. כמורכב, כאשר הוזכר שאין מקדשים בבית-הכנסת בשני לילות הסדר, נמצא את סיבת המנהג בהגהות בגיליון. ההערות הן גם תוספות של מנהגים שלא נזכרו בחיבור עצמו, כגון 'כדאקלע נשואין בשבת נחמ' מאידך גיסא, חלק ניכר של ההערות הן תגובות למנהגים שמצאו את מקומם בחיבור. בדברו על מים אחרונים נזכר בגיליון כי 'רוב העולם אין נוטלים ידיהם אחר הסעודה רק המברך בלבד'. כאשר הוא דן באמירת פיוט לראש השנה הפותח ב'ויאתי' נמצאת הגהה: 'במקומות רבים אין נוהגים לומר ויאתי'. יתר על-כן, יש הערות שנכתבו בגוף ראשון, המעידות על שינויים ותוספות לחיבור עצמו. למשל, ביום ראשון של סוכות שחל בשבת ישנם מנהגים שונים בסדר הפיוטים בשחרית, וצוין בגיליון: 'אמנם ראיתי קצת חזנים כשחל יום ראשון בשבת אז אומר... וטעמו לא יכולתי להאריך ולכתוב כולו'. בהערה בסוף הסימן של הושענא רבה נכתב: 'ואני ראיתי שנוהגים ברוב המקומות לומר אין כאלקינו וכן יגדל אות ובאות בניגון כמו ביום טוב'. סיכומם של דברים: ההערות משלימות את החיבור בהסברים, בתוספות מנהגים ובשינויי נוהגים.
 כתה"י הוא הראשון בשורה של העתקות המהווה את הענף החשוב והמרוכב בין כתב-היד שבדקתי (ראה התרשים).

ניסוח מיוחד אחר, הקובע את מקומו של כתה"י בתוך הענפים השונים, נמצא בסימן העוסק בתענית שני וחמישי ושני. שם נזכר: 'ואילו הן הסליחות שאומר באלו הארצות...'. כל כתה"י המזכירים ומפרטים את הסליחות לתענית אלה (בניגוד לאחרים אשר משמיטים אותן) משתייכים כנראה לענף הזה.
 נוסח אחר המשייך כת"י לענף מסוים הוא לשונו במנהג שבת וראש חודש:

בתחילת ספר זה לגבי ר"ח ניסן כתבתי היאך מתפללין בר"ח בחול אבל בר"ח שחל בשבת שלא ארע ר"ח תשרי ולא ר"ח טבת ולא ר"ח אדר בפשוטה ולא ר"ח אדר כמעוברת ולא ר"ח ניסן עדיין לא כתבתי היאך מתפללין בהם ע"כ אכתוב כאן היאך מתפלל בהם בשבת ור"ח של שאר ראשי חודשים שאינם מן החמשה ראשי חודשים שבארתי לעיל.

בכת"י של הענפים האחרים אין הפירוט המפורט הזה.
 במנהג שבת הגדול נאמר: 'ויש מדינות שיש שם מנהג ופיוט אחר נהרה נהרה ופשוטה'. ההערה הזאת איננה בענפים האחרים. וכן במנהגי בדיקת חמץ נאמר: 'ויש נוהג' להניח חמץ במקום שיודעי' שיבא שם הבורק כדי שלא ישכח הבדיקה ויש דיעות שסוברים שזהו מנהג יפה'.

כת"י אוקספורד, בודלי מס' 901, דף 1א – 80א (ב1)
 כת"י בכתובה ביוניטית. העתקה כמעט מדויקת של בד"ל. מעניין במיוחד הוא הקולופון (דף 83 ב'):

שנת הרנ"א היום יום ב' כ"א לחדש טבת ושלם זה הספר מנהיג קצר עם דיני שחיטה ובדיקה בקוצר על ידי לי זעיר אישים איסקופא נדרסת לכל התלמידים והסופרים שלמה כהן העלוב בן לאדוני ומורי לנכ"ר שמואל כהן תנצב"ה וכתבתיהו לנכבד כ"ר סמטי הכהן להגות בו... פה תיבץ

הרי העתקה זו נעשתה ביוון, שנה לפני גירוש ספרד! הדבר מוכיח על קיומה של קהילה אשכנזית מובהקת באזורי הרומניטי, אשר צינוורות ההשפעה האשכנזית הגיעו אליה דרך איטליה. המעתיק קורא לחיבור בשם 'מנהיג קצר'; סבורני שהוא התכוון ל'ספר המנהגים' למהר"ל ובגלל קיצורו קראו 'הקצר'.
 כאמור, כתה"י דומה – אך לא זהה – לכתב"י בד"ל, בנוסחאותיו ובתוכנו (כולל הלוחות, העברונות

והמפתח). הסופר היה כנראה תושב ביוזנטיוס, וכתובת ידו מוכיחה עליו. ראוי לציין את השינויים הקטנים, אך המשמעותיים, הנמצאים בו. בנוסחי הקידוש השונים ישנם שינויים קלים המצביעים על השפעה ביוזנטית מובהקת. כמעט בכל הנוסחאות נאמר: 'מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון ימים טובים לישועה את יום חג...'. הנוסח הזה זהה עם הנוסח הרומניוטי³⁹. כמו־כן, בחלק העוסק בסיומי תפילות העמידה בימים הנוראים (כגון בליל ראשון של ראש השנה שחל בחול) הוסיף המעתיק: 'בא"י מלך עושה השלום', במקום 'עושה השלום'. גם זו תוספת של מחזור רומניא (בכמה כ"י)⁴⁰. נמצאו למדים שהשפעת האיזור הביזנטי ניכרת, אף-על-פי שאינה משמעותית⁴¹.

כת"י בית-המדרש לרבנים, ניו יורק מס' [Adler 1482] Mic 4660, דף 72 (בהמ"ל(1)) כת"י בכתובה אשכנזית רהוטה מן המאות ה"ט–ט"ז. הוא מקוטע ומתחיל בסי' כט. לכן, הקטעים המכילים את הביטויים הלועזיים באיטלקית חסרים. מאידך גיסא, סדר הסליחות לכה"ב מפורט בו. כמו־כן ההערות שבגיליון, לוח העברונות ומפתח עם כת"י בד"ל וב(1) מצינים את קירבתו לענף זה. המעניין הוא לוח העברונות, המתחיל בשנת רכ"ה. מאידך, ישנם ציונים מיוחדים המתחילים בשנת רצ"א, ועל-כן קשה לקבוע את זמן ההעתקה.

כת"י פרמא, מס' 1213, דף (פרמ') כתיבתו באותיות אשכנזיות גותיות. הוא דומה לכת"י בד"ל בניסוח וסגנון. בתיאור ליל הסדר נזכרים התרגומים הלועזיים לכרפס ולמרור בלשון גרמנית וגם באיטלקית, כמה מהם בניקוד. במנהגי שבת הגדול, בדיקת חמץ, שבת ראש חודש וסדר הסליחות לתעניות בה"ב קיימת זהות לשונית מדויקת. מאידך גיסא, אין כאן מספור וחסר לוח העברונות. יתר על-כן, כמה הגהות בגיליון הוכנסו פנימה. כך, למשל, בליל הסדר צוין 'ימנהג יפה שיהא לכל אחד מזומן על שולחנו בשתי לילות הללו א"כ ישתדל כל בעל בית בכל כוחו שיהא לו על שולחנו מזומן בשני לילות האילו כדי שיוכלו לאמור הלל בשיר ובשבח כדכתיב לעיל'. ההערה הזאת נמצאת בשוליים בכתה"י הקודמים, ובהעתקה הזאת הוכנסה פנימה. הקולופון מציין את זמן חיבורו:

אני הסופר אשכול הכופר הנותן אמרי שפר סיימתי בע"ה המנהגים ביום ה' כ"א יום (בר"ח) [בח'] אב שטו לפ"ק ואלה כתיבתי וחתימתי נאום יצחק בר אליה מאנוש שליטא מק"ק פראג.

הרי שההעתקה נעשתה בשנת 1555. ברם, אין זה ברור אם הסופר העתיקו בפראג, כי הוא ציין רק שמוצאו מפראג. אני מעורר את הספק, כי קשה לקבל את ההנחה שיעתיקו במרכז אירופה חיבור שהיה מיועד לקוראים באיטליה (בגלל האיטלקית שבו). וצ"ע.

כת"י אוקספורד, בודלי מס' 903, דף 1–91 (ב(3)) כתיבה אשכנזית רהוטה, שהיא העתקה מדויקת של כת"י פרמא מס' 1213. הקולופון מציין את זמן העתקתו ומקומו:

אני הסופר אשכול הכופר הנותן אמרי שפר סיימתי בע"ה המנהגים ביום ו' כ"ט יום (בר"ח) [בח'] טבת חמשה אלפים שנ"ד לפ"ק ואלה כתיבתי וחתימתי נאום משה בכמהר"ר אברהם לוצמירו ז"ל מק"ק וניציה.

הרי שההעתקה נעשתה כנראה בוויניציה, כ־40 שנה לאחר שהועתקה ההעתקה אשר ממנה העתיק הסופר שלנו.

39 ראה ד' גולדשמידט, 'על מחזור רומניא ומנהגו', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' רה–רלו ובמיוחד עמ' רל. ראה הגדה של פסח, מנהג רומניא, שמ"ג (כת"י פריס 1388) (הלב) (מלכת"י 34251), דף 2א.

40 גולדשמידט, שם; כמו־כן ישנו רמז ביום הקידוש לר"ה. בכת"י שלנו הוא: 'ודברך אמת וקיים לנצח בא"י...'. תוספת המלה 'לנצח' מזכירה לנו את תוספת הקידוש במחזור רומניא: 'ודברך אמת וקיים לנצח ומבלעדיך אין לנו מלך אלא אתה בא"י...'.
41 אגב ראוי לציין שהעתקה זאת היא המקור הקדום ביותר לנוסחאות הרומניוטיות שהוזכרו. כתה"י הקדום השלם שהיה ביד גולדשמידט היה משנת רפ"ט בלבד.

כת"י מוזיאון ישראל מס' 180/51/5 דף 133 ב – 155 ב (מ"י)
 לפנים כת"י רוטשילד מס' 24. הוא כתוב צמוד לסיפור תפילות לכל השנה, מנהג אשכנז, עם ציורים וקישוטים, וכולל את תפילות הקבע, מעריכים, יוצרות, סליחות, הגדה של פסח ופרקי אבות. נכתב בכתיבה אשכנזית גותית, סביב חלק מן הסיפור בשולי הגיליון, מרף 133 ב – 155 א. ישראל לוי, אשר תיאר את כתה"י במלואו, טען שהמעתיק סיים את העתקתו במחצית הראשונה של המאה ה"ט, כי השאיר מקום לצייר להוסיף איורים. סגנון הציורים והקישוטים האחרים נקבע למחצית השנייה של המאה. לוי טען עוד כי בעליו של כתה"י היה כנראה אשכנזי אשר היגר מגרמניה והתיישב באיטליה, כמו הרבה מבני דורו במאה ה"ט⁴².
 ישנו מספור כמעט מלא (המגיע עד לסי' קמא). ניסוחו מתקרב לענף ה'איטלקים' אבל הוא מקוצר יותר. הוכחה לכך היא דווקא במנהגי ליל הסדר: כאשר נזכרים הירקות לכרפס ולמרור בתרגום הגרמני והאיטלקי, המעתיק מביא בתיאור הקערה את התרגום הגרמני בלבד, אבל מוסיף את התרגום האיטלקי כאשר הוא מגיע לאכילת מרור. כך גם ניתן לראות בנימוק שהוא מוסר להנחת פתיתים לבדיקת חמץ. סבורני, אפוא, שהעתקה זאת קרובה לכת"י בד"ל, (ב1), לכת"י בהמ"ל (1) ולכת"י מונט'. אי-אפשר לי לקבוע בוודאות אם המעתיק העתיק מכת"י מקוצר שהיה לפניו או שהוא בעצמו קיצר את החיבור.

כת"י מונטיפיורי מס' 149, 54 דף (מונט')
 כתיבה אשכנזית רהוטה מן המאות ה"ט-ה"י. ההעתקה דומה מאוד לכת"י בד"ל, על-פי כל הסימנים שכבר צוינו. החיבור ממוספר, אבל אין בו לוח העברונות. קיים קולופון, אבל לדאבונו הוא מטושטש ובלתי-קריא. סבורני שהוא העתקה מן הענף האיטלקי והסופר השמיט משום מה את העברונות.

כת"י אוקספורד, בודלי 902, דף 1 א – 102 ב (ב2)
 כתיבה אשכנזית רהוטה. המעתיק השאיר את שמו בכותרת: 'מנהגים מכל השנה כמנהג האשכנזים שי' כתבתי אני האלו (!) המנהגים לעצמי שלא אשגה בתפילתי וה"ה כמנהג כל השנה ולהגות בו אני וזרעי וזרע עד סוף כל הדורות אמן סלה. נאום אברהם ב"ר יעקב פיזר יצו'. ההעתקה נעשתה כנראה לפני שי"ח (1548), שהרי המעתיק ציין (בסוף עיגול דרב נחשון גאון אשר צורף לחיבור) כמה נתונים משפחתיים (דף 103 ב). בראשם עומדת ידיעה על לידת בנו בשנת ש"ח, וצוין בכתיבה אחרת שהבן הנ"ל נולד 'בשוואבל (?)... תחת ממשלת שר' ווינציו⁴³. כתה"י שונה קצת בנוסח של גוף הטקסט. לדוגמה, בתיאור ליל הסדר הוא מציין: 'ועוד יהיה בתוך הקערה ירק של לאטיך ואיפין ואם אין לו איפין יקח שאר ירקות לטבול ראשון קירבון או העשב כל כרתי שהוא לאון אבל לטבול שני שיוצאים בו ידי חובת מרור יקח דווקא ליטוגא'. הרי שבהשוואה לשני הענפים שכבר הוזכרו יש כאן שמות אחרים לכרפס ולמרור, ואין כל זכר לתרגום האיטלקי.
 דוגמה אחרת ניתן למצוא במנהגי בדיקת חמץ, במנהג להניח פתית לחם לפני הבדיקה. נשווה אותו עם הענף האיטלקי⁴⁴:

כת"י בד"ל	כת"י ב2
ויש נוהגין להניח חמץ במקום שידעין שיבא שם הבדוק כדי שלא ישכח הבדיקה יש ידיעות שסוכרין שזה מנהג יפה ולאחר הבדיקה יאמר כל חמירא...	ויש נוהגים להניח חמץ במקומות שידעין שיבא שם הבדוק בשעת הבדיקה וימצא אותו כדי שלא תהא ברכה לטבול אם לא ימצא שוב חמץ כלל ויש שאין נוהגים כלל לעשות כן כי חוששין שמא יאבד אחד מן החתיכות ואז צריך לחזור לכבד את כל הבית ולבדוק אחר אותו חמץ וכן נראה לי עיקר.

42 I. Levi, 'Le manuscrit hébreu n° 24 de la Bibliothèque du Baron Edmond de Rothschild à Paris', *REJ*, 89 (1930), pp. 281–292. לוי טען (בעמ' 282) שלא נזכר אף מחבר אחד מן המאה ה"ט בכתה"י, כי אם כמה מן המאה ה"ד. ברם, מהרי"ל, בן המאה ה"ט (לפחות ברבע הראשון), נזכר בחיבור שלנו.

43 אגב, המעתיק ציין שהוא נולד בשנת רפ"ד. ניתן לעקוב אחר נרדיו בקהילות שונות. הבן השני נולד לו בשנת שי"א 'בה' יואני, רוולרנו תחת ממשלת דוכוס יר"ה מפירינצה'. בתו נולדה בשנת שי"ז 'במונטי ווארקייו תחת ממשלת דוכוס יר"ה מפירינץ'. בת שנייה נולדה בשנת שכ"ג בסיינה וכן בן אחר בשנת שכ"ז בסיינה. אנו מוצאים אותו אפוא מהגר מאזורי ויניציה דרומה עד לסיינה, דרך איזור פירנצה.

44 לצערנו החלק הזה חסר בכת"י ל"ב.

כמורכב ניתן לציין שינוי בעניין איזכור סליחות בה"ב בחודש אייר. הוא רק מזכיר 'ואומרים סליחות', מבלי לציין את המקום וכן מבלי לפרט את סדר הסליחות עצמו.

שינוי נוסף נמצא בהגהות בגיליון. יש הערות הנמצאות בגיליון בכת"י הנידון, אף-על-פי שבענפים האחרים כבר הוכנסו לחיבור עצמו. כך, לדוגמה, בסימן העוסק בליל הסדר נמצאת הגהה המסבירה את הטעמים מדוע אין אוכלים צלי בליל הסדר ולמה אין מאריכים בסעודה באותו הלילה. שני הטעמים הללו נמצאים בענף האיטלקי בגוף הטקסט, וכן גם בכת"י ל"ב. יתר על-כן, יש הגהות בגיליון כתה"י שאינן נמצאות בכלל בכת"י הענף 'האיטלקי'. למשל, בתפילת שביעי של פסח בחול מציין כתה"י בהגהה: 'מהר"ר יעקב ז"ל נוהג לומר יום שביעי של פסח...' (16ב), ואותה הערה נמצאת ביום ז' של פסח בשבת (18ב). שתי ההגהות הללו אינן מופיעות בכתה"י של הענף האיטלקי וגם לא בכת"י ל"ב. כמורכב, כאשר הזכיר פיוט 'אותיתך' לו' של פסח הוא מעיר בגיליון: 'הטעם דגדול אותו קרובך אותיתך עשה ג"כ מהר"ר שמעון כמו היוצר אהובך אהובך שתקנם ג"כ מהר"ר שמעון, ואני הסופר אינני מבין דין זה ואכן העיקר כפי דברים מפורשים לעיל... כתבתי כאשר מצאתי כתוב אות באות ומלה במלה' (דף 18ב). הערה זו אינה נמצאת בכתה"י של 'הענף האיטלקי' ולא בכת"י ל"ב. לפנינו, אפוא, כת"י בעל נוסח שונה.

עצם העובדה שקיימות כאן הגהות אשר כבר שחזרו לתוך הטקסט בכתה"י של הענף 'האיטלקי', מצביעה על כך שלפנינו העתקה של כת"י קדום יותר. האיזכור של מנהגי המהרי"ל, המתנגד למנהג הרשום בטקסט, מרמז שהמנהג המפורש בחיבור לא עלה בקנה אחד עם מנהג המהרי"ל. האיזכור הזה, אשר אינו נמצא בכתה"י של הענף 'האיטלקי' ובכת"י ל"ב, מציין כי בעיני המגיה הייתה כאן סטייה ממנהגו של מהרי"ל, אשר כנראה לא נתקבל⁴⁵.

כתה"י ממוספר וכולל מפתח עניינים בעל ק"מ סימנים בראש החיבור. ברם, גם המספור אינו עולה בקנה אחד עם האחרים. לכן סימן קביעת מספר הימים שישנם בחודש ניסן, שהוא צמוד לסימן אמירת פרקי אבות בכתה"י

45 ערכתי כאן את התוצאות של בדיקה השוואתית בין החיבור שלנו ובין ההגהה לספר מהרי"ל (כת"י בודלי אוקספורד, מס' 907) בהגהות בגיליון: "סדר טרעויז":

כת"י	ההגהה	ס' מהרי"ל	סדר טרעויז
יום ז' של פסח בחול	יוצר – ויושע קרובך – אותיתך	יוצר ? קרובך – אימת נוראותך	יוצר – ויושע קרובך – אותותך
יום ז' בשבת	יוצר – אהובך קרובך – אותותך	יוצר – אהובך קרובך – אימת נוראותך	יוצר – אהובך קרובך – אותותך
יום ח' בחול	יוצר – אתה הארת קרובך – אימת נוראותך	יוצר – אתה הארת (אם ז' בחול) ויושע (אם ז' בשבת) קרובך – אותותך	יוצר – אתה הארת קרובך – אימת נוראותך
יום ח' בשבת	יוצר – אהובך קרובך – אימת נוראותך	יוצר – אהובך קרובך – אימת נוראותך	יוצר – אהובך קרובך – אימת נוראותך

המסקנה: כתה"י מקביל לסדר טרעויז. לגבי מהרי"ל: נדמה שהמסורת בשם מהרי"ל בהג"ה מתקרבת לנוהגי כתה"י ולסדר טרעויז יותר מאשר ס' המהרי"ל עצמו. הייתכן שחיבור שלנו משקף את מנהגי המהרי"ל בנאמנות רבה יותר מאשר חיבורו של ר' זלמן מסנטגואר עצמו?

האחרים, נמצא בסימן נפרד בכתה"י הנידון; הוא הדין בד"ר ר"ח אייר, ר"ח תמוז והתקופה, ר"ח מרחשון ור"ח טבת. יתר על-כן, המעתיק החסיר את לוח העברונות. מאידך גיסא, הוא צירף את העיגול לרב נחשון גאון במקומו. ועוד החסיר המחבר כמה סימנים הנמצאים בכתה"י האחרים. לפיכך לא נמצאים הסימנים הבאים: מנהג הוולות, הקדיש, מנהג הוצאת ס"ת (מנהג ההפטרות נמצא), סדר והקרבנות, תפילת יחיד במקום שאין מניין, פרשיות הראשונות של כל סדרי החומש, סדר הסדרות ומנהג שיטים. כאמור, סדר תקופות נמצא כאן, אבל אין קביעות ודחיות של כל חרשי השנה ודחיות המועדים.

כת"י בית-המדרש לרבנים, ניו יורק, מס' R 1084, 56 דף (בהמ"ל(2)) כתיבה אשכנזית רהוטה, עם קולופון: 'היום יום ב' טו לחדש אייר של"ב לפ"ק (1572) פה ווירונה לא יהי"ה כן עקר ועקרה לספירה (יום ל' לספירת העומר)'. כתה"י הוא העתקה מליאה של כת"י ב(2). המספור אף הוא כמעט דומה (חוץ מסימן קלא, אשר צוין בב(2) פרשת החודש ור"ח. כתה"י הנזכר נפתח בר"ח ניסן כשחל בחול ומסיים בר"ח ניסן החל בשבת; וכת"י דילן הוא נפרד). ההגהות הנוספות בב(2) נמצאו בכתה"י, ומאידך גיסא, הסימנים האחרונים החסרים בכת"י ב(2) חסרים גם בכת"י זה. לפיכך הוא המשך הענף, כאשר כת"י ב(2) הוא כנראה הקודם לו.

כת"י בריטיש מוזיאום מס' 555 [Add 27,016], 77 דף (ב"מ) כתיבה אשכנזית רהוטה מן המאה הטי". בסוף כתה"י נאמר: 'נשלמו זה המנהגים בחודש כ"ט תמוז שי"ד במזל טוב אמין'. כתה"י איננו ממוספר; ברם, הוא דומה מאוד בניסוחו ובעריכתו לכת"י ב(2). כל ההגהות הנמצאות בב(2) מופיעות במלואן גם בכת"י זה. בסוף נמצא מפתח (דף 75 – 77), המגיע רק עד תפילת ליל שמיני של סוכות כשחל בחול. כמובן חלק מן המפתח מציין את העמוד של הסימן (וזאת כדי לאפשר את השימוש במפתח, שהרי כתה"י אינו ממוספר). ברם, גם כאן הוא מגיע רק עד סוף דף 76 (סימן: שאר עניינים השייכים בין י"ז בתמוז לט' באב). ישנה חתימת צנוורה משנת 1603. כתה"י שייך אפוא לענף ב(2). כיוון שאינו ממוספר, דומני שהוא לא הועתק ממנו כי אם מהעתקה אחרת.

כת"י ליאו בק, ניו יורק, 56 דף (ל"ב) כתיבה אשכנזית רהוטה, מן המאה הטי". לנייר יש סימן מים 'ראש שור בקרש'. ברם קשה לזהותו בדיוק. א' פריימן, אשר בדק את כתה"י בשנת 1922, ציין בהערותיו: הסימן הזה נמצא בדפוסים מונצטר בשווייץ לשנת 1473. מאידך גיסא, האחרית על כת"י וטיפול ניירות דפוס במכון ליאו בק ציינה שסימן המים מרמז על שנת 1457. אם נסתמך על שתי העדויות האלה נוכל לשער שכתה"י זה נכתב בין שנות החמישים לשנות השבעים למאה הטי". ניתן לזהות את מקום החיבור מתוך הטקסט עצמו. במנהגי תעניות בה"ב לחודש אייר כתוב: 'ואילו הן הג' סליחות שאומרי' פה אולמא וסביבותיה'. כמובן, בסדר תפילות ליום שני של שבועות נאמר: 'ואעפ"י שבמקצת מחזוריים כתוב אופן המתחיל 'זרחו ארזלים אין נוהגי' לאולמא'. מכאן שהחיבור נכתב כנראה באולם אשר בשוואביה. וזהו המקום משתלב יפה עם הקולופון בכת"י בד"ל. כבר ציינו שם כי רוב רובם של הרבנים הנזכרים בו היו באולם וסביבותיה. הרי לפנינו הוכחה נוספת לזיהוי מקום החיבור ומחברו. כתה"י הוא חריג בהשוואה לכל יתר כתה"י האחרים, כי הוא הכניס כמעט את כל ההגהות וההערות שבגיליון ובשוליים לתוך החיבור עצמו. אם נחזיק בכלל המקובל שסופרים נוטים להכניס הגהות לתוך הטקסט נסיק שכתה"י הזה הוא העתק מכת"י בד"ל או הדומה לו⁴⁶.

אף-על-פי שלשונו זהה עם לשון יתר כתה"י שדקנו, ישנם ביטויים והערות שמצביעים על שיוניים משמעותיים. כמה פעמים נזכר איזור הריינוס במפורש במקום שיתר כת"י הם סתומים. כאשר הדיבור הוא במנהגי אמירת פרקי אבות אחרי שבועות נאמר: 'ובקצת מדינת נוהגי' אחר שבועות לומר בכל שבת רק פרק אחד י"ב שבתות עד אחרי ר"ח אלול אבל מנהג רינוס אין אומרי' אותה רק עד י"ז בתמוז'. וכן לתפילת מוסף ביום

46 בתפילת ליל שמיני עצרת כשחל בשבת נאמר: 'ונוהגים העם לאכול מבעוד יום גם כי יש קצת דיעות שאומ' לא, מפני טעם שכתבתי כבר בהגהה'. כוונתו להערה שציין כבר בתפילת ליל שמיני עצרת כשחל בחול. הערתו נמצאת בכל כתה"י האחרים בהגהה בגיליון, אלא שבכת"י הזה היא נמצאת בטקסט עצמו. משמע שהמעתיק, אשר הכניס את כל ההגהות פנימה, לא שם לב לדברים שהעתיק, ולפי תומו כתב: 'מפני טעם שכתבתי כבר בהגהה', אף-על-פי שהוא בעצמו הכניס את ההגהה הנזכרת בתוך החיבור עצמו.

ראשון של שבועות נזכר: 'אז אומר קרובך והוא נקראת אזהורות (!) והן מתחילין אתה הנחלת באילו ארצות רינוס ומסיימים...'. ציונים אלה מצביעים על כך שהעתקתנו נעשתה מחיבור שנכתב באזור הריינוס. שינוי נוסף הראוי לתשומת לב הוא נוסח הפתיחה לדיני עירובי חצירות: עירובי חצירות עושין כדי (שיאכלו) [שיוכלו] כל השנה לשאת להוציא ולהכניס מבית לבית דרך רחוב העיר בשבת. ואילו בכתה"י של הענף 'האיטלקי' נאמר: 'המנהג ברוב אשכנז לעשות עירוב חצירות בערב פסח כדי שיוכלו לשאת להוציא ולהכניס מבית לבית דרך רחוב העיר בשבת ומנהג אשכנז לעשותו מערב פסח לערב פסח ודין'. היות והענף הזה כולל כת"י איטלקים שנעתיקו במקומות רחוקים מאשכנז, ניתן להבין את הצורך להוסיף הערה כדי להודיע את המנהג האשכנזי. כתה"י הנידון, אשר חובר כנראה באשכנז עצמה, לא נזקק להעיר על כך. מאידך גיסא, כתה"י 'המקוצרים' אשר גם הם נכתבו באיטליה לא ציינו 'אשכנז' בסימן הזה.

סבורני שניתן לשער, אפוא, שכת"י זה הוא העתקת החיבור שנכתב באולם, אולי על-ידי ר' שמואל מאולמא עצמו, על-פי מסורת שנמסרה לו על-ידי ר' זליקמן קובורק, ר' שלמה שפירא, ר' ברוך ור' ענזכין בשנת ר"ט. חיבורו עבר הגהות שונות (אולי על-ידי ר' שמואל עצמו?) שנספחו לגיליון. חיבורו עובד על-ידי המעתיק של כתה"י הזה אשר הכניס את ההגהות בתוך הטקסט. יתר על כן, המחבר ציין את מקומו בכתה"י וכנראה מרמז על מקור המנהגים — ריינוס — בניגוד למנהגים אחרים שהיו רווחים באזור אולמא. מאידך גיסא, אפשר שכתה"י הזה הוא העתקה מכת"י קדום יותר שנכתב באולמא או אולי במדינת ריינוס עצמה. הרי כתה"י הזה איננו ממוספר כמו כת"י בד"ל. ועוד: לשונו איננה זהה לגמרי עם בד"ל, אף-על-פי שהדומה עדיף על השונה. שינוי אחר הבולט בכתה"י הוא הנטייה להציג לפני הקורא חיבור שימושי ומושלם. המחבר והסופר טרחו להעתיק את הנוסח השלם בקידוש, בכל סימן וסימן, למרות שהדברים חוזרים על עצמם ורק פעם ושם שונים שנינויים קלים. בירר כתה"י נמצאות הערות כגון: 'זהקידוש אות באות כמו שכתבתי גבי ליל ראשון של פסח שחל בשבת' (בדל"י(1), דף 12), או 'זהקידוש כמו שכתבתי גבי ליל ראשונה' (בדל"י(2) דף 16א). כתה"י הוא לקוי, כי חסרים בו הדפים הראשונים של חודש ניסן ומנהגי בדיקת חמץ. העמוד הראשון הוא סיום הסימן העוסק בבדיקה. כמורכב חסר חלק מלוחות העברונות בסופו. ואולי היה לו גם קולופון וחבל על דאבדון ולא משתכחין.

כת"י פריס, כ"ח H 140 A, 122 דף (פר'1)

כתבה אשכנזית והוטה מן המאה הטי"ו. ניתן לקבוע את זמן העתקתו של כתב-היד מיניה וביה: בלוח העברונות שצורפו לחיבור רשום: 'זאתה אכתוב כמה שנים שעומדים... ואתחיל בשנה זו רל"ג לפרט קטן שהוא ח' למחזור קטן של רע"ו וכ"ה שנים במחזור הגדול'. יתר על-כן, המעתיק הוסיף לנו גם פרטים על מקום ההעתקה. בכמה וכמה מקומות הוא ציין מנהג מקומו: 'פה טעריז'. יוצא, אפוא, שכתה"י הועתק בטעריז בשנת רל"ג (1473).

ברור הוא שכתה"י אינו העתקה של הענף 'האיטלקי', כי הוא אינו מציין את התרגום האיטלקי לירק של כרפס ומרור. נדמה שהוא איננו חוליה בענף 'המקוצרים', כי הוא מכיל את כל הסעיפים האחרונים של העברונות וההפסקות לקריאת התורה. כמורכב הוא איננו ממוספר כמו כל 'המקוצרים' ובדרך כלל ניסוחו אינו דומה לניסוח 'המקוצרים' בטקסט ובהגהות (אם כי יש כמה קטעים המצביעים על קירבה להם, כגון בענייני בדיקת חמץ). מאידך גיסא, דומני שיש חפיפות מסוימות לכת"י ל"ב. זאת ניתן להבחין בהגהה אחת הנמצאת במנהגי ליל שמיני עצרת כשחל בחול, שהיא העתקה מילולית מכת"י ל"ב (ומופיעה גם בכת"י בד"ל). כמורכב סדר הסליחות לכה"ב חופף את זה שבכת"י ל"ב. עדות נוספת היא תוספת פיוט אחר בתחנות לצום גדליה, בכת"י ל"ב כתוב: 'ואז אומרים גרוני ניחר והוא כתוב בסליחות'. בכת"י הנידון נרשם: 'וקדם שמגיע הש"צ לואנחנו לא נדע אומרים וגרוני ניחר במדינת רינוס... אבל קשה לקבוע שהוא העתקה ממנו. סבורני, אפוא, שהוא חוליה בענף של כת"י ל"ב, אבל כבר היתה העתקה (או העתקות) ביניהם.

פה ושם לא נרתע המעתיק מלהביע דעתו והערותיו בתוך הטקסט עצמו. כמה וכמה פעמים הוא מציין את נוסח ההעתקה והוסיף 'אבל פה טעריז לא נהגו לאמר' או 'ולא נוהגים לאומרו בטעריז ובכל איטליה' (ראה מנהגי חמישה עשר באב, ערב ראש השנה, צום גדליה ושבת בראשית). פעם אפילו העיר 'במיישטרי לא נהגו' (שבת של נישואין). המחבר כותב לעמיתיו באיטליה ומעדיך את החיבור לפי מנהגי מקומות מושבם של האשכנזים באזור. פעם הוא מעיר כמעט בזעם במנהגי הושענא רבה: 'ונוהגין הנערים לכבות הנרות בהושענות שעשו בו כיום והוא דרך שמחה ונוהג' העם לצלות תפוחים העשויין מן ההושענות ואוכלין אותו בפת שחרית ונ"ל טעות ושטות הוא ובזוי מצוה'. ופעם הוסיף ביקורת לטעמו של מנהג הנמסר בהעתקה: 'ויש נוהג' להניח חמץ במקומות

שידועי' להם בודאי שיבא הבודק לשם לבדוק וימצא אותו וכדי להזכר שלא ישכחו הביטול ואין טעמי כאשר כתב הוא משום דהוי ברכה לבטלה אם לא ימצא... גם הוא כתב שנראה לו עקר שלא להניח חמץ אבל מהרי"ן ז"ל דרש ברכים שמנהג יפה להניח חמץ. סבורני שכונת המעתיק ('כאשר כתב הוא') למחבר ספר המנהגים עצמו, והוא מסתייג מן הטעם האחד שכתב ונוטה למנהג אשר נראה למחבר עיקר. ברם, המהרי"ן (דומני שצ"ל מהרי"ל) נהג להניח פתיתים ועל-פי מנהגו נקבעה ההלכה. מנהג אחר שרשום בכת"י הנידון, אבל אינו מופיע בכל כתה"י האחרים, הוא לצרף שני אנשים לש"צ בליל יו"כ באמירת כל נדרי בנימוק 'כדי שיהיו המתירים נדרים שלשה'.

בכתה"י יש הגהות בכתובת יד אחרת, איטלקית והוטה. כמרכן, אף-על-פי שאין תוכן עניינים או קולופון, נכתב בסופו: 'אני קלונימוס ב"ר יעקב כץ יצו מכרתי זה הספר מנהגי השנה למהרי"ל [ההדגשה שלין] לכ"מ קלונימוס ב"ר יחזקאל קיצין פה טרין (Trin) מ"ו למספר בני ישראל'. בעל העותק זיהה כאן את החיבור כספר מנהגי השנה למהרי"ל, אף-על-פי שבכותרת הוא ציין רק 'בעזר האל שוכן מעונה אכתוב מנהגי כל השנה', בלי לציין במפורש את המחבר.

כת"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מס' 8²⁸¹⁰, 61 דף (בס"י) כתיבה איטלקית והוטה מן המאה הט"ז. הוא זהה עם כת"י פריס H 140 A וכנראה הועתק מילולית ממנו. סבורני שכ"י ירושלים הועתק מכ"י פריס (ולא להיפך), כי פה ושם כאשר כ"י פריס מתייחס לטעוריו הוסיף כתי"י דידן: 'ובמדינת איטליאה' (ראה דף 37א, 59א). לו היה כת"י זה לפני כת"י פריס, ודאי היה מעתיקו עם התוספת הזאת. אי לכך נראה שהוא הועתק ממנו.

בכותרת נמצא: 'מנהגי המהרי"ל'. לעומת זאת, הכותרת שבכת"י פריס מופיעה בכת"י דידן לפני הלכות פסח (דף 5א). כתה"י הוא מקוטע ומגיע רק עד מנהגי שבת חנוכה וסוף החיבור אבר. כמרכן סימנים אחדים חסרים ורשום בצדס באותה כתיבת-יד: 'חסר... נכתב בסוף הספר' (ראה דף 11ב, 12ב). נראה שהמעתיק דילג בלא יודעין על כמה סימנים, הבחין לאחר-מכן בעובדה והוסיף את החסר בסוף החיבור.

כת"י פריס 586, héb 125, דף (פר2) תרגום של ספר המנהגים ביידיש, כתיבה והוטה מן המאות הט"ו-ט"ז. הטקסט הוא מנוקד (לפעמים בצורה משוכשכת, כגון: 'רָאָשׁ תְּדַשׁ, זָאָגט דָּער חוֹז, אִין שְׁמֵנָה עֲשָׂרָה, עַל כִּיאור חֶמֶץ וּכְיו"ב). ישנם ביטויים טיפוסיים לאשכנז, כגון 'אורט' – מתפלל; כְּרֶכֶת = ברכת המוציא על החלה בקידוש בשבת; טוֹצֶן = לתקוע (בשופר); בנשט = לברך.

המעניין הוא שבסדר 'מתנת יד' ביו"ט אחרון של התגים, אשר כל כתה"י האחרים מזכירים שאחד מנכבדי הקהל או הש"ץ מברך כל אחד ואחד, בכת"י הנ"ל נזכר: 'יד נאך שטיט אן נכבד ארץ פון קהל אודר דער רב'. בליל הסדר הוא מזכיר 'קירביל' לירק הכרפס ולטיף לירק של המרור. במנהג החזון לכרוע לפיוט 'ויאתיר' בראש השנה וביום כיפור הוא מתרגם: 'זא קניט דער חזן אויף דיא קניא און זוגט ויאחיו ביז גען כתר מלוכה דא שטיט ער ווידר אויף און היבט אן דא ער גלושן האט'.

כתה"י איננו ממוספר אבל לכל סימן נמצאת הכותרת המתאימה. ישנם איורים כמעט לכל חג וחג, המתארים את אירועי המועד ומנהגיו. לדוגמה, בערב יום כיפור, כאשר נזכר מנהג המלקות אחרי תפילת מנחה, נמצא איור המתאים באותו הדף. סגנון הציורים משקף את איטליה במאות הט"ו והט"ז. לכל איור יש כותרת המסבירה אותה. ישנן הגהות ותוספות בגיליון לאורך כל החיבור. רובן השלמות לפתיחות לתפילות הקבועות שאינן מופיעות בחיבור עצמו.

בסוף החיבור הוסיף המעתיק (או המתרגם) רשימה של תאריכי פטירות קרוביו, התחל בשנת רס"ג וכלה בשנת ש"ד⁴⁷. במקרה אחד הוא הזכיר ויניציה. נמצאנו למדים שהחיבור נכתב לפני רס"ג (1503), בוויניציה.

- 47 אוי לי על שכרי... על פטירת אבי החסיד ליווא במהר"ז (?) ז"ל ביום... רס"ג
עוד נתוסף לי צרה... פטירת אמי מ' ורומוט ז"ל ביום... רס"ח
פטירת בני הירץ ז"ל ליל ש"ע ושם... שנת רצ"ד
עוד פטירת בן בני הירץ הנער שמו מתתיה... ג' שבועות אחר אביו... רצ"ד
פטירת זוגתי מ' גוטלין... ער"א
גיעת חמי כמ"ר וואלק... ער"ד
פטירת בתי פערלן... ער"ה
ועוד מספר על מיתת נערה ב'וניציה' בשנת ש"ד.

קשה לקבוע לאיזה ענף בכתה"י הנ"ל משתייך הנ"ל. הוא אינו דומה בלשונו לאף אחד מן הנ"ל בדיוק. רק בעניין אמירת כל נדרי בשלושה הוא דומה לענף ל"ב ומתקרב לכת"י פ"ד (1) ולב"ב (4). רצ"ע.

כת"י בודלי מס' 2188, דף 90–132 (ב(4))
כתיבה אשכנזית רהוטה. המצחיק היה סבור ששם החיבור הוא: 'מנהגים לכל השנה ונוסח אשכנז'; כך נאמר בסוף ההעתקה (133) (אולי אין זה 'שם' החיבור [Title] אלא מציין רק את התוכן?):

בחדש אייר רצ"ב לפ"ק שדר לי אבי ש"י מגיילנהויזן זאת המנהגים מכל השנה, ונוסח של אשכנז הוא. ונותן לי במתנה גמורין (!) ... (?) עליהם הכסות של פערמנען וחתוכה... (?)
אדם יכול לאחד מן השוק ויערער על ... (?) מר
נאום מאיר ב"ר אברהם הלוי שלי"ט.

יוצא, אפוא, שההעתקה נעשתה – כנראה בגלנהויזן – לפני שנת רצ"ב. כיוון ש' מאיר בעל החיבור שהוא נוסח אשכנז, נדמה לי שהוא איננו תושב גרמניה עצמה – אחרת לא היה צריך להזכיר זאת. סבור שהוא יושב באיטליה, אשר בה יהודים מעדרת שונות. ברם, שמות בניו מצביעים עליו כיהודי אשכנזי מגרמניה⁴⁸, מאידך גיסא, אותו ר' מאיר הלוי רכש סידור אשכנזי וציין בו את ימי פטירת אביו ואמו כמו שעשה בכתה"י דידן. יתר על-כן, הוא הוסיף סדרי קינות לפי מנהגי פפ"ד. נראה, אפוא, שהוא גם תושב פפ"ד. אולי עבר לשם מאיטליה.

ההעתקה שלפנינו איננה שלימה והיא מתחילה במנהגי שבת הגדול. גם חסרים דפים שלימים בתוך החיבור נכל מנהגי יום ראשון של שבועות (דף 99–100) וחלק ניכר של תפילות ליל יום כיפור ושחרית ליום כיפור (109–110). אין לה מספור כי אם כותרות.

חלקי התוספות, שבהעתקות האחרות נמצאים בהגהות בגיליון, שזורים כאן בטקסט עצמו. כך, לדוגמה, ההסברים השונים מדוע אין אוכלים צלי בליל הסדר, הנמצאים בחלק מההעתקות בהגהות, נמצאים כאן בחיבור עצמו (מבחינה זאת העתקה זאת דומה לכת"י ל"ב). כמורכב עניין נטילת ידים לפני הקידוש בליל הסדר ומים אחרונים נמצא בחיבור עצמו ולא בהגהות בגיליון. מאידך גיסא, יש כאן הגהות המיוחדות למנהגי ק"ק פרנקפורט. שתיים ראויות לחשומת לבנו. בסימן העוסק במנהגי ט' באב נאמר בהג"ה:

בקק"ו תקנו הציבור איזה תשובה מחמת שהעיר בא במצור ובמצוק בע"ה והיה סוגר ומסוגרת אין יוצא ובא, ותקנו לומר כל יום תהילים לפי סדר היום ועמדו מקצת הקהל בהשכמה ואמרו אותו ואחר גמר

48 בהמשך ההעתקה ישנם איזכורים ללידת בניו ובנותיו ופטירת הוריו ח"ל:

בני הירץ ש' נולד במ"ט ביו' ב' י"ד אייר רצ"א לפ"ק
בני יאקף ש' נולד במ"ט ביום ב' י"ט ניסן רצ"ג לפ"ק
בני מיכיל ש' נולד במ"ט ליל ו' י"ב אייר רצ"ה לפ"ק
בני זושלין ש' נולד במ"ט ביום ב' כ"ט מרחשון רצ"ו לפ"ק
בני יוזיפא ש' נולד במ"ט ביום השבת כ"ה מרחשון רצ"ט לפ"ק
בני זלמן ש' נולד במ"ט ח' שבט ש"ג לפ"ק
בתי הינדלין שת' נולדה במ"ט בחדש כסלו ש"ה לפ"ק
בני זנוויל ש' נולד במ"ט בחדש כסלו יום ב' ש"ח לפ"ק
בתי קרונלין שת' נולדה במ"ט בחדש מרחשון ש"י
בני נתן ש' נולד במ"ט סיון י"ח בו לפרשת בעלותך ש"י לפ"ק
זוגתי הצנועה והחסידה אשת חיל ותפארת בעלת יופי משוש כל הארץ נפטרה בע"ה ביום השבת כ"א אלול ש"י לפ"ק ונקברת יום א' כ"ב באלול ש"י לפ"ק.
אמי החסידה והזקינה שכל מדות טובות היתה בה עם תעניות וצדקה ושאר פרישות ומדות טובות נפטרה יום ה' כ"ד ניסן שטו לפ"ק... בק"ק גיילנהויזן.
אבי הצדיק והזקן שהאריך שנותיו (סומך) [סמוך] לתשעים שנה והיה הולך בתומו ובצדקו עד יום מותו ונפטר בעיר ובק"ק גלנהויזן ביום ו' אדר ש"ט.

לקרותו אז השמש הלך לחבוט על דלתות הכתים כפי מנהגו וגם בט' באב קורין תהלים כבשאר הימים וגם שיר היחיד אומרים הקהל אחר גמר כל הקינות והתפילה שנת שי"ב לפ"ק.
הג"ה: בק"ק"ו שנת רצ"ב לפ"ק אירע מילה, ביום ט' באב וט' באב היה ביום ה' ולערב קודם שהולכים העם לב"ה בפעם ראשונה הולך השמש מבית לבית כמנהגו עם סלו הנקרא ב"א ווייד ונותן לילדים קטנים לשותות למחר בט' באב אין מוהלין התינוק אחר גמר כל הקינות והתפילה ואח"כ מעכב העם בב"ה והולך הבעל ברית והסנדק והמוהל ולובשים בגדיהם של שבת וגם מנעלים ברגליהם וגם אשתו של סנדק ומביאין התינוק למול ונותן לקטנים לשותות ודולקי י"ב נרות ולאחר המילה פושטים בגדיהם של שבת וגם המנעלים והמתניו עם הסעודה של מצוה עד הלילה ואוכלין ושותין כל צרכיהם.

סיום החיבור שונה בכ"י זה מבכתה"י האחרים, כי איננו מתייחס להפסקות קריאת התורה לכל השנה, וגם לא ללוחות עברונות. מאידך גיסא, הוא הוסיף דיון קצר בטעמי החגים במחזור השנה, הפותח בפסח ומסתיים בפורים. לדוגמה: 'אנו עושין פסח טו ימים בחדש ניסן לפי שבאותו יום נגאלו אבותינו ממצרים', וכיו"ב. בסגנונו ובניסוחו הוא קרוב לכת"י ל"ב וניתן לשער שהוא חוליה בענף הזה. וצ"ע.

כת"י בודלי מס' 1437, דף 38א – 101ב (ב55))
כתיבה אשכנזית רהוטה. הסופר חתם את שמו באקרוסטיכון: יצחק בר נתן. הוא ספר על פטירת אמו בשנת של"ה; הרי שכתובתו היתה לפני תאריך זה.
כתב-יד אינו ממוספר, אבל לכל סימן יש כותרת. החיבור הוא מקוצר יותר מן ההעתיקות האחרות. כדוגמה, תפילת שביעי ואחרון של פסח כשחל בשבת נמצאת בסימן אחד מקוצר, אף-על-פי שבכל יתר ההעתיקות תפילת שביעי של פסח ותפילת אחרון של פסח כשחל בשבת מופיעות בסימנים נפרדים. גם חלק מן ההגהות אשר בגיליון – במקצת ההעתיקות – אינו מופיעות כאן כלל. לכן ההגהה למנהגי חתן בשבת נחמו לא נזכרה. ניתן להבחין בגרמניזציה מסוימת. כך מופיעים ביטויים כמו 'קאפט"ל' במקום 'פרק'. ניסוח הדברים הוא מקוצר יותר ומופיעות הערות 'אשר כבר כתבתי' וכיוצא בזה. כמרכן, מנהגים שהיו נתונים במחלוקת ונזכרו בכתה"י האחרים בשתי דיעות, כאן התעלמו מהם ולא התייחסו אליהם כלל. לכן הדין בברכת שהחינו בשופר ביום שני של ראש השנה לא נזכר כלל, וכתוב סתם: 'ואין מברכין שהחינו ביום שני'. ברם, המנהג אשר נזכר בשם מהרי"ל, להיזהר בשניה בבית-הכנסת כליל יום כיפור, מצא את מקומו כאן. הנוסח המלא בקידוש לימים טובים מופיע כבכל ההעתיקות האחרות. סיכומם של הדברים: ההעתיקה נעשתה כנראה בגרמניה במחצית השנייה של המאה ה"ט, בנוסח יותר מקוצר מן האחרים. הראיה המכריעה היא דבריו: 'עזתה אכתוב אחרי כן היאך מתפללין, במקום שאין מניין עשרה אין אומרים קדיש וברכו אבל כל אדם יודע איך מתפלל במקום שאין מניין עשרה לפיכך איני מעריך [!] פה'.

סיום החיבור זהה עם סיום כת"י ב(4). אין בו לוח ההפסקות לקריאת התורה לכל השנה והוא הוסיף תיאור קצר לטעמי כל חג וחג במחזור השנה.
העזות במצבו הנוכחי הוא לקוי. חסרים הסימנים הראשונים, והוא מתחיל במנהגי חול המועד של פסח. כמרכן חסרים כמה דפים בתוך החיבור (לדוגמה, דף 62–63, חסר דף שלם; דף אחד חסר בין 89–90; וכן בין 94–95).

מאידך גיסא, במספר מקומות החיבור מאריך ביותר. יש בו קטעים המסבירים את פעולות הלוח העברי בקיצור, אף שאין בו הפרטים של העברונות. גם בזה הוא דומה לכת"י ב' 2188. כמרכן ניתן להבחין זיהוי סגנון בין שני כת"י. לדוגמה, במנהגי הושענא רבה שניהם כותבין 'ונוהגין העם (ס.א. העולם) לצלות תפוחים בשפודים העשויים מן הושענות והם נקראים דויכ' – (אינו ב' 2088) איני יודע מאין בא המנהג'.
סבורני, אפוא, שכת"י זה הוא חוליה בענף כת"י ל"ב, כמו כת"י ב' 2188, אבל מקוצר יותר, עם שינויי לשון משמעותיים. העזתה, כמו זו של ב' 2188, מתקרבת יותר לתחום גרמניה.
המעניין הוא שגם כת"י דיון מוסיף במנהגי ליל יום כיפור שנוהגין לצרף 'שני חשובים' לחזן באמירת 'כל נדרי' (דף 64א), כמו שמופיע בכת"י פריס וכת"י בסי.

כת"י פרמא, מס' 653
סידור לכל השנה כפי מנהג אשכנז. בדף 366 נמצא קולופון: 'סיימתי המעריכים בשישי בשבת בשמונה לירח אב שנת ר"י בשנת היובל פה ק"ק אולמא'. בקולופון שני בסוף רשום: 'תם... היום יום ב' בעשירי לחדש אדר ר"ג

לפרט פה עיר טערוויזא'. בדף 232, כאשר מתוארת עריכת הקערה בליל הסדר, מופיע קטע בהוראות, שהוא כמעט זהה מילולית לכת"י בהמ"ל 1084. המעניין הוא, אפוא, שהסידור, כמו ספר המנהגים, עבר אותם הגלגלים מאולמא לטערוויזא. אמנם הקטע איננו זהה לכת"י בד"ל, שנעתק באולמא, כי אם לכת"י שנעתק בוויורנה – כשמונים שנה לאחר-מכן; מכל-מקום, אולי היא מקור כת"י בד"ל ובהמ"ל גם יחד לפני מעתיק הסידור כאשר עדיין שהה באולמא. נקווה שבמשך הזמן נמצא פתרון לתעלומה הזאת.

כת"י בית-המדרש לרבנים, ניו יורק, מס' R 1089, 101 דף (בהמ"ל (3)) כתיבה אשכנזית רהוטה מן המאה ה-10. כתב-היד הוא העתקה מכת"י ב(4), בשניי לשון קלים. ההעתקה נעשתה בפזיונות מסוימת. לדוגמה, המעתיק העתיק את הסימן של אסרו חג של סוכות באמצע מנהגי חנוכה. הוא לא היה ער לכך ולא ציין את טעותו. לעומת זאת, הוא החסיר כמה קטעים בטעות והוסיף אותם בשוליים. קטעים בסוף החיבור אינם במקומם המתאים, אף-על-פי שבכת"י ב(4) הם נמצאים בסימנים הראויים להם. אין לכת"י זה לא קולופון ולא כותרת. ברם, בסוף החיבור, כמו בכת"י ב(4), רשום: "סליק אלו מנהגים מכל השנה בע"ה ית"ו".

סיכום ומסקנות

לפנינו ספר מנהגים מבית מדרשו של המהרי"ל אשר נכתב על-ידי ר' שמואל מאולמא סמוך לשנת ר"ט. הוא שונה מספר המהרי"ל של ר' זלמן מסנטגואר כי הוא הדגיש את המטרה השימושית בחיבורו. בחיבור ישנם סימנים מובהקים של ספר מדרין.

החיבור התקבל אצל קהילות אשכנז שבאיטליה, כי רוב ההעתקות אשר בדקתי נעשו שם. אבל קיימות גם העתקות מגרמניה ואחת אפילו בתוספת הגהות של מנהגי פרנקפורט ע"מ. החיבור זכה לרפוס רק בחלקו⁴⁹. חלקים ממנו נרפסו במחזור כמנהג האשכנזים בוויניציה בשנת שנת"ט⁵⁰. המו"ל היה ר' יצחק ב"ר יעקב יוזבל סגל, איש הערלישהיים, שהיה שליח ציבור באחד מבתי הכנסת האשכנזיים בעיר. הוא הודיע לקוראים בהקדמה למחזור (שהופיע בשני כרכים בגודל פוליו) שהוסיף בראש ובסוף כל כרך 'מנהגים ודינים ומוסרים של רבינו יונה ומהרי"ל ומהר"ר יוסף קארו ומהגהות מהר"ר משה איסרלס ומהר"ר אייזק טירנא ומהר"ר אברהם קלויזנר זצ"ל...'. להוספות אלו קרא 'הדרת קודש'.

בסוף כל כרך הוסיף המו"ל בירור מפורט של כל מנהגי התפילה ודיני המועדים למחזור הלוח השנתי. ואכן, בכרך הראשון, הכולל את בירורי המנהגים מחנוכה ועד לסוף חודש אב, הוא שילב חלקים ניכרים מן החיבור שלנו. אמנם הוא השאיר את הכותרות והעתיק קטעים שלמים מן החיבור, אך שילב ביניהם קטעים נוספים מספרי מנהגים אחרים, תוך שינוי סדר העניינים⁵¹. קטעים מן החיבור שלנו נמצאים רק בכרך הראשון של המחזור, אך לא בכרך השני, המוקדש לימים נוראים ולסוכות.

המחזור עם הוספות 'הדרת קודש' נרפס בעוד שש מהדורות במאה הי"ז ובראשית המאה הי"ח⁵². על-ידי כך זכו חלקי החיבור שלנו לתפוצה רחבה יחסית בקהילות אירופה כולה.

49 תודתי נתונה לרב ישראל פלס, שהעיר את תשומת לבי לעניין הדפסת החיבור.

50 הכרך השני נדפס בשנת ש"ס.

51 נציין לדוגמה את סדר הסליחות לכה"ב. אחרי שפירט את סדרם הוסיף: 'ובאשכנז מהפכין הסליחות ואומרים ג"כ סליחות אחרים... ואנו האשכנזים באיטליה כמנהג הנ"ל שלנו'. ואכן, ציון סדר המנהג 'באשכנז' זהה לסדר הסליחות בחיבור שלנו. ומכאן שלא כל מנהגי החיבור שלנו נתקבלו אצל האשכנזים באיטליה.

דוגמה נוספת תשמש לנו קריאת התורה בתשעה באב. בחיבור שלנו נזכר שקראו 'בניגון בעונה ובקול נמוך ובנגון שטובן טרופא', ואילו ב'הדרת קודש' נאמר: "וקורין בניגון איכה ובקול נמוך". ואכמ"ל. וילהרמשדורף תל"ה; אמ"ד תמ"ד; וזלצבך תנ"ט; ויניציה תס"ח-תע"ב; אמ"ד תס"ח; ויניציה תע"א-תע"ה.

משה חלמיש

לנוסח הנהגות חכמי צפת

א

לפני כתשעים שנה פרסם ש"ז שכטר, בנספח לספרו¹, קונטרס ובו ארבע רשימות של הנהגות ותיקונים מאת חכמי צפת במאה השש-עשרה. את תקנות הרמ"ק הדפיס על-פי הנמצא בראש כת"י ניו-יורק/קולומביה X 893 C 812 (סימנו במכון לתצלומי כתבי-יד בבית-הספרים הלאומי בירושלים: ס' 20665), ואילו את חמשת הסעיפים האחרונים, כמו גם את יתר שלוש הרשימות, השלים על-פי כת"י בית-המדרש לרבנים, שאת מספרו לא ציין. כעבור כשישים שנה פרסם י"מ טולידאנו²

ארבעים ושמונה תיקונים והנהגות שנכתבו על-ידי מקובלי צפת ונשלחו למארוקו ולמקומות אחרים בחוץ לארץ. כ"ד התיקונים הראשונים נשלחו לפני שנת של"ז, ועוד כ"ד תיקונים נשלחו בשנת של"ז. אחדות מהנהגות אלו באו בהנהגות שנתייחסו למקובלים ר"מ קורדובירו, רבי אברהם גלאנטי, רבי אברהם הלוי ורבי משה מליריאה, שפירסם שכטר.

אף שיער טולידאנו כי ההנהגות שבידו 'קדמו לאותן שפירסם שכטר'³. קונטרסים אלה העלו בפני החוקרים שאלות שונות, כגון: האם באמת נתחברו בידי החכמים הנזכרים שם? שהרי מקצת מן התקנות נמסרות במקורות אחרים כהנהגה סתמית או כהנהגה שמקורה, למשל, אצל ר' שלמה אלקבץ⁴. שאלה אחרת היא, האם תיקונים אלה נועדו לקבוצות עילית, לחוגים אקסקלוסיביים או גם להמון העם? במידה שהאפשרות האחרונה נכונה, תעלה השאלה, האמנם הגיעו התיקונים למקום שנועדו, ובאילו אמצעים השתמשו? שאלות אלה ואחרות, הלוכשות אופי היסטורי, חברתי תרבותי, ביבליוגרפי וכיוצא באלה, מנסרות בחלל בית-המדרש. מ' פכטר דן בזמנו בכמה צדדים של הבעיות, ושם גם חומר

1 Solomon Schechter, *Studies in Judaism*, 2nd Series, Philadelphia 1896, pp. 292-301

2 יעקב משה טולידנו, אוצר גזנים, ירושלים תש"ך, עמ' 48-51.

3 שם, עמ' 48.

4 בסידור האר"י, תקמ"א, דף צב ע"א, מובאת 'תקנת הר"ש אלקבץ ולה"ה ורוב בעלי תורה שבצפת תוב"ב: שלא יאכל כלל ת"ח מסעודת הרשות לא בשבת ולא בחול, ויקנס חצי כסף לצדקה'. ובס' תוצאות חיים לר' אליהו דיידיאש, ירושלים תשל"א, כ ע"ב — כא ע"א, מובאות ארבע תקנות אשר 'תקנו החברים', והרביעית היא: 'שלא יאכל מסעודת הרשות. ועל ארבעה אלו קנסו חצי כסף למי שיעבור על אחד מהם'. וראה אצל טולידאנו, סעיף יא; ובכת"י 1691 (להלן), סעיף יב; שכטר, סעיף כא; ובכת"י 1955 (להלן), סעיף כ. ואפשר להביא רבות אחרות.

ביבליוגרפי למחקרים נוספים.⁵ דומה כי גם הוא לא התיימר, בפרק הקצר שהקדיש לנושא, לפתור את כל הבעיות, אם כי הציע כמה מסקנות חשובות. בדברים דלהלן, מתוך שני כתבי־יד, חומר נוסף, שיש בו כדי לשמש כלי עזר לפיתרון כמה מן השאלות. הנה, למשל, עולה מכתב־היד האיטלקי דלהלן, כי בשנת שמ"ד יש גירסה שונה במקצת, קצרה בסעיפים מסוימים מזו המופיעה אצל שכטר (כתב־היד שבו השתמש נכתב במאה הי"ז), והיא נראית להיות קדומה מזו הנדפסת. נוסף לכך, גם הרשימה שבכתב־היד האיטלקי מיוחסת לר' משה קורדובירו, בניגוד ל'תערובת' שבצפון־אפריקה, כדלקמן. מכתב־היד הצפון־אפריקאי עולה, כי ליוותה את הקונטרס תודעה חזקה של שליחות והשפעה, וכי המערב שימש יעד חשוב. ואם טולידאנו סבור היה שרק רשימה אחת נותרה (ראה להלן), בא כתב־יד זה ומלמדנו שאין לומר נואש, מה עוד שטיבו עולה על זה שהיה בידי טולידאנו, כפי שנראה. ועוד, בשני המקרים הצפון־אפריקאיים רואים אנו נוסח שהוא שונה במבנה הכללי מזה של כתב־היד שעמדו לנגד עיני שכטר, ואשר לפחות אחד מהם נכתב בוודאי באיטליה. דומה הדבר, כי כדאי לבדוק שמא נותרו כתבי־יד נוספים, לאתר את תאריך כתיבתם ומקום כתיבתם, וזאת בנוסף על העדויות הפזורות בספרים הנדפסים, שבחלקן כבר הוזכרו על־ידי החוקרים, ובעיקר לעקוב אחר עובדת השוני הגיאוגרפי בין המצוי — על כל פנים, לפי שעה — במערב, לבין המצוי באיטליה או באירופה בכללה.

ב

כאמור, טולידאנו הביע תמיהה, שלמרות 'שרשום בתחילת המנהגות שנשלחו לכל ק"ק שבחוץ לארץ, אף על פי כן עד עכשיו לא נמצאה אלא העתקה זאת בעיר מכנאס שבמארוק, שהועתקה בשנת תק"ו בערך מתוך כתב־יד קדום'.⁶ טולידאנו לא מסר על סמך מה קבע כי כתב־היד נעתק בשנת תק"ו; על כל פנים, עובדה היא, שהרשימה המקורית לא אבד זכרה, והיא חזרה ונעתקה כעבור (ואולי גם במרוצת) כמאה וחמישים שנה.

והנה, בגנזי בית־המדרש לרבנים בני־יורק מצוי כתב־יד⁷ מס' 1691 (סימנו במכון לתצלומי כתבי־יד בבית־הספרים הלאומי בירושלים: ס' 10789), והוא חסר הרבה מאוד בראשו לפי ספירת הדפים. בדפים קסא ע"א — קסג ע"א מובאת רשימה דומה מאוד לזו של טולידאנו. זו מכילה ארבעים ותשעה תיקונים, הכתובים ברצף⁸. עיקר ערכה של רשימה זו הוא בכך שנוסחה יפה יותר, ולפיכך מן הראוי להעתיקה כאן מחדש, על מנת להעמיד דברים על דיוקם. מאליי יעמוד הקורא על השינויים וההרהורים העולים בהקשר לשאלות שנזכרו לעיל. על שני פרטים, בפתחות ובחתימה, אתעכב כאן:

(א) בנוסח הפתיחה אצל טולידאנו: 'אשר שלחו אנשי מעשה חברה קדישא אשר בעיר הקדושה צפת תוב"ב', ואילו בנוסח כתב־היד: 'ששלחו חכמי א"י'. קרוב לוודאי שהנוסח של טולידאנו קדום ואותנטי יותר.

5 מרדכי פכטר, 'ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה ה"ט ומערכת רעיונותיה העיקריים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו, עמ' 409–419.

6 ראה לעיל, הע' 3.

7 לפי הקטלוג של בית־המדרש הוא מן המאה הי"ח, אך ייתכן שיש להקדימו למאה הי"ז.

8 אמנם אפשר להבחין שרוב התקנות במחצית הראשונה נכתבו בלשון 'לא תעשה', ואילו במחצית השנייה — 'עשה'.

ב) בנוסח הנ"ל: 'שלחו... לכל ק"ק שבח"ל'. ואילו בכתב-היד: 'שלחו... לחכמי ח"ל'. אף כאן נראה שנוסח טולידאנו עדיף, והוא מצביע על המגמה התמימה שאפפה את חכמי צפת בזמנם, שהם מקרבים את הגאולה, והפצת ההנהגות והחדרתן משמשת תרומה להכשרת הלבבות. היעד הוא אפוא 'לכל הקהילות שבחוץ-לארץ'. רוח הדברים היא חגיגת-אופטימיות, והמסר העיקרי הוא הדביקות הנכספת ששימשה כפי הבריות בצפת. לעומת זה, נוסח כתה"י משקף כבר תקופה של שלהי — או אחרי — המאה הט"ז. הגאולה כוששה לבוא, ואולי אף אכזבה מסוימת החלה מחלחלת בלבבות, ועל-כן באה התכנסות פנימה; וגם התכלית מצטמצמת, דהיינו, יעסקו בכך חכמים ויזכו לחיי העולם הבא⁹. אבחנה זו מתחדדת יותר למקרא החתימה, במחציתה הראשונה, שבכתב-היד (ואינה אצל טולידאנו!) — לבד מזה שהיא מעוררת בעיה בכך שהיא מוסיפה תקנה שלא נזכרה לפני-כן.

נראה כי הפתיחה נשתמרה אצל טולידאנו בנוסחה המקורי, וזו שונתה במרוצת הימים, משום שהפתיחה היא בדרך כלל הכתובת המועדת לשינויים. למרות האמור, הנוסח שהיה בידי טולידאנו הוא כנראה פרי העתקה חוזרת, ולפיכך חלו בו כמה שיבושים, שאפשר לתקנם על-פי נוסח כתב-היד, ונציין להם בהערות דלהלן.

להלן נוסח כת"י ניו-יורק/בהמ"ל 1691:

אלו מ"ט תקונים ששלחו חכמי א"י לחכמי ח"ל לעשות כמעשיהם ולפאר ליוצרם לזכות במ לעה"ב¹⁰.

- א. שלא ישבע שום שבועה אפי' על האמת.
- ב. שלא לכעוס שום כעס דרך נקימה ונטירה.
- ג. שלא להוציא שום שקר מפיו בכוונת מכון.
- ד. להתחבר בכל יום ויום עם חבר א' על יראת שמים.
- ה. להתענות יום חמישי וללכת להתפלל בב"ה מיוחד תפלת מנחה במנין עשרה מתענין.
- ו. להתפלל כל הדי' משמרות מנחה בתענית בערב ר"ח יחד.
- ז. להתפלל תפלת מנחה בכל ע"ש כל משמרה ומשמרה במקומה וללכת משם להקביל פני שבת.
- ח. לכיין בתפלתינו שחרית מנחה ערבית לפחות בג' ברכות הראשונות.
- ט. להתפלל תפלת מנחה בטלית ותפלין.
- י. שלא לאכול באחד בשבת לא בשר ולא מין בשר ולא לשותות יין כעבור שחרב הבית בו.
- יא. לקונן על חרבן הבית בביתו או בב"ה¹¹.

9 מן הדברים האלה מתבקשת ההנחה, הסבירה בעיני, שהפתיחה בכתב-היד אינה מקורית. עצם השינוי בגוף כתה"י אינו צריך להפתיענו. ראשית, כותרות מועדות לכך, כדלקמן (אם כי גם מסיבה טכנית — קמטים, קרעים, תלישה וכיו"ב). שנית, עניינו הראות שמנוסח טולידאנו נשמטה, ככל הנראה, החתימה.

10 נעתיק כאן במקביל את נוסח הפתיחה הנדפס בידי טולידאנו: 'אלה הם דברי הברית כ"ד תיקונים אשר שלחו אנשי מעשה חברה קדישא אשר בעיר הקדושה צפת תוב"ב לכל ק"ק שבח"ל וכתבום להם לעשות כמעשיהם ולפאר ליוצרם ולהיותם רבוקים בהשי"ת וכל אחד ואחד יחגור מתניו לעשות כמעשיהם וככל דבריהם, והאמת והשלום אהבו ויזכה לחיי עולם הבא'.

11 בנוסח הנדפס: 'אבכ"ה'. טולידאנו העיר בצדק שאין לכך מובן, והציע אפשרות שהכוונה לקינה הפותחת במלה זו. אך נוסח כתה"י הוא ברור למדי.

- יב. שלא לסעוד אלא במקום סעודת מצוה היינו מילה וחופת ת"ח עם בת ת"ח.
- יג. לומר בכל סעודה על נהרות בבל זכר לחרבן הבית.
- יד. ליוהר מליצנות ומלשון הרע.
- טו. להזהר בכל מה שיוכל שלא לדבר שיחה בטלה.
- טז. שלא לדבר בב"ה מעת תחלת התפלה עד קריש תתקבל ולהיות שומע ס"ת מלה במלה מפי ש"צ במורא ופחד כאלו קבלה מהר סיני.
- יז. לכוין לפחות בפסוק שמע ישראל ובשכמל"ו.
- יח. שלא לעבור יום א' מלתת צדקה לפחות פרוטה.
- יט. שלא להסתכל בנשים כל מה שיוכל.
- כ. שיתודה קודם שיאכל וקודם שישן.
- כא. שלא לברך שהחיינו מ"ז בתמוז עד ט"ב.
- כב. שלא יתעכב מלפרוע נדר או נדבה והטוב טוב הוא שיתן קודם שידור.
- כג. שלא תהיה סעודתו באלה הימים מ"ז בתמוז עד ט"ב בשר ויין אלא זה או זה¹².
- כד. שידבר עם החברים בחול בלשון הקדש ובשבת עם כל בעל תורה ובתנאי שלא יהיה זר שם.
- כה. מי שיעבור כוונה מכל אלו הדברים יודה שחטא בערב ר"ח בפני כל החברים או רובם, וכל המקיים ועושה מובטח לו שהוא בן העה"ב.
- כו. רוב בעלי תורה ויראי שמים אין מתפללים אלא מעוטפים בציצית ומוכתרים בתפלין, ויש יחידים שמניחים תפלין כל היום אפי' בהליכתם בדרך.
- כז. יש חברה של בעלי תשובה שעושים תענית בשק ואפר ומלקות וד' מיתות ב"ד ומתפללים מנחה בבכיה וצעקה.
- כח. רוב המדינה עושים משמרה ערב ר"ח כל קהל בפני עצמו, ואפי' נשים קרוב לאלף יש במדינה.
- כט. כמה בעלי תורה ע"ש טובלים מבע"י ולובשים בגדי לבן ויוצאים להקביל פני שבת כתות וכך סדר קבלתם קורין מזמור הבו ופזמון לכה דודי¹³ ומזמור שיר ליום השבת.
- ל. יש יחידים שהולכים ע"ש מבע"י להסגיר החנויות ועל המבואות להכניס שבת מבע"י.
- לא. יש חסידים ואנשי מעשה שמשיאין את בניהם מ"ג או י"ד שנה הפך ממי שמניחים עשרים וכ"ה שנה כדי שיהיו שופכי דמים ויתקיים בהם ידיכם דמים מלאו.
- לב. יש חברה שהולכים כל מוצאי שבת לשורר לפני חתן וכלה.
- לג. כמה בני אדם טובלים [...] ¹⁴ בשאלות החסיד למה אין תפלת ישראל נשמעת מפני שמתפללים בלא טהרה.

12 בנוסח הנדפס נשמטה המלה 'ויין', לפיכך המלים 'אלא זה או זה' היו בלתי־מובנות. אף כאן ברור שנוסח כתה"י הוא מקורי.

13 וכן בהנהגות ר' אברהם הלוי, שכטר, עמ' 297 סעיף ז. אך בהנהגות ר' אברהם גלאנטי, שם, עמ' 295 סעיף ט, כתוב בסתם: פזמון של שבת. והשווה עוד שם, עמ' 297 סעיף כח.

14 הנקודות הן במקור. כלומר, חסרות כמה מלים, כפי שגלוי לעין. לעצם העניין חשוב לציין שסעיף זה הוא 'חריג'. בכל ההנהגות של שכטר נזכרה הטבילה בשני סעיפים בלבד: עמ' 295 סעיף ח (טבילה בשבועות) ועמ' 297 סעיף ו (טבילת קרי ולכבוד שבת). ואין לכך קשר לעניין אכילת חולין בטהרה, עליו דן בקצרה הרב יצחק נסים, במאמרו 'תשובות רבי חיים ויטאל', בספר היוכל לאלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 332–333.

לד. כמה חסידים שעושים ר"ח כשבת, להדליק נרות מבע"י ולערוך שולחן ולהרבות בסעודה וכן בע"ש, ומחליפין בגדיהם בר"ח כשבת.

לה. יש כמה בעלי תורה שמתעניין ג' ימים וג' לילות ויש ב' ימים וב' לילות בכל שבוע, וקצת מתעניין מסעודה ג' עד ליל שבת פעם א' בחדש.

לו. יש שהולכין על הבתים לבדוק המזוזות¹⁵ ולבתי העניים נותנים חנם.

לז. רוב הבתי כנסיות מוליכין נר של שעה לפני ס"ת והמוליך הולך לאחור ואנשי הקהל וגדוליהם מלוים אותו עד התיבה ובחזרה באים החכמים להקביל פניו במורא ופחד.

לח. רוב בעלי תורה כשקמים בחצי הלילה ללמוד יושבים לארץ וקורין אלקים באו גוים וגו' ועל נהרות וגו' וכוים ומקוננים על החרבן וכן במשמרה של ר"ח, ויש בקצת בתי כנסיות בכל¹⁶ לילה אחר חצות.

לט. יש כמה בני תורה מניחים רוחב ד' אצבעות מראש האוון, ורוב המדינה רוחב אצבע.

מ. כמה בעלי תורה שאוכלים מצה שמורה משעת קצירה כל הפסח ונוהגים כמה חומרות של האשכנזים.

מא. יש משמרה שהולכים ליל שמחת תורה לשורר ולזמר ולרקד בכל בתי כנסיות לפני ס"ת.

מב. יש בני אדם שאינם נשבעים כלל לא שקר ולא אמת אפי' חיי נפשי, לפי שהנפש חלק אלוה ממעל, ואינם נשבעים אלא בלא שבועה. וכן בנדר של ס"ת שנותנים יום ו' לגבאי קודם שיתגבר יום שבת ומקיימים יד לפה מקדימים היד לנתינה קודם הפה¹⁷ לנרבה.

מג. יש חסידים שאוכלים חוליהם בטהרה בעשרת ימי תשובה וכן בפסח.

מד. כמה בעלי תורה יש שיודעים ששה סדרי משנה ויש ג' ויש ב' וא' ברוב.

מה. מנהג בעלי משנה ואנשי מעשה ללמוד מסכת שבת בשבת על פי המגיד, ומחלקים אותה שמונה פרקים בכל סעודה.

מו. מנהג אנשי מעשה בשבת לאכול ג' סעודות בשבת על פי רעיא מהימנא בפ' עקב ומזמרים ומשוררים בכל סעודה וסעודה¹⁸ וה"ה לימים טובים ור"ח, וס"י ש"ר — שבת ימים טובים ר"ח.

מז. מנהג בעלי תורה ויראי שמים שלא לאכול בשבתות וימים טובים ור"ח עד שיבאו יתומים קטנים או עניים לומדי תורה על שולחנם.

מח. מנהג חכמים¹⁹ החסידים שאין דורשים על הקהל אלא ענייני תשובה ובפרט בשני וחמישי שהם ימי דין וכ"ש יום המשמרה. ויש נוהגים לדרוש ענייני שבת בכל יום חמישי וליל ששי כדי לזרום על שמירת שבת וכבודו.

מט. שמונעים שלא לדבר דברי חול בשבת ובזה השיגו חכמה.

- 15 נוסח זה כשלעצמו יפה ומוכן. ברם, בנוסח הנדפס על ידי טולידאנו, סעיף ט, כתוב: 'מזונות', ואף הנוסח שם יפה מאוד (וראה גם מאיר בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 173 הערה 7). אולם בהנהגות שברשימת שכתר, והן הנהגות ר' משה מליריאה (עמ' 300 סעיף ו), מדובר בהרחבה על מזוזות.
- 16 בנוסח הנדפס כתוב: 'לילה אחר חצות'. טולידאנו שיער נכונה (עמ' 50 הע' 8), שיש להוסיף את המלה: כל.
- 17 בנוסח הנדפס: 'היד'. אף כאן שיער טולידאנו נכונה (עמ' 51 הע' 10), שצ"ל: הפה.
- 18 שלוש המלים 'בכל סעודה וסעודה' אינן נמצאות בנוסח שהדפיס טולידאנו. תחת אלה כתוב שם: 'השירים המפוראים של האר"י זלה"ה'. אין כמעט ספק שנוסח טולידאנו משקף העתקה מאוחרת, ועל כל פנים נמצאת למד על השפעת האר"י במארוקו, שמדבריו מחזירים (לאו דווקא במכוון) לתוך טקסט קורדובריאני, או לפחות בא מחוג קרוב אליו.
- 19 בכותרת התיקונים נאמר שהם נשלחו על ידי 'חכמי' ארץ-ישראל. ויש מקום לדון במשמעות התארים הרבים (בעלי תורה, חסידים, אנשי מעשה, חכמים וכו') המוצגים.

מבורך יהיה מפי אדונינו המלך הקדוש כל מי שיראה דברים אלו ויכתוב אותם כתיבה אשורית ויקבע אותם בכל בתי כנסיות. עוד כתבו החברה הקדושה ההיא להתענות שלש עשרה ימים קודם אלול באופן שיהיה השלמתן ערב ר"ח אלול, ועושין כן הי"ב תעניות מפני י"ב שבטים שגלו והאחד מפני השכינה שגלתה הרי י"ג. השי"ת יחזיר שכינתו במקומה במהרה בימינו, אמן. ברוך ה' לעולם אמן ואמן.

ג

כתב־יד בית־המדרש לרבנים בני־יורק, מס' 1955 (סימנו במכון לתצלומי כתב־יד בבית־הספרים הלאומי בירושלים: ס' 11053), כולל בעיקרו את ספר 'עסיס רמונים' מאת ר' שמואל גאליקו. הוא נכתב בכתיבה איטלקית בפירארה בי"ג טבת השי"ן מד' (1584), ומסופר עד דף קה. מכאן ואילך באים ארבעה עמודים בלתי־מסופרים, ובהם רשימת מנהגי צפת. מן העובדה שבכתב־יד זה באות כל ארבע הרשימות, ובעיקר מכך שחמשת הסעיפים שהוסיף שכתר באריחיים בסוף רשימת רמ"ק הם ממש בנוסח הנמצא בכתב־היד האמור, אפשר להסיק בבירור שזהו כתב־היד שעמד לנגד עיניו.

מאחר שרשימת המנהגים של רמ"ק (פרט לסופה, כאמור) נעתקה מתוך כתב־יד קולומביה הנ"ל, נעמיד עתה בשני טורים, את נוסח כתב־היד מול הנוסח הנדפס בידי שכתר (על־פי כת"י קולומביה כנ"ל), כבסיס אפשרי למסקנות ולמחקרים שונים.

כתב־היד	שכתר
	אלה הדברים
התקנות שהתקין החכם האלקי המקובל כה"ר משה קורדוורו זצלה"ה ליי"א [?]	אשר דיבר משה איש האלהי הרמ"ק זלה"ה אשר יעשה אותם האדם וחי בהם ויש בו ל"ו דברים
א. שלא יפנה לבו מלהרהר בד"ת.	א. אל יפנה לבו מלהרהר בדברי תורה ודברי קדושה שלא יהא לבו פנוי וריק מהרהורי מצוה בתורה ובמצות כדי שיהא לבו משכן לשכינה.
ב. שלא לכעוס כלל ואפי' יקומו נגדו יהיה מן הנעלבים.	ב. שלא יכעוס כלל שהכעס מביא לאדם לידי כמה עבירות וצא ולמד ק"ו ממרע"ה וכבר ידעת מרז"ל בזהר על ענין פגם הכעס בפסוק חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו וגו' ובפסוק טורף נפשו באפו וגו' ואפילו יקומו כנגדו יהיה מן הנעלבים.
ג. אפי' על העוברים בד"ת יתנהג בנחת.	ג. לעולם יהא דעתו מעורב עם הבריות ויתנהג עמהם בנחת ואפילו על העוברים על התורה יתנהג בנחת.
ד. שלא לשתות יין ביום, ובלילה ישתה מזוג ובשבת וביום שבת.	ד. שלא לשתות יין ביום כלל ועיקר אלא בלילה ומזוג חוץ משבתות וימים טובים ור"ח שישתה ביום.

ה.	למעט בבשר ויין בימי החול אפילו בלילה מפני שנותן כח לסמ'.	ה.	למעט ביין ובשר בחול כדי למעט כח סמאל.
ו.	שלא להרהר בדברים בטלים בשעת תפלה אלא בדברי תורה ועשיית המצוות ודברי קדושה.	ו.	שלא להרהר בדברי' בטלים לא בתפלה אלא בדברי תורה.
ז.	שלא לומר גנאי על שום אדם אפילו על שום בריה ובהמה.	ז.	שלא לומר' שום גנאי על שום אדם ואפי' עם הארץ ות"ח מכל שכן.
ח.	שלא יקלל שום אדם מישראל אפילו בשעת כעסו אלא אדרבה יברך ובוזה יתברך ואברכה מברכיך.	ח.	שלא לקלל שום אדם אלא יברך אפי' בשעת כעסו.
ט.	שלא ידבר בבית־הכנסת אלא בדברי תורה ²⁰ .	ט.	שלא לדבר בב"ה כלל אלא בד"ת.
י.	שלא ידבר במילי דעלמא כלל ועיקר אלא בדברי תורה.	י.	שלא לדבר בשבת במילי דעלמא כלל אלא בדברי תורה.
יא.	לא תגע בגופו יד ולא יוריד ידו למטה מטיבורו.	יא.	שלא להוריד ידו למטה מטבורו.
יב.	שלא ישבע שום שבועה קלה כל שכן חמורה אפילו באמת.	יב.	שלא לשבע שום שבועה קלה וחמורה ואפי' באמת.
יג.	שלא ידבר שקר ומדבר שקר ירחק ולא יוציא שקר מפי בשום צד ואופן.	יג.	שלא להוצי' שקר מפיו בשום צד.
יד.	להתחבר עם אחד מהחברים בכל יום לשאת וליתן בענייני העבודה.	יד.	להתחבר עם חבר א' בכל יום שעה אחת או ב'. לשאת ולתת בענין עבודת הבורא. וגם בכל ערב שבת כל מה שעשה בימי השבוע, משם יבא להקביל פני שבת.
טו.	לשאת וליתן עם החבר הנז' בכל ערב שבת מה שעשה בכל ימי השבוע ומשם יבא לקבל פני שבת מלכתא.		
יו.	לכוון בתפלתו כל מה שיוכל לפחות יכוון בשלש ראשונות ובארבע כריעות ובארבע זקיפות שמי שאינו מכוין בהם השכינה צווחת עליו נתנני ה' בידי לא אוכל קום.	טו.	לפחות יכוון בג' ראשונות וד' כריעות וד' זקיפות שמי שאינו מכוין בהם השכינה צווחת עליו --- [הקוים במקור].
יז.	להזהר להתפלל תפלת מנחה בטלית ותפלין ובחזרה.	טז.	להתפלל מנחה בטלית ותפלין.
יח.	לברך ברכת המזון בקול רם כדי שיאמרו בניו אחריו אות באות מילה במילה.	יז.	לברך ברכת המזון בקול רם עם בני ביתו אות באות.
יט.	ליזהר שלא לאכול ביום ראשון בשר ולא תבשיל של בשר ולא יין וליזהר משחוק בו ביום יותר מיום אחר זולתי ביום טוב ור"ח וסעודת מצוה.	יח.	שלא לאכול בשר ולא תבשיל ולא יין ביום ראשון ולהזהר מהשחוק בו ביום, זולת שבת י"ט ור"ח.

20 יש להעיר פה שתי הערות: א) בנוסח הנדפס על ידי טולידאנו, עמ' 49 סעיף טו, בא נוסח שונה ומורחב. ב) המקבילה בכתב־היד היא בסעיף ט. ושניהם היפוכו הגמור של האמור בסעיף כו. בדרך כלל מקובל שחידושם של הרמ"ק והאר"י הוא בצמצום הדיבור בבית־הכנסת. ראה מ' חלמיש, 'שיחות חולין בבית־הכנסת' וכו', מלאת, ב (תשמ"ה), עמ' 232–234.

- כ. בכל לילה ישב על הארץ ויקונן על החרבן ויכוון לבכות גם על עוונותיו שמאריכין קץ הגאולה.
- כא. שלא לקבוע סעודת רשות בביתו זולתי סעודת מצוה.
- כב. בכל יום חול קודם ברכת המזון יאמר מזמור על נהרות.
- כג. לזוהר משיחה בטלה כל מה שיוכל והיא אחת מעשרה מילי דחסידותא דרב דלא שח שיחה בטלה מימיו.
- כד. לזוהר שלא יהיה מאותם ארבע כיתות שאינם מקבלות פני שכינה והם כת חנפים כת שקרנים כת לייצנים וכת מדברי לשון הרע.
- כה. ליתן צדקה בכל יום לכפר חטאתיו שנאמר וחטאך בצדקה פרוק.
- כו. לכוון בקריאת שמע מאד בטהרת רעיונים והיו הדברים על לבבו.
- כז. לשמוע קריאת התורה מפי ש"צ כראוי ולא יטרידהו שום דבר.
- כח. לזוהר לשלם נדרו מיד ולא יאחר נדרו שלשים יום.
- כט. לזוהר להתודות קודם אכילה וקודם שינה.
- ל. שלא יאמר שהחיינו בין המצרים ולא יאכל בשר ולא ישתה יין זולתי המתענה שמותר לו מפני התענית.
- לא. להתענות כפי כחו.
- לב. להרהר בדברי תורה על כל לעיסה ולעיסה כדי כדי שיהיה המאכל כמו קרבן ושתיית המיים והיין כנסכים.
- יט. שבכל לילה ישב לערוך תיקון על חרבן הבית וגם על עוונותיו שמעכבין את הגאולה.
- כ. שלא לקבוע סעודת רשות בביתו זולתי סעודת מצוה.
- כא. בכל סעודה קודם ברכת המזון יאמר על נהרות בכל.
- כב. לזוהר משיחה בטלה כל מה שיוכל.
- כג. לזוהר שלא להיות מד' כתות שאינם מקבלות פני שכינה שקרנים חנפי' לצנים ומקבלי לשון הרע.
- כד. להזהר שלא להסתכל בנשים ובבגדי צבעונים אשתו הכשרה²¹.
- כה. לתת צדקה בכל יום כפי כחו.
- כו. לכוין ביחוד ק"ש ביחוד הרעיונים וגם מברוך שאמ' עד קדושה ומכל שכן שלא לדבר.
- כז. שלא לדבר בב"ה בשעת תפלה אפי' בד"ת.
- כח. לשמוע ס"ת כראוי ולא יטרידהו שום דבר.
- כט. לפרוע נדרו ונדרתו קודם ל' יום.
- ל. לומר הודוי קודם האכילה וקודם שינה.
- לא. לדבר בלשון הקודש עם החברים בכל זמן²².
- לב. סעודת [?] שבת עם כל תלמיד חכם²³.
- לג. שלא לאמ' שהחיינו בין המצרים ולא יאכל בשר ולא ישתה יין זולתי המתענה²⁴.
- לד. להרהר בד"ת על כל לעיסה ולעיסה כדי שיהיה המאכל כקרבן ושתיית המיים והיין כנסכים.

21 אין לו מקבילה בנוסח הנדפס על ידי שכתר. לשון קרובה אצל טולידאנו, עמ' 49 סעיף יח. ונתקצר במקצת בכתב־יד ביהמ"ל 1691 (לעיל), סעיף יט.

22 סעיף זה נוסף אצל שכתר בסוף הרשימה.

23 כנראה קטוע.

24 סעיף זה מקביל לסעיף ל. ואילו לסעיף לא (להתענות כפי כחו) אין מקבילה בכתב־היד.

- לג. לעסוק בכל יום במקרא משנה תלמוד קבלה פסק.
 לד. ללמוד כל התלמוד שלשה פעמים כנגד שנים עשר חודש.
 לה. להוריד דמעות בכל התפלות ולפחות בתפלה אחת מהן.
 לו. להתענות שלשה רצופים ארבעה פעמים בשנה בארבעה תקופות ואם יוסיף הרי זה משובח.
 [לדבר בלשון הקודש עם החברים בכל זמן].
 [לאמ' על השלחן קודם ברכת המזון ב' פרקים ומזמור אחד].
 [ללמוד בכל ליל שבת משניות כפי כחו].
 [לחזור בכל שבוע כל המשניות שיודע].
 [לידע בכל שבוע ב' פרקים משניות על פה לפחות].
- לה. לעסוק בכל יום במשנה ובקבלה ובתלמוד ובפרט ללמוד כל התלמוד ג' פעמי'.
 לו. להוריד דמעות בכל התפלות ולפחות בתפלה א'.
 לז. להתענות ד' פעמי' בשנה בד' תקופות ג' ימים רצופים לילה ויום כנגד י"ב חדש. ואם יוסיף הרי זה משובח --- [הקווים במקור].
 לח. שלא לשתות יין ולא למלאות שחוק פיו²⁵.
 לט. לקום בחצי הלילה ולקונן על החרבן.
 מ. לאמ' על השלחן קודם ברכת המזון ב' פרקים ומזמור אחד.
 מא. ללמוד בכל ליל שבת משניות כפי כחו.
 מב. לחזור בכל שבוע כל המשניות שיודע.
 מג. לידע בכל שבוע ב' פרקים ממשניות על פה לפחות.
 תמו המנהגי' מהנ"ל

נציין עתה בקצרה טעויות אחדות שנפלו ביתר ההנהגות שבנוסח שכטר:
 א) בנוסח הנדפס אצל שכטר, עמ' 297, כותרת כתב־היד מתוקנת יותר, והיא: 'אלו הם חסידיי'ת אחרות נוהגים בצפת תוב"ב ויש מהם שנכתבו ג"כ למעלה ואלו באו מן החסיד העליון כמ' אברהם הלוי תושב צפת תוב"ב'.
 ב) שכטר, שם, סעיף ב. שכטר התלבט בין המלים: לאלף או לערב. נוסח כתה"י הוא ברור: לאלף. לנוסח זה יש תימוכין בכתב־היד הצפון־אפריקאיים²⁶, אשר בהם באו ההנהגות במרוכז, כפי שציטטנו מדברי טולידאנו בראש מאמרנו.
 ג) שכטר, עמ' 300, בשורה 3: שמ"י. בכתה"י: שט"י [= ש' טרינקי ?].
 ד) שם, שם. בנדפס: האותות. בכתה"י כדין: האותיות.
 ה) שם, שורה 4. אחרי הכתוב בנדפס נוסף בכתה"י: כלומ' בכל שבת יהיו בגדיך לבנים. ושכטר השמיט.
 ו) שם, שורה 9. בנדפס: להרתיש. בכתה"י כדין: להתיש.
 ז) שכטר, עמ' 301, שורה 8. בנדפס: [שמשה]. בכתה"י: משעה.

25 סעיפים לח ולט אינם בנדפס, ושכטר לא הוסיף אותם, שמא מפני שיש להם מקבילות לעיל, בסעיפים יח-יט. אך מן הדין היה לציין זאת.
 26 ראה בנוסח הנדפס על-ידי טולידאנו [לעיל הערה 2], עמ' 50 סעיף ג: 'עושים משמרה ער"ח כל קהל בפני עצמו, ואפילו נשים קרוב לאלף במדינה'. וכך גם בנוסח שהובא לעיל מתוך כתב־יד ביהמ"ל 1691, סעיף כח.

לאה בורנשטיין-מקובצקי

פנקס ממוני איסור והיתר בקושטא מן המאות הי"ח והי"ט

בשתי קהילות באימפריה העות'מאנית, קושטא ואיזמיר, פעלו למן המאה הי"ז ואילך ממונים מיוחדים על ענייני איסור והיתר, ועיקר הידוע אודותם שאוב מן הספרות הרבנית שנכתבה על-ידי חכמי אותן קהילות¹. מקהילת קושטא שרדו בידינו, בנוסף על חיבורים שונים בכתבי-יד, שבהם חומר מאלף על ממוני איסור והיתר (להלן: ממוני או"ה), גם פנקסי בתי-דין אחדים, ובהם משתקפת פעילותו של גוף משפטי זה, שפעל הלכה למעשה כבית-דין מיוחד לענייני איסור והיתר בעיר². במאה הי"ח הביא החיד"א מסורת לפיה המהרי"ט (ר' יוסף ב"ר משה מטראני) הקים בקושטא במאה הי"ז (בין השנים שס"ה ושצ"ט, שבהן חי בקושטא) ועד שלוש ממוני איסור והיתר³. על פעילותם במאה הי"ז שרדו עדויות אחדות בלבד, וניתן ללמוד שהם פיקחו על הכשרות. ידועים שמות של ארבעה מהם: ר' חיים בנבנשת, שכיח בתור מפקח על איסור והיתר בעיר לפני שמילא את תפקידו ברכנות תיריאי ובדיינות איזמיר, דהיינו, קודם שנת ת"ג; ובשלהי המאה הי"ז – ר' יצחק פראנסיס, ר' משה ברודו ור' אהרן בן יצחק⁴. למן ראשית המאה הי"ח מתרבות העדויות על פעילות בי"ד או"ה ועל העומדים בראשו.

ממוני או"ה בקושטא נהגו במאות הי"ח והי"ט לרשום את החלטותיהם, את פסקי-הדין שנתנו ואת ההסכמות שתיקנו בפנקס מיוחד שתיאורו יובא במאמר זה. צילומים של 75 דפים מפנקס זה מצויים בידינו⁵. הפנקס כולל הסכמות ופסקי-דין מרבני (ממוני) או"ה בעיר בין השנים ת"ע/1710 ותרס"ג/1903⁶. אין ספק שהפנקס המצוי בידינו אינו מלא וכי דפים רבים

1 באיזמיר כיהן במאה הי"ז ר' חיים בנבנשת למן שנת תכ"א ועד פטירתו בי"ט אלול תל"ג כדיין העיר לענייני איסור והיתר. ראה ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימיו, ירושלים תשכ"ז, עמ' 305; ד' תמר, 'מחלוקת ר' חיים בנבנשת ור' אהרן לפא', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 411–423. המקורות הרבים שבדפוסים ובכתובים על בי"ד זה בקושטא, בצירוף ניתוח היסטורי, יובאו אי"ה על-ידי במהדורה המדעית של הפנקס, שהנני מכינה לדפוס.

2 ראה על פנקסים אלה: לאה בורנשטיין-מקובצקי, 'פנקסי קושטא כראי לחיים החברתיים והכלכליים של יהודי העיר במאות הי"ח והי"ט', שבט ועס, י (תשמ"ה), עמ' 101–109; הנ"ל, 'פנקס בית דין באלאט משנת תקצ"ט', ספונות (כרפוס). במאה הי"ט ובמאה ה' מובאים פסקים רבים של בי"ד או"ה בעתונות היהודית בלארינו שהופיעה בקושטא; אלה יובאו במהדורה המדעית של הפנקס כנ"ל.

3 שם הגדולים, מערכת גדולים, אות י, קלו; מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 108.

4 ר' חיים בנבנשת, שו"ת בעי חיי, יו"ד, שאלוניקי תקמ"ח, סי' קסג; ר' יהודה דיוואן, שו"ת חוט המשולש, קושטאנדינה תצ"ט, סי' ג; ר' משה בנבנשת, שו"ת פני משה, ג, קושטאנדינה תע"ט, סי' כז; ר' חיים בנבנשת, כנסת הגדולה, יו"ד, הלכות בדיקת הריאה וטרפיות, טור סי' לט סעיף א.

5 פנקס הסכמות מרבני איסור והיתר בקושטא בין ת"ע–תרנ"ד, כתבי-יד ק"ק קושטא, עפ"י הפוטוסטאטים במכון בן-צבי, ירושלים, תיק 613.

6 יש לשנות את הסיפא של כותרת הפנקס, שהרי תעודה יד היא מר"ח אייר תרס"ג.

נתלשו ונקרעו ממנו ולא הגיעו לידניו. ערכו של הפנקס גדול וחשוב, הן מפני תקופת הזמן הארוכה הכלולה בו והן מפאת היקפו. הרישום בפנקס אינו לפי סדר כרונולוגי או ענייני; מתקבל הרושם שהרישום הראשוני היה לפי סדר כרונולוגי, אך במרוצת הזמן הוצאו ממנו על-ידי הדיינים דפים שונים והוכנסו במקומם דפים חדשים, ולכן אין הפנקס שבידינו מסודר לפי סדר כרונולוגי. ניתן להיווכח מסדר הדפים שלפנינו שלעיתים הושארו דפים אחרים ריקים לחלוטין ולאחר זמן הועתקו בהם החלטות והסכמות של ב"ד או"ה מתקופות מאוחרות, הן בגין נחיצותן והן משום שההסכמות הנדרשות נשרפו.⁷ מקובל היה שסופרי ב"ד או"ה השתמשו בדפים שנשארו ריקים בחלקם לרישום של פסקים והסכמות מתקופות מאוחרות.⁸ כמורכן ניתן ללמוד שעניינים שונים נרשמו לעתים על-ידי ממוני או"ה לא בפנקס זה, אלא בפנקסי בתי-הדין האחרים של הקהילה, או שנרשמו על-ידם בחיבוריהם האישיים.⁹ משום כך ניתן למצוא חומר חשוב על ממוני או"ה בקושטא גם בחיבורים אחרים, ואין להסתפק בפנקס שלפנינו כבמקור מידע בלעדי אודות ב"ד מיוחד זה, אף כי הוא מהווה עדיין מקור עיקרי על-אודותיו. דיני קושטא נהגו להסתייע בפנקס זה ולצטט ממנו בפסקיהם. כך, לדוגמה, מציין ר' שמואל חיים במאה הי"ט באחת מתשובותיו: 'ובקונטרס ההסכמות מרבני איסור והתר על א' שיצא טריפה מתחת ידו העבירוהו מלהיות טבח כל ימי עולם מוהר"ן מיוחס ומהר"ן גבאי ומהר"א אלפאנדרי ז"ל והסכימו עמם הרב מהר"א מיוחס ז"ל וחביריו'. הדחה זו מופיעה בפנקס שלפנינו.¹⁰ ממוני או"ה עצמם נהגו לעיין בפנקס זה, בעיקר כדי לחדש הסכמות קדומות.¹¹

רק חלק מהדפים שבפנקס ממוספרים באותיות עבריות. הדפים האחרונים כוללים מפתחות לפנקס, ואף בהם הוכנסו פסקים והחלטות שלא צוינו קודם-לכן בדפי הפנקס עצמו. במפתחות צוינו בדרך כלל הפניות לדפי הפנקס המקורי, אולם ניתן לשחזר לפיהן רק חלק מהרישום והמספור האוטנטי של הפנקס, משום שלא כל העניינים המופיעים בו נזכרים גם במפתחות.¹² במפתחות, שלא נאמר מי ערךם, צוינו שינויים בודדים בלבד בתאריכי התעודות האוטנטיות. במהדורה המדעית של פנקס זה רשמתי את התעודות ומיינתי אותן בסדר אלפביתי בהתאם להבאתן בדפי הפנקס כפי שהוא בידנו. הטבלה שלהלן באה להציג את תוכן הפנקס ומאשרת את האמור לעיל.

7 כגון הידיעה על הסכמה שנשרפה וחורשה בשנת תקנ"ב: תעודה מה.

8 כגון דפים 40–41.

9 ראה על כך במהדורה המדעית של הפנקס, בה ירוכזו מקורות אלה. כדוגמה לכך שהפנקס לא הגיע אלינו בשלמותו ניתן להביא את דבריו של ר' רפאל דוד מזרחי, המצטט הסכמה שתוקנה על-ידי חכמי או"ה במאה הי"ט בעניין סירכת הריאה, 'והסכימו שמאותו היום והלאה יתנהגו כן ככתוב בספר ההסכמות של חכמי איסור והיתר הידוע. ובאותו זמן היה מורי ורבי מאריה דאברהם...'. הסכמה זו אינה מצויה בפנקסנו. ר' רפאל דוד מזרחי, צעיר רד"ס, בסוף ספר אבני שהם לר' אברהם פרץ, ב, שאלוניקי תר"ח, סי' לז, דף ג ע"א. כדוגמה נוספת ראה ציטוט מקונטרס הזכרונות של ב"ד או"ה על מעשה שאירע בשנת תקס"א ושזכרו לא בא בפנקסנו. ראה קובץ דרושים, חדושים על התלמוד, הספדים, הלכות על השולחן ערוך, כתב-יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים 51, Rab., אוסף אדלר 52, דף 68 ע"א.

10 ר' שמואל חיים, שו"ת שמן המשחה, א, קושטאנדינה ת"ר, הלכות שחיטה, סי' יא, דף קא ע"ב; להלן, תעודה יא. לעומת זאת, הדחה אחרת הנזכרת על-ידי ר' שמואל חיים באותו מקום אינה מובאת בפנקסנו, אף שמדובר במובאה מתוך הפנקס.

11 כגון: תעודות יט, כו, לג, פג.

12 ראה להלן טבלת התעודות ותיאור תוכן הפנקס.

תוכן הפנקס לפי מספרי התעודות והדפים והזכרתם במפתחות לפנקס
וציון מקומן בפנקס המקורי

תעודה	דף בצילום	נזכרת בפנקס בצילום בדף	דף בפנקס המקורי
א	1		
ב	א1		
ג	2	66	ח ע"ב
ד	3		
ה	3		
ו	3		
ז	3		
ח	3		
ט	3		
י	4	68	ב ע"ב
יא	5	68	יא ע"א
יב	6		
יג	7	67	יב
יד	7		
טו	8	67	יב ע"א
טז	9		
יז	10	69	יד ע"ב
יח	11	68	ד ע"א
יט	12	68	ד ע"ב
כ	13	68	ט ע"א
כא	14	69	ט ע"ב
כב	15	68	ג ע"א
כג	16	68	ג ע"ב
כד	17	66	ו
כה	18		
כו	19		
כז	19	69	ה
כח	20	68	ה ע"ב
כט	21	69	ח ע"א
ל	22		
לא	23		
לב	24		
לג	א24	68	ח ע"ב
לד	25		
לה	26	66, 65	טו
לו	26	66	טו
לז	27		
לח	28	63	טז
לט	28	69	טז
מ	29		
מא	30		

תעודה	דף בצילום	נזכרת בפנקס בצילום בדף	דף בפנקס המקורי
מב	30	67	יט
מג	31		
מד	32		
מה	33	65	כא
מו	34	69	כב
מז	35		
מח	36	69	כג
מט	37		
נ	38	67	כה
נא	39	65	כה ע"ב
נב	40		
נג	40		
נד	41	68	כז ע"ב
נה	41		
נו	42		
נז	42		
נח	43		
נט	44	68	כט ע"א. בתעודה ס מצוין שהיא מופיעה בדף כ כט ע"ב
ס	45	68	כט ע"ב
סא	46		
סב	47	69	לא
סג	48	63	טז
סד	49		
סה	50	63	לב, לג
סו	50		
סז	52/51	67	לד
סח	52/51	63	לג ע"ב
סט	52		
ע	52	63	לד ע"ב
עא	53	69	לה ע"ב
עב	53		
עג	54		
		דף זה מטושטש בפנקס ואינו ניתן להעתקה	
עד	55		
עה	56		
עו	56		
עז	57		
עח	58 (הדף חסר)		
עט	59	63	לט. בתעודה לב נזכרת תעודה זו כמי שמופיעה בפנקס בדף לב ע"ב

תעודה	דף בצילום	נוכרת בפנקס בצילום בדף	דף בפנקס המקורי
פ	59		
פא	59		
פב	60		מ
פג	61		
פד	62		
פה	63		
פו	63		
פז	64		
פח	64		
פט	65		
צ	65		
צא	65		
צב	69-66		

תוכן הפנקס

פנקס ב"ד או"ה אינו פרוטוקול מלא של ישיבות בית-הדין, שכן אין בו מן המשא ומתן שבין המשתתפים בישיבות, ונרשמו בו רק ההחלטות שנתקבלו על-ידם, ושעליהן חתומים ממוני או"ה בהרכב מלא; לעתים קרובות הובאו בו גם האישורים מטעם ב"ד העיר ורבני הקהילה לפסקי ב"ד או"ה והסכמותיו. להלן נציין את הנושאים שנדונו בב"ד זה ואת הפסקים וההסכמות שנתקבלו בו.

שלוחי ציבור

בשנת תצ"ה דרש ב"ד או"ה משלוחי הציבור להקפיד ולהזהיר את החתנים לשמור על הלכות טהרה. בחודש אב תקס"ו חזרו על הסכמה זו, וכן נקבע בהסכמה האחרונה שעל שלוחי הציבור לחקור אם טבעת הקידושין אינה שאולה, להראות לחכם את הכתובה קודם החופה, ולערוך את הנישואין מבעוד יום אם מדובר בערב שבת. נקבע גם שעליהם להתאסף בכל מחוז אחת לשבוע ולהכין את לעז התפילות, בכך שהבקיאים שביניהם יקראו את התפילה בלשון הקודש ואחר-כך בלעז, ואלה שאינם בקיאים יקראו אחריהם (תעודה כד). ב"ד או"ה דרש בחשוון תקצ"ד משלוחי הציבור לחתום על רוב ההוראות משנת תקס"ו ולהקפיד לשורר בפני נשים רק בנוכחות בעליהן ושליח ציבור או איש זר נוסף. עשרה שלוחי ציבור חתמו על התחייבות זו (תעודה כה).

סופרי סת"ם ומוכרי תשישי קדושה

בשלהי כסלו תק"ן קבעו ממוני או"ה הסכמה שבאה למנוע את מכירתן של תפילין גנובות מבתי-כנסיות לנכרים ולערים אחרות. הם הודיעו לסופרי העיר ולמוכרי הספרים שבה שכל הרוצה למכור תפילין יפנה לממוני או"ה שיקנו אותן מידו, ואחר-כך ימסרו אותן לבתי-הכנסת כפי הנראה בעיניהם; ואילו מי שרוצה לקנות תפילין לעצמו יקנה תפילין חדשות מהסופר

עצמו. שמונה סופרים ומוכרי ספרים נשבעו לפנייהם לקיים את ההסכמה (תעודה סג). ההסכמה חודשה בתמוז תקס"א לאחר שהופרה, ונקבעו בה גם הוראות חדשות בנוגע להגהת תפילין וספרי תורה (שם). בתמוז תק"ן חילקו ממוני או"ה את סופרי העיר לשתי קבוצות, קבוצת חאס קייואי וקבוצת באלאט, ובכל קבוצה ארבעה סופרים. ההסכמה קבעה איסור הסגת גבול מצד שתי הקבוצות, וכן קבעה את התייחוס הגיאוגרפי של החזקה במלאכה זו ואת דרך חלוקת מלאכת ההגהה ואת דרכי ההגהה. שמונת סופרי העיר נשבעו לקיימה (תעודה סה). בשנת תקנ"ו קיבל מוכר ספרים את ההסכמות בעניין הסופרים שתוקנו על-ידי ממוני או"ה (תעודה סג). בשנת תקס"ו הדיח ביה"ד את הסופר אברהם טריוויש על שלא קיים את ההסכמה משנת תק"ן ומכר בעיר מגדלים (Canakkale, עיר בחצי-האי הדרדנלי, שהייתה מרכז סחר חשוב) תפילין שכתב סופר אחר, וכן נמצאו פסולות תפילין שמכר. ביי"ד או"ה החזירוהו למשרתו בתנאים אחרים, ובכללם התחייבותו לכתוב ספרי תורה רק על-גבי עורות החתומים בחותם של יהודי שעיבד אותם, ולכתוב תפילין כשישראל עומד על גבו (תעודה סד). בשנת תקע"ג התירו לו גם כתיבת תפילין ומזוזות כשישראל עומד על גבו, אך בחשוון תקצ"ד העבירוהו לגמרי מאומנותו, לאחר שמעל בשבועתו (שם). באב תקצ"ג נאסר על מוכר הספרים יהודה ירושלמי למכור ציציות פגומות (תעודה ה). בניסן תר"א התחייב נסים רפאל ברוך, שהועבר מאומנותו משום שמכר ציציות פסולות, שלא למכור יותר ציציות שיחתוך לבדו, אלא רק ציציות שיחתוך לפני ממונה או"ה (תעודה ט). בה' מנחם אב תר"ן קרא ביי"ד או"ה לסופרי חאס קייואי ובאלאט והזהירם שלא לקנות תפילין מאורחי ופרחי, לאחר שהתברר שהם קונים תפילין ומזוזות בלא לבדוק אם המוכרים הם מומחים ומוסמכים, ונקנו מאות זוגות של תפילין ממולאות בקרטון; כן הזכירם להקפיד על ריבוע הבתים (תעודה נג). בכסלו תר"י קיבל עליו מוכר ספרים שלא למכור ולקנות באמצעותו תפילין (תעודה סג).

פיקוח על השוחטים וענייני שחיטה ובדיקה השוחטים היו מאורגנים בקבוצה ונחשבו לשוחטי כוללות העיר (תעודה נד). הם פרעו 'גבילה' מיוחדת (תעודה פו). הסכמה קדומה בקושטא חייבה את נוכחותם של שני שוחטים בשעת שחיטת בהמות גסות ובדיקת הסכין על-ידם זה אחר זה, וכן קבעה שבשעת הבדיקה יבדקו השנים זה אחר זה את הבהמות השחוטות; הסכמה זו חודשה על-ידי דייני או"ה בתמוז תקמ"א (תעודה י). בחשוון תפ"ז תיקנו רבני העיר, ובראשם ר' אפרים נבון, הסכמה דומה, אך נאמר בה שבדיקת הסכין תתבצע על-ידי שוחט אחד בלבד; ואילו בשנת תצ"ג נתחדשה ההסכמה על-ידי אותם רבנים והיא קבעה שהבדיקה תתבצע על-ידי שני שוחטים. חמישה-עשר שוחטי העיר חתמו על הסכמה זו (תעודה כב). היא חודשה פעמים אחדות, בין השאר בשנת תצ"ה ובחודש אב תקכ"ח, ואושרה פעם נוספת על-ידי ממוני או"ה באלול תקכ"ח; לאחרונה חודשה בשבט תרל"ג על-ידי רוב רבני קושטא (תעודות יח, כג, כו, מג). ביי"ד טבת תקע"ב תיקן ביי"ד או"ה תקנה למשך שבע שנים, לפיה לא יבדוק שוחט בהמה אלא אם עמד על גביו שני תלמידי חכמים הממונים על הבדיקה, ובשעת הדחק די שיעמוד תלמיד חכם אחד (תעודה עד). בחשוון תקס"ט קבעו ממוני או"ה שהשוחטים לא יוכלו לשחוט כבשים ועופות לכפרות בלילות, בשווקים, ברחובות, בחנויות ובמקלילין, אלא יוכלו לשחטם בבתי בעלי-הבתים בלבד, וכי את הכפרות יעשה הציבור בימים ולא בלילות (תעודה מח). בטבת תר"כ אושרו ההסכמות הקדומות בדבר שחיטת ובדיקת הבהמה הגסה שתהיינה על-ידי שני שוחטים ושני תלמידי חכמים המנויים על כך (תעודה יז). שישה שוחטים, שהיו מקצת

שוחטי העיר, נשבעו לקיים את ההסכמה (שם). בכ"ד כסלו תרנ"ד הזהירו ממוני או"ה את השוחטים האשכנזיים להקפיד בבדיקת העופות קודם השחיטה (תעודה עו). בשנים תצ"ה ותקל"ז חידשו ממוני או"ה את ההסכמה הקדומה בעיר, שאסרה את נוכחות בעלי הבהמות בשעת השחיטה והבדיקה (תעודות יט, כג). בשנת תצ"ה קבע ביה"ד ששום שוחט לא ישחוט טלאים במקולין, אלא אם יביאו הקצבים יותר מחמישה טלאים, ואזי תחויב נוכחותם של שני שוחטים שיבדקו את הסכין קודם השחיטה ואחריה. כן נקבע שיהיו זהירים בבדיקת הריאות, ושכל שוחט יכין בכל ערב יום טוב לפחות שלושה או ארבעה סכינים בדוקים ויפיים לשחיטת עופות ביום טוב (תעודה כג). בכסלו תקמ"ז העבירו ממוני או"ה שוחט מאומנותו לאחר ששחט ובדק לבדו; כן הודח למשך תקופה מוגבלת שוחט מגאלאטה בשנים תקע"א ותקע"ג, משום שהעלים משוחטי העיר את דמי השחיטה שקיבל, וכן גנב מדמי הגאבילה. הוא הוחזר לאומנותו לאחר שקיבל עליו דברי חבירות והתחייב שלא לשחוט לבדו (תעודות כו, פו). בשנת תקמ"א תיקנו עשרת שוחטי הכוללות הסכמה, לאחר שפחת מספרם של אלה מביניהם שהיו בקיאים בהלכות שחיטה. הם החליטו להתאסף בקביעות מדי יום שני וללמוד בצוותא את ההלכות ואת מנהגי העיר (תעודה נד). בשנת תקמ"ו חידש ב"ד או"ה את ההסכמה, וכן נוסף בה סעיף שבו התחייבו השוחטים להמעיט בשתיית שכר ולנוח אחר שחיטת כל עשרה טלאים (תעודה נט). ההסכמה לא בוצעה בפועל, ולכן חודשה על-ידי ב"ד או"ה לאחר כשנה (תעודה ס).

מנקרי הבשר וה'קאנאדארים'

בפנקס מצויות ידיעות אחדות אודות גילדת מנקרי הבשר וה'קאנאדארים' (מנקי הדם) שנחשבו ל'אומני הניקור' בקושטא¹³. מהסכמת מנקרי הבשר מר' בניסן ת"פ נלמד שבעבר הייתה הסכמה קדומה של ב"ד או"ה, לפיה יוכלו חברי גילדה זו ללמד את אומנות הניקור לבניהם, חתניהם ואחיהם בלבד; במות קרובם, יוכלו אלה האחרונים ללמוד אומנות זו אצל חברי הגילדה, אולם נאסר על חברי הגילדה ללמדה לאנשים זרים. מטרת ההסכמה הייתה למנוע מאנשים שאינם אומנים על המלאכה לבצע ניקור ולהאכיל בשר טרף; אך ברור שעיקר מטרתה הייתה להבטיח את החזקה על אומנות זו ולמנוע התחרות והסגת גבול. נקבע גם שכל מי שאינו שולט במלאכה זו לא יוכל למכור בשר הנקרא 'קאנאדאר' (לאחר ניקור). כל חבר גילדה התחייב לתת סכום קבוע לשבוע לקופה המשותפת עבור הוצאות לשמחות ולריפוי חברי הגילדה¹⁴. בתמוז תצ"ב מינתה גילדת 'הקצבים הקאנאדארים' אומני הניקור' הנהגה שתפקח עליה, וכן תיקנה תקנות שבאו למנוע הסגת גבול בין חברי הגילדה (תעודה ל). המנקרים נתקלו בקשיי פרנסה, ולכן תיקנו ממוני או"ה בכ"ח תשרי תקנ"ז הסכמה שקבעה את שכרם: עשר פארות על כל ירך של שור, שמונה פארות על כל ירך של פרה, וחמש פארות על כל ירך של עגל ועגלה. גילדת המנקרים קיבלה על עצמה התחייבות לקיים זאת (תעודה לג). בטבת תר"ז חידשו ממוני או"ה את ההסכמה הקדומה של רבני העיר, שעל-פיה לא יוכל קצב, אפילו יש בידו סמיכת ניקור, לנקר בחנותו, אלא אם הוא הולך לבית הקונה ומנקר שם, ונקבע שהעובר על ההסכמה יודח מגילדת הקאנאדארים (תעודה נו). באייר תקכ"ט הודח מנקר מאומנותו ובתשרי תקמ"ז הודח בנו שמכר בשר פיגול (תעודה יא). בשנת תצ"ב תיקנו רבני

13 כגון תעודות כט, ל, לג. על משמעות המונח 'קאנאדאר' ראה תעודה ל.

14 תעודה כט. במפתחות לפנקס מצוין שמדובר בגילדת הקאנאדארים, אולם הפרטים זהים.

העיר הסכמה שעל הקאנאדארים להעסיק מנקרים בחנויותיהם ולא לנקר בעצמם, בגין החשש שלא ינקרו את הבשר כראוי ובגין העבודה הרבה שהייתה להם בערכי שבתות וימים טובים (תעודה לג). ההסכמה לא קוימה בפועל במשך שנים רבות, ולכן, בכ"ח תשרי תקנ"ז, התרו בהם ממוני או"ה, חידשו את ההסכמה הישנה וכן תיקנו תקנות נוספות עבורם (שם). באב תצ"ב גזרו רבני קושטא על הקאנאדארים והמנקרים שלא לעשות יותר סארסינה מ'קישאד"ו ולב' כלל, והסכמה זו חודשה בשנת תקנ"ו; ובשנת תקס"א תיקנו שהקאנאדאר בעל הסמיכה יוכל לנקר 'קיג' רק בבית הקונים¹⁵.

מוכרי 'פסולת' בשר הבהמות: הסאקאטג'יש
תקנות אחדות תוקנו ע"י ממוני או"ה לגבי מוכרי 'פסולת' בשר הבהמות (ה'סאקאטג'יש) שהיו בקיאים בטרפיות והיו מקבלים מהקצבים את פסולת בשר הבהמות (הסאקאט) ומוכרים אותה¹⁶. נראה שמדובר היה בעיקר בעורות הבהמה, הלב והכליות. באדר ב תק"ב חידשו ממוני או"ה את הנוהג שלא לשחוט שום בהמה גסה בלעדי סאקאטג'י (תעודה כ). נקבע בהסכמה שהקצבים חייבים לתת את כל הפסולת לגילדת הסאקאטג'יש בלבד, כדי שחבריה ימכרוה (שם). הסכמה זו חודשה בשנים תקי"ז, תקכ"ח ותקמ"ו ונאמר בה שרק הסאקאטג'י יוציאו את הכליות ולא הסאיג'יש (בעלי הבהמות) ומשרתיהם¹⁷. בשבט תק"ף חידשו ממוני או"ה את ההסכמה שחברי גילדה זו יסירו את המוח מכל ראשי הבהמות ויבדקו אותן בעודן במקולין, ורק אחר-כך יוליכו לחנויות הסאקאטג'יש (תעודה לא). בשנת תק"ה התדיינה גילדת הסאקאטג'יש עם קצב שמכר את הסאקאט שלא באמצעותה. רב העיר, ר' יצחק בכ"ר דוד, גזר עליו לחדול מכך (תעודה ל). בי"ב אייר תרכ"א הדיח בי"ד או"ה סאקאטג'י שמכר בחנותו בשר אשר לא נוקר היטב ואסר עליו למכור בשר שחוט עד שיעשה תשובה (תעודה נז).

קצבים

בקושטא לא שחטו הקצבים בעצמם, אלא רק מכרו את הבשר בחנויותיהם¹⁸. בי"ד או"ה פיקח עליהם. בשנת תק"מ הזהירו ממוני או"ה את כל שוחטי העיר שלא ישחטו בהמה בלי בדיקה, גם לצורך גויים, אלא לאחר שיבדקוה סמוך לשחיטה (תעודה יז). באייר תקמ"ז הם גזרו על השוחטים והקצבים שלא יוכלו לחתוך סיפיט של בהמה דקה עם בשר הצריך ניקור במקולין של ישראל ושל נכרים (תעודה סא). באייר תקכ"ט הדיח ביה"ד קצב ובתשרי תקמ"ז הודח בנו

15 תעודות ל, צב.

16 כגון תעודות כ, נז. ניתן אף להסיק מידעה משנת תרכ"א שחברי הגילדה ניהלו קופה (תעודה נז). מתעודה כא ניתן ללמוד כי מכרו 'אשר ימצא בראש או בלב או בכליות'. הביטוי 'פסולת בשר הבהמות' הוא תרגום מילולי למלה התורכית 'סאקאט'.

17 תעודה כא; ראה גם תעודה כו.

18 לעומת זאת ציין ר' יוסף מולכו משאלוניקי, כי המנהג בקושטא, שאלוניקי ואדריאנופולי היה שהקצב היה שוחט והשוחט עומד על גבו מתחילת השחיטה ועד סופה. אולם בשנת תצ"ג נחקל בהסכמת רבני שאלוניקי ממחציתה השנייה של המאה הט"ז שאסרה זאת בגין שכרות הקצבים והוא מציין שאינו יודע מי ביטל תקנה זו וגרם לכך שהקצבים שוחטים. ר' יוסף מולכו, שלחן גבוה, ירושלים תרמ"ד, טור יו"ד, הלכות שחיטה סי' א סעיף ג, דף ג ע"א.

(תעודה יא)¹⁹. בשנת תקמ"ט הודחו שני קצבים נוספים, נאסר עליהם גם לעסוק במלאכת ה'קאנאדארליק' ונאסר על שוחטי הקהילה לשחוט עבורם (תעודה סב). באב תק"ן הודח קצב שהאכיל טריפות, אך הושב מיד למלאכתו בתנאי שיטפל במלאכה עם קאנאדאר אחר (שם). באלול תקצ"ה הודח קצב מבאלאט שמכר טריפות והושב לאומנותו בתנאי דומה (תעודה לד). בשבט תר"ו נאסר על קצב להמשיך לנקר משום שמכר לישראל חֶלֶב במקום שומן בשר (תעודה יב). בי"ד או"ה אישר את הסכמת קצבי העיר מחודש אב תצ"ז, לפיה התחייבו להתנהג כראות על-פי הדרכת הזקנים שמינו עליהם והשגחתם (תעודה ל).

'אישקינביג'יש'. בי"ד או"ה פיקח גם על ה'אישקינביג'יש', שתפקידם היה למכור חלקי בשר הבהמות. בטבת תקנ"ז הודח אישקינביג'י מגאלאטה, משום שהאכיל נבילות וטריפות (תעודות כז, צב). בשבט תרמ"ט קיבלו עליהם שני האישקינביג'יש של חאס קייואי ושני עמיתיהם מבאלאט להקפיד על מכירת בשר עם חותם השומר במקולין (תעודה פז). קרוב לוודאי שמדובר בקצבים שהתמחו במכירת חלקים כשרים מסוימים של בשר, מעולים יותר מהחלקים הנחותים שמכרו הסאקאטג'יש.

ה'סאיגיס' והמשרתים בבית המטבחים

ה'סאיגיס' היו בעלי הבהמות, שהביאו אותן לשחיטה. הם מכרו את הטריפות של המקולין, חילקו את הבהמות הכשרות לקאנאדארים ואת החלקים הנחותים והזולים של בשר הבהמות הכשרות לסאקאטג'יש²⁰. באב תקס"ז ציינו ממוני או"ה את ההסכמה הקדומה בקהילה, לפיה יתנו הסאיגיס לסאקאטג'יש את פסולת הבשר, ועתה הסכימו שיתנו להם חצי גרוש עבור כל בהמה שנמצאת טרפה 'כדי שישפיקו להם מזון' (תעודה לט). הסאיגיס נהגו לדאוג לכך שבהמותיהם לא תוטרפנה. משום כך נהגו הסאיגיס של חאס קייואי לשלוח את בהמותיהם שנטרפו במקולין של כפר זה לבאלאט, כדי שתימכרנה שם בחזקת כשרות על-פי מנהג באלאט. בר"ח טבת תקע"ה ובשבט תק"ף קבע בי"ד או"ה נוהג אחיד בשני המקומות כדי לשרש תופעה זו²¹. בטבת תקנ"ז גזר בי"ד או"ה על גילדת הסאיגיס שימכרו את הבהמות הטריפות לגויים במקולין ולא מחוצה לו (תעודה כז). באב תק"ס הדיח ביה"ד את שני הסאיגיס של אורטה קייואי על שום שעמדו בבית המטבחים, בניגוד להסכמה משנת תקל"ז²². האשמה נוספת שהוטלה עליהם הייתה ששחטו באמצעות טבחים שלא היו קבועים בבית המטבחים המקומי, ובכך הכשילו את הציבור בבשר טריפה. לאחר שהתחייבו שלא להתעסק יותר בעניין הנוגע לאיסור והיתר, אלא רק להתעסק בבהמות חיות המובאות לשחיטה, הורשו לשוב למלאכתם; כן התחייבו לקיים תנאים נוספים, וביניהם שלא לשחוט בכפר קושקונג'יק אלא אם ילך לשם אחד השוחטים הקבועים באורטה קייואי (תעודה לז). בשנת תקס"א תוקנה הסכמה שנשאה אופי דומה (תעודה עא). בשנת תקמ"ה הודח משרת בבית המטבחים של אורטה קייואי משום שגנב לב של בהמה טריפה ומכרו לישראל (תעודה נח). בשלהי המאה הי"ט גזר בי"ד או"ה על שישה משרתים בבית המטבחים שלא יורשו לגשת ולקח שום חתיכת בשר ושומן, כי אם דווקא בניקור העורות יוכלו להוציא אילו חתיכות מעור הבשר,

19 ראה לעיל, בסעיף 'מנקרי הבשר'.../.

20 תעודות כז, לז, ס, עא. ראה גם לעיל, הערה 16.

21 תעודה מז; ועיין גם בתעודה לא, ולהלן בסעיף על הסכמות הנוגעות לשחיטה ובדיקה.

22 תעודה לז. על ההסכמה משנת תקל"ז עיין בתעודה יט.

וזאת רק על-פי סימן מטעם שוחטי העיר (תעודה צב). בכ' שבט תרמ"ט הזהירו ממוני או"ה שלושה משרתים בבית המטבחים לשלוח לקצבים רק חתיכות חתומות בחותמת מהשומר (תעודה פז). בי"ב אייר תרכ"א חייב בי"ד או"ה את גילדת הסאיגים ואת גילדת הסאקאטגי"ש לתת צדקה לסאקאטגי"ש שהודח זמנית מאומנותו (תעודה נז).

הסכמות הנוגעות לשחיטה ובדיקה

בי"ד או"ה דן הרבה בדיני טרפיות הריאה. במאה הי"ח תיקנו ממוני או"ה הסכמה שהזהירה את השוחטים לבל יכשירו בהמה בלי בדיקת הריאה, והם דנו בפירוט רב בדיני הטרפיות. הסכמה זו תוקנה ונערך דיון בפרטיה השונים גם בשנת תקע"א (תעודה כח). הסכמה נוספת בעניין בדיקת הריאה תוקנה באב תקס"ו (תעודה מו). בר"ח טבת תקע"ה ובשבט תק"ף קבעו ממוני או"ה בהסכמה נוהג אחיד שישרור בטרפיות הריאה במקולין של חאס קייואי ובמקולין של באלאט, לפי מנהג באלאט, שהיה מיוסד על מנהגי ספרד וצרפת הישנים (תעודות לא, מז). בשבט תרל"ג תיקן בי"ד או"ה הסכמה שיש להקפיד על נוכחותם של שני שוחטים שיבדקו את הבהמות הגסות בזה אחר זה גם במקולין של גויים, וכי שום שוחט לא יבדוק את הריאה ללא נוכחותם של שני שוחטים נוספים (תעודה מג).

מוהלים ודיני מילה

בי"ד או"ה פיקח גם על מוהלי העיר. בכסלו תקנ"א חודשה ההסכמה הקדומה בעיר ששום מוהל לא יתן לתלמידו רשות למול ולעשות פריעה, אלא רק לאחר שלמד אצלו במשך שנה תמימה את מלאכת המילה; נקבע כי אותו תלמיד ימול במשך השנה הראשונה לאומנותו בעזרת מורו, וגם בשנה השנייה לא ימול יחידי — רק בשנה השלישית ימול לבדו. כל מוהלי קושטא קיבלו עליהם את ההסכמה (תעודה ע). בשנת תקנ"ו דן ביה"ד במילה בזמנה שיש עמה סכנה, ותיקן הסכמה שהתירה את המילה רק כשהתינוק בריא לחלוטין; בשעת ספק נדרשה הסכמת כל מוהלי העיר (תעודה סח). ברם, הסכמות אלו לא קוימו והמוהלים נהגו להתיר לתלמידיהם למול אחר שניים או שלושה חודשי לימוד בלבד. משום כך חידשו ממוני או"ה את ההסכמה בתמוז תקע"ח (תעודה עה). בכ"ד תמוז תרמ"ח תוקנה הסכמה דומה. זמן-מה קודם לכן, בט"ו תמוז תרמ"ו, תיקנו מוהלי העיר הסכמה שקבעה כי המילה תתבצע רק לאחר הסכמת שניים מבין שלושת מוהלי העיר המוסמכים ובנוכחותם של שני מוהלים, וכי השניים חייבים לבדוק את התינוק קודם המילה וביום השלישי למילתו (תעודות צ, צא).

רוחצים וקברנים וענייני קבורה

בד' שבט תקכ"ט תיקנו אומני גילדת רוחצי המתים בבאלאט הסכמה, שבאה להגביל לימוד מלאכה זו לתלמידים שקיבלו רשות לכך מחברי הגילדה; כמו-כן נקבעה החובה לעשות מלאכה זו בזהירות, ונקבעו שעות הרחיצה. חברי הגילדה מינו עליהם 'קאבאר באשי' (ראש הקברנים) שניהיגם. רב העיר, ר' חיים מודעי, אישר את ההסכמה באותו חודש (תעודה מד). בשלהי אדר תקמ"א תיקן בי"ד או"ה הסכמה שקבעה את עומק הקברים שיחפרו החופרים בבתי הקברות של חאס קייואי, באלאט, קושקונג'וק, אורטה קייואי וקורוג'ישמי, והוראות נוספות למניעת פיזור עצמות מתים וקבורה בצפיפות יתר (תעודה נא). באלול תרמ"ח תוקנה הסכמה בעלת אופי דומה (תעודה נב). בראש-חודש תמוז תקנ"ב תוקנה הסכמות בעניין תנאי השכר הירודים של הרוחצים והרוחצות בבאלאט, שבגינם נתמעטו העוסקים במלאכה זו;

מסתבר שכבר בעבר תוקנה הסכמה באותו עניין, ובגין אי־קיומה בפועל נקבעו בהסכמה החדשה תנאי שכר חדשים (תעודה מה). בניסן תקצ"ג נאסר על שני קברנים מחאס קייאוי ובאלאט לעסוק במלאכתם (תעודה ד), ובשנת תקצ"ד הודח קרבן מחאס קייאוי (תעודה ז).

יין, ייצורו ושיווקו
ממוני או"ה פיקחו על חברי גילדת יצרני היין ועל משווקיו, כדי למנוע מכירת יין נסך, ותיקנו לצורך כך הסכמות ואישור הסכמות של גילדת מוכרי היין בעיר.
השותפות עם נכרים בבציר היין גרמה הערמה מצד הנכרים והכשלה ביין נסך. אי לזאת, באלול תקי"ג חידשו חברי גילדת סוחרי היין (ה'מיחאניג'יס') בעיר הסכמה שבאה למנוע מכשלה זו, והיא אושרה על־ידי בי"ד או"ה²³. באלול תקל"ב חודשה ההסכמה על־ידי 29 סוחרי היין של העיר, שהתחייבו שלא לקנות שום יין אדום מנכרים, ובי"ד או"ה אישר את ההסכמה באותו פרק־זמן (תעודה טז). בהתחייבות אחרת, לערך מאותו זמן, קיבלו עליהם סוחרי היין שלא ליצר עוד 'טראטור' של תירוש, אלא רק 'טראטור' של ענבים, בהתאם להוראת בי"ד או"ה (תעודה נ). בטבת תקל"ז חידשו ממוני או"ה הסכמה קדומה בעניין היינות שהובאו לקושטא מהכפרים שמעבר לים: תקנה קדומה מאוד בעניין זה קבעה כי יש לקשור את פי הנאדות היטב ולהדיח את פי הנאדות במים, ורק אחר־כך למוסרם לנכרים; התברר לממונים שהתקנה אינה מתקיימת והגויים נוגעים ביין (תעודה מב). בחשוון תקנ"א תיקנו ממוני או"ה הסכמה בעניין הובלת היין בספינות ('קאיקים'), לאחר שנודע שבדרך היו הגויים מערבים לעתים יין נסך ביין שנמכר לאחר־מכן כיין כשר. היא אסרה על סוחרי היין ברחבי קושטא וכפריה להעביר יין ושכר באמצעות נכרים בתוך ספינותיהם (תעודה סז). בתשרי תקנ"ד חידש בי"ד או"ה את ההסכמה הקדומה שאסרה על יהודים לטהר יין נוכרי או להשתתף עמו בבציר יין ושכר (תעודה מא).

ממוני או"ה גם טיפלו בסכסוכים שפרצו בקרב סוחרי היין על רקע הסגת גבול. בשנת תק"ד תיקנו ממוני או"ה הסכמה שאסרה על סוחרי היין לשכור חנויות ומחסנים ששכרו עמיתיהם מן הנכרים לצורך ייצור יין, ובחשוון תקי"א אישרו רבני העיר את ההסכמה (תעודה יג). בשלהי טבת תקצ"ז התחייב מוכר יין בבאלאט לפני בי"ד או"ה שלא למכור עוד ליהודי העיר יין עשוי משכר לא כשר (תעודה ח). בכ"א אב תרל"ד העניק בי"ד או"ה רשות לאברהם הלוי למכור יין ושכר שיוצרו על־ידו בזמן הבציר בכפר נוצרי, לאחר שקיבל עליו לקיים כמה התחייבויות בקשר לתהליך ייצור היין, מילוי הנאדות והדחתם לפני מסירתם לנכרים, משלוח היין ב'קאיקים' ושמירתו בדרך (תעודה מט). בתמוז תר"ן חידש בי"ד או"ה את ההסכמה שקבעה כי מוכרי היין והשכר חייבים להראות את כתב הכשרות והחותמות לחכם הממונה על הכשרות מטעם כוללות העיר, והוא יתיר או יאסור את היין (תעודה נה).

גבינות ושיווקן
עניין חלב עכו"ם הטריד את חכמי קושטא, משום שהיו יהודים בעיר שנהגו לקנות חלב גוי שאין ישראל רואהו. אמנם, חכמי העיר ציינו שאין בעיר חשש לחלב גמלים; כמו־כן, בגין חוק

23 תעודה טו. ההסכמה קבעה שכל בעל מאגאזין יקנה את הענבים מבעלי הכרמים וייצר את היין במאגאזין שלו. שם.

האימפריה העות'מאנית היה החזיר בבחינת כל יראה וכל ימצא, וכן היה חלב אתון אסור בשווק; ברם, נשאר בעינו חשש לתערובת חלב טמא בכלי שאין כנגדו שישים לבטלו. כבר במאה הי"ח ציין ר' אברהם בכ"ר אביגדור כי מוטב לקנות חלב שמביאים רועי הצאן המחזורים בעיר על כתפיהם, ולא חלב מן הבתים שם אין רואים את הכלי ואת החליכה²⁴. ממוני או"ה תיקנו תקנות שדנו במכירת גבינה והדיחו מוכרי גבינה שמכרו גבינה ללא השגחה ופיקוח. בחשוון ת"ע הם תיקנו הסכמה בעניין, על-פיה אין להחיר את הגבינה הבאה 'מארץ מרחקים', דהיינו, מעיר אחרת, אלא אם מסומנים השקים בדפוס או בחותם (תעודה ג). בתקכ"ח תיקנו תקנות שבאו למנוע את קנייתן של קיבות מן הגויים ששהו כבושות בעור כ"ד שעות לאחר שחיטת הטלאים, ודרשו לבדוק היטב אם אין חתיכות בתוך עור הקיבות שרכשו יהודים; כן הזהירו את יצרני הגבינות שלא יכשירו גבינות שיוצרו בשבת, אלא אם השתתפו הגוי והיהודי בכל החלב והתנו ביניהם קודם על שכר השבת (תעודה לה). באדר א' תרנ"ד דנו ממוני או"ה בגבינות המגיעות לעיר מאדריאנופול וקבעו כי יש להקפיד על כך שהשקים יהיו חתומים ותפורים כיאות. הם הפנו בקשה לרבה של אדריאנופול, ר' רפאל ממשפחת בכמהור"ר, שידאג לתקינות השקים האלו (תעודה פח).

בכ"ט כסלו תרמ"ט ובשבת תרנ"ב התחייבו מוכרי גבינה בעיר שלא לקנות גבינה בלא ידיעת ממונה או"ה²⁵. מצויה ידיעה נוספת, ללא תאריך, על הדחת שומר על ייצור גבינות (תעודה צב). באדר תרנ"ג הדיחו ממוני או"ה חנווני מאומנותו, משום שמכר ליהודים חמאה וגבינות של גויים ללא היתר מטעם ה'מיאמיר' של כוללות העיר. הוא הורשה למכור תחת השגחת שני שומרים (תעודה פז). באייר תרס"ג הם דנו בכשרות הגבינות המיוכאות לעיר (תעודה יד).

כשרות מוצרים בפסח: מצות, יין ושמן

ממוני או"ה פיקחו על שמירת כשרות הפסח, ובמיוחד דנו בהסכמותיהם ובפסקיהם בכשרות המצות והשמן. לאחר שנודע להם שחלק מהמצות הנלושות בשווקים הינן חמץ, תיקנו ב' תמוז תקס"ג הסכמה שאסרה על בעלי התנורים לאפות מצות שנלושו במים 'כעין מצה של יין אבל רק לצורך חיוב מצה או לחולה דבר מועט משום מזונות' (תעודות לב, עט). הסכמה זו לא קוימה, ולכן תיקנו באלול של אותה שנה שמצה עשירה תיעשה רק בתוך העיר ולא מחוצה לה; הם הזהירו את מוכרי היין שלא למכור לשום יהודי בעיר יין שבא מחוץ לעיר לצורך מצה עשירה, וכן אסרו על יהודי קושטא לטחון קמח וסולת כדי למכרם לבעלי-בתים לצורך פסח (תעודה פב). בשבת תק"ף חידש ב"ד או"ה את ההסכמה משנת תקס"ג (תעודה לב). בשנת תקפ"ד נקבעו גדרים חדשים והוראות ברורות בנוגע לבירור החטים וכיסוי הכלים שבהם אוחסנו הקמחים והסלתות (תעודה פג). בניסן תרי"ג אסרו ממוני או"ה בהסכמה לשתף פועלים נכרים בלישת המצות (תעודה מז). בטבת תרי"ז הענישו ממוני או"ה אב ובנו, בעלי תנור ובית בד בפירי פאשה, על שמכרו שמן זית בלי בדיקה ושמן זית בחזקת שמן שומשומין ביוקר רב לצורך פסח. נאסר עליהם למכור שמנים אלה והותר להם לאפות מצות, בתנאי

24 ר' אברהם בכ"ר אביגדור, שו"ת זכור לאברהם, קושטאנינה תקצ"ו, יו"ד קטו, סי' ד.

25 תעודה פ. מוכרי גבינה נהגו כבר במאה הי"ח לרכוש את ה'גאבילה' על הגבינה מכולל העיר. ר' נסים גבאי, שו"ת פאת נגב, שאלוניקי תקנ"ז, יו"ד סי' כ.

שישמרו עליהם שני תלמידי חכמים שיושבעו על כך על-ידי ממוני או"ה. מסתבר שממוני או"ה כבר הענישום שנתיים קודם, וכי שבע שנים קודם הוזיהו על מעשיהם²⁶.

אתרוגים מורכבים

הפולמוס שהתנהל במאה הי"ט אודות האתרוגים המורכבים בא לידי ביטוי בהחלטת ממוני או"ה בקושטא בניסן תרי"ב, לאסור אתרוגים שיוכאו לעיר מעבר לים, מחשש שהם אתרוגים מורכבים, ולהתירם רק אם היה ליבואן אישור מרב המקום שממנו נשלחו לממוני או"ה בקושטא²⁷.

אישות וטהרה

הפיקוח על ענייני אישות וטהרה היה חלק בלתי-נפרד מתפקידי בי"ד או"ה, כפי שמלמדים מקורות רבים²⁸. הסכמות אחדות ודיונים בעניינים אלה מצויים בפנקס. באב תקס"ג גבה בי"ד או"ה ערויות על מות יהודי, כדי להתיר את עגונתו להינשא (תעודות טו, עב). בשנת תצ"ה תיקן ביה"ד הסכמה בעניין החתנים, והודגש שיש להקפיד במיוחד לגבי כלה נידה הנכנסת לחופה. ההסכמה חודשה בי"ד אב תקס"ו; באותו יום נתקבלה הסכמה נוספת, שלא לקדש בטבעת שאולה, ונקבע שעל שלוחי הציבור לערוך חקירה בעניין זה ולהשתדל לערוך את הנישואין מבעוד יום במקרה שהנישואין חלים בערב שבת (תעודה כד). בחשוון תקצ"ד קיבלו עליהם עשרה שלוחי ציבור לקיים חיובים אלה (תעודה כה). באלול תרמ"ז אסרו ממוני או"ה עריכת חתונות בבתי מלון של נכרים (תעודה פא). ממוני או"ה, קרוב לוודאי בשנת תקצ"ג, התרו בבלנית במקוה, לאחר שענשוה, כי תודח מתפקידה אם לא תבצעו כראוי (תעודה ו).

ענייני אבלות

בשנת תקכ"ח הוזיהו ממוני או"ה את שלוחי הציבור שלא יפסיקו את האבלים מאבלותם עד יום שביעי אחר הנץ החמה דווקא. הודגש שההסכמה מתייחסת גם לאבלות על קטנים (תעודות לו, צב).

שמירת שבת

בשנת תקכ"ח אסרו ממוני או"ה גבינה שיוצרה בשבת, אם לא הותנתה קודם השבת שותפות

26 תעודה פד. בקושטא התירו שמן שומשומין בפסח, בעוד שבאיזמיר אסרוהו. ראה ר' חיים פאלאג'י, שו"ת לב חיים, ב, איזמיר תרכ"ט, או"ח סי' צב; שו"ת ר' רפאל יצחק קמחי, כתבי"ד בית-המדרש לרבנים בניר-יוק R 1325 mic 7068, דף 27 ע"א — 28 ע"א; ר' רפאל חיים בנימין פרץ, זכרנו לחיים, ח"ב, איזמיר תרל"ב, או"ח אות ח, חמץ.

27 תעודה עז. חכמי קושטא אסרו במאות הי"ח והי"ט אתרוגים מורכבים. ראה ר' אליעזר די טולידו, שו"ת משנת ר' אליעזר, ב, איזמיר תרי"ג, יו"ד סי' נא, דף מז ע"ב; שו"ת שמן המשחה, א, הלכות כלאים, דף קל ע"א-ע"ב; ר' מרדכי אשיאו, שו"ת הגיד מרדכי, שאלוניקי תר"ה, או"ח סי' יד; ר' יעקב גירון, שו"ת אביר יעקב, א, שאלוניקי תקצ"ח, או"ח יג.

28 מצויים בנידון מקורות רבים, כגון: שו"ת משנת ר' אליעזר, ב, אה"ע סי' ד, יז, לו, לז; יו"ד סי' כח-כט, כא; ר' חיים מנחם, שו"ת מטה לחם, אה"ע, א, קושטאנדינה תרס"ב, סי' כב, כג, כו, טז; פנקס בית-דין באלאט משנת תקצ"ט, צילום מכון בן-צבי, ירושלים, תיק 589, דפים 15-17; קובץ דרושים, חידושים יכו' [לעיל, הערה 9], דפים 68 ע"א — 79 ע"ב.

בכל החלב בין היהודי והנכרי ונקבעו ביניהם תנאים על שכר השבת (תעודה לה). בכסלו תקמ"ט הם אסרו על יהודים להסתייע בנכרים שהדליקו עבורם תנורים בשבת בעת סעודת מצווה, לצורך חימום התבשילים (תעודה לח). בשנת תקכ"ח הזהירו ממוני או"ה את ה'דולג'ירוס' וה'קאיקגייס', שהשיטו את סירות החתירה, ליבטל ממלאכתם בערב שבת משעת המנחה ולמעלה, כדי שיוכלו לשוב בהפלגה לבתיהם מבעוד יום ממקומות העבודה המרוחקים שלהם, ולא יבואו לידי חילול שבת, כפי שכבר אירע לרבים מהם (תעודה לה).

היחסים עם הנכרים

ממוני או"ה פיקחו על היחסים הכלכליים והחברתיים שבין החברה היהודית בעיר לבין הנכרים. כך, לדוגמה, נלמד כי יהודים קנו מן הנכרים קיבות לתעשיית הגבינות, וכן קנו מהם מלח ובני מעיים. בשנת תקכ"ח טיפלו ממוני או"ה בעניינים אלה²⁹. בי"ד או"ה גם תיקן הסכמות בעניין השתתפות היהודים והנכרים בבציר היין, ייצורו, שיווקו והובלתו, וכן בשיווק גבינות ומוצרי חלב עכו"ם³⁰. באלול תרמ"ז אסרו ממוני או"ה עריכת חתונות וסידור 'שבע ברכות' בבתי מלון של נכרים (תעודה פא).

סנקציות ועונשים

סמכויות בתי-הדין היהודיים באימפריה העות'מאנית היו מוגבלות לדינים אזרחיים ודתיים; סמכויות הענישה שהוענקו להם מטעם השלטונות היו מצומצמות למדי ולא כללו עונשי גוף³¹. בפנקס ממוני או"ה מצוי חומר חשוב על סמכויות הענישה שניתנו לבתי-הדין על-ידי קהילת קושטא במאות הי"ח והי"ט. כמסתבר, נהגו ממוני או"ה לציין שבידיהם סמכויות הענישה ושהם יפעילו בשעת הצורך; על-פי רוב הם מציינים סמכות זו באופן סתמי, כגון במשפט: 'והאיש אשר יעשה בזדון... מלבד שעובר על החרם ועל התורה גם ענוש יענש ע"פ ב"ד ממוני הזמן המפקחין על עסקי או"ה' (תעודות כ, כט). לעתים הם פירטו שבידם הסמכות 'לענוש נכסין ולאסורין ולפי ראות ב"ד או"ה של הזמן' (כגון תעודות יז, כ, כט). בגדר סמכותם הייתה הטלת חרם על העבריינים; ברם, ניתן ללמוד שהחרם היה סנקציה מאיימת על מפרי ההסכמות, אך בפועל היא לא הופעלה על עבריינים שנדונו בביה"ד. כך, לדוגמה, איימו ממוני או"ה על מי שיעזו להפר הסכמה:

מלבד שפורץ גדר ונלכד ברשת נח"ש ורבעה בו כל האלה הכתובה בספר עוד יהיה מובדל ומופרש מעדת הקדש והבדילו ה' לרעה מכל בני ישראל פתו פת כותי ויינו יין נסך, וגם יד גדולי ישראל וממוני הזמן תהיה בו לענושי ולשרושי ולאסורין (תעודות יב, ל, לא, סא, פב).

נוסח אחר היה: 'והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמוע לקול גזרתנו לטריקה חוייא דרבנן דלית להוא אסוותא ורבעה בו כל האלה הכתובה בספר התורה' (תעודה יג).

29 תעודה לה. ראה לעיל, בדיון על ייצור גבינה ושמירת שבת.

30 עיין לעיל, בדיון על ייצור גבינות ושיווקן.

31 ראה בהרחבה לאה בורנשטיין, 'ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה ה"ו ועד סוף המאה הי"ח', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשל"ח, עמ' 173–175.

סנקציה מקובלת אחרת היתה שהעברייני 'ענוש יענש הן לענוש נכסין ולאסורין' (תעודה יב). ממוני או"ה רשאים היו לקנוס גם קנס כספי (תעודות כג, מא, מו, מח), אך לעתים הם העבירו את הסמכות לקנוס לרבני העיר (כגון תעודה סז). אלה האחרונים נהגו לציין את סמכות ממוני או"ה לקנוס (שם). ממוני או"ה ציינו פעמים רבות כי הסמכות להוציא לפועל את העונשים נתונה בידי 'הגבירים הרמים גאבילירוס הזמן' (תעודות כ, נו, סא, עד), הם גבירי כוללות העיר שגבו גם את ה'גאבילה' מהאוכלוסייה היהודית על מצרכים שונים³². לפעמים ציינו ממוני או"ה סמכות הענישה נתונה בידיהם או בידי הגבירים האמורים (תעודה סא). רק במקום אחד הם מציינים שהם הענישו בעבר 'ענוש הראוי ע"פ הדין', אולם נראה שמדובר בענוש לא חמור, שהרי באותו מקרה הם החזירו את האשה שהוענשה למשרתה כבלנית³³. מכל האמור עולה התמונה שבי"ד או"ה לא היה מסוגל לאכוף את פסקיו והסמכותיו ללא סיוע ההנהגה החילונית של הקהילה.

ממוני או"ה ודייני הקהילה החתומים בפנקס בפנקס מובאות יותר ממאה ועשרים חתימות של ממוני או"ה ושל דייני הקהילה ורבניה, במשך כמאתיים שנה. בתעודות רבות מובאים האוטוגרפים של החותמים. בתעודות אחרות רבות הועתקו החתימות; זאת בעיקר כאשר מדובר בהעתקת הסכמות ישנות שאבדו, נשרפו או נקרעו, אך בהסכמות אחדות מצינו גם שהסופר כתב את שמות החותמים בעצמו. רוב האוטוגרפים בפנקס פוענחו, ולפי שעה נותרו ללא זיהוי חתימות בודדות בלבד. מן הראוי להבליט את התופעה המקובלת, שממוני או"ה רבים מופיעים בתעודות אחרות בפנקס גם כחברי בית-הדין הראשי של הקהילה או כרבני העיר³⁴. ההרכב הרווח של בי"ד או"ה היה שלושה ממונים, אולם מצויים גם הרכבים של שני ממונים, ארבעה ממונים ואף של ממונה או"ה יחיד³⁵.

ברשימה שלהלן הובאו ביוגרפיות קצרות של הממונים והרבנים החתומים בפנקס.

32 ראה על ה'גאבילה' בקושטא: י' ברנאי, 'קווים לתולדות קהילת קושטא במאה הי"ח', מקדם ומים, מחקרים ביהדות ארצות האסלאם, חיפה תשמ"א, עמ' 63. שרדה גם ידיעה על-אודות הגאבילירוס הממונה מדי שנה בעיר הנותן לשוחט חזקת מכירה: שו"ת משנת ר' אליעזר, ב, חרי"מ סי' מג.

33 תעודה ו. נוסח דומה מצוי גם על הענשת קצב: תעודה לר.

34 עיין בפירוט להלן ברשימות הביוגרפיות. לדוגמה: הביוגרפיות של: ר' אברהם מיוחס, ר' יעקב המון, ר' שלמה אלפאנדארי, ר' אליה פאלומבו, ר' ישראל אלאטיף, ר' אברהם ענבי, ר' שמואל חיים ור' משה מורגונאטור.

35 לדוגמה, שני ממונים: תעודות נא, נו; ארבעה: תעודות טז, נד; ממונה יחיד: תעודות ח, ט, יד.

נספח: רשימת הדיינים והרבנים החתומים בפנקס

ר' רפאל אבראלעפיא

ממונה או"ה באלול תרמ"ז, כ"ד תמוז תרמ"ח ואלול תרמ"ח (תעודות פא, צא, נב). חבר המג'ליס הרוחני של כוללות העיר בשנות השמונים של המאה הי"ט.

ר' יעקב אביגדור

מרבני העיר בטבת תרי"ז, שבט תרל"ג ואייר תרכ"א (תעודות פד, פג, נו). מרבני קושטא הנודעים בשנות החמישים ואילך של המאה הי"ט, וחכם באשי למן שנת תר"כ, עד הדרחתו ממשרה זו בשנת תרכ"ג. מאז ועד פטירתו בשנת תרל"ד, בגיל שמונים לערך, כיהן בתפקיד רב כולל בקהילה. פסקיו פזורים בחיבורי בני דורו.

ר' אליהו אירגאס

ממונה או"ה בשנת תקע"א (תעודות כח, פו).

ר' ישראל אלאטיפ

ממונה או"ה בשנים תקמ"ו, תקמ"ז, תקס"א, תקס"ג, תקע"ג; אחד משלושת רבני העיר בכסלו ובאדר ב תקע"ה ובשנת תק"ף (תעודות כא, ס, יא, עט, סו, סד, פב, פו, מז, לא, לב). פסקים נוספים ממנו מצויים בספרות התקופה.

ר' אליא בכ"ר אליעזר

ממונה או"ה בכ"ח תשרי תקנ"ז, אב תקס"ז ואור לי"ד טבת תקע"ב (תעודות לג, לט, מו, עד). דייין ופוסק שפסקיו והוראותיו, בעיקר לגבי מנהגי קושטא השונים, כלולים בחיבורי בני דורו בכתובים ובדפוסים.

ר' אליהו בכ"ר יעקב

ממונה או"ה באייר תקמ"ז ובכסלו תקמ"ט, כ"ח תשרי תקנ"ז, י" תמוז ו' אלול תקס"ג, ואב"ד או"ה בשנים תקנ"ו ותקס"ו (תעודות סא, לח, לג, עט, פב, סד, סח, לז, כד). כיהן בשנות העשרה הראשונות של המאה הי"ט כחבר רבי"ד רבה בעיר. פרטים רבים על מנהגי העיר וכן פסקים ממנו מובאים בכתבי בני דורו בדפוסים ובכתובים.

ר' יום טוב אלנקוה

ממונה או"ה בשנת תקי"ז ואב"ד או"ה בשנת תקל"ז (תעודות כא, יט). תלמיד ר' אברהם מיוחס ומחבר שו"ת שביתת יום טוב.

ר' אברהם אלפאנדארי

ממונה או"ה בשלהי אייר תקכ"ט (תעודה יא). היה בנו של ר' שלמה ב"ר חיים אלפאנדארי ואחיו של ר' חזקיה רפאל חיים אלפאנדארי. נזכר בכתבי בני דורו.

ר' אליהו אלפאנדארי (הראשון)

בן ר' יעקב. מרבני העיר בחשוון ת"ע (תעודה ג). נולד בקושטא בשנת ת"ל לערך, וכיהן בדיינות העיר משלהי המאה הי"ז ואילך וכממונה על גיטין במאה הי"ח. כתב פסקים רבים ונלחם בשבתאות. נפטר בשנת תע"ז. חיבוריו, שו"ת סדר אליהו רבא וזוטא וספר מכתב מאליהו בהלכות גיטין, נדפסו אחר מותו, בשנים תע"ט ותפ"ג.

ר' אליהו אלפאנדארי (השני)

ממונה או"ה בשנים תקנ"ו, תק"ס, תקס"א ותקס"ו (תעודות סח, סג, לז, כד).

ר' יוסף אלפאנדארי

אב"ד בניסן תרי"ב ומרבני העיר בטבת תרי"ז (תעודות עז, פד). פוסק חשוב בשנות השישים של המאה הי"ט וראש רבני העיר. היה תלמיד ר' יצחק הלוי, מחבר שו"ת רב דגן. כתב בחודש אדר א תרכ"ז הקדמה לחיבורו שו"ת פרת יוסף, אך נפטר זמן קצר לאחר מכן, והחיבור נדפס אחר פטירתו, בשנת תרכ"ח. הוספד באיזמיר בשבת הגדול תרכ"ז על ידי ר' חיים פאלאג'י.

ר' יעקב אלפאנדארי

בן ר' חיים. מרבני העיר בשנים תפ"ז ותצ"ה (תעודות כב, כג, כד). פסקיו מובאים בחיבורי בני דורו. היה מורו של ר' יעקב ב"ר ישראל ששון.

ר' חזקיה רפאל חיים אלפאנדארי

בן ר' שלמה אלפאנדארי ואחי ר' אברהם אלפאנדארי. ראש רבני העיר באלול תקס"ג (תעודה פב). נזכר בחיבורי בני דורו כדיון, משנות השבעים של המאה הי"ח ועד ראשית המאה הי"ט.

ר' שלמה אלפאנדארי

בן ר' חיים. אביו של ר' רפאל חזקיה חיים ור' אברהם אלפאנדארי. מרבני העיר באלול תקי"ג ואייר תקכ"ט (תעודות טו, כ, יא). דיין ואב"ד בקהילה ואחד מרבניה החשובים. הוספד באיזמיר על ידי ר' חיים ב"ר דוד אבאלעפייא בשבת פרשת 'שמיני' שנת תקל"ג. פסקיו מובאים בכתבי בני דורו, וכן חתום על הקדמות לספרים אחדים ועל איגרות הקהילה.

ר' רפאל יעקב אסא

ממונה או"ה בשלהי אדר תקמ"א ואב"ד או"ה בשנים תקמ"ו ותקמ"ז (תעודות נא, כא, ס, יא). היה מורו של ר' שמואל חיים ונזכר בחיבורי בני דורו. עלה לארץ ישראל ונקבר בהר הזיתים.

ר' יצחק אקריש (עקריש)

ממונה או"ה בטבת תרי"ז (תעודה פד). כיהן במשך עשרים שנים בתור ממונה או"ה ודיין בקהילה, ובשנת תרכ"ב אף נאסר על ידי החכם באשי ר' יעקב אביגדור בשל פעילותו נגד הגביר אברהם קאמונדו. היה חבר 'בי"ד רבה' בעיר. מחבר ספר קרית ארבע, דרשות ושו"ת (ירושלים תרל"ז), וכן מצויים פסקים ממנו בחיבורי בני דורו.

ר' אליא אשכנזי

ממונה או"ה בתמוז תקע"ח (תעודה עה).

ר' יאודה אשכנזי

ממונה או"ה בשנת תר"ן ובתאריך נוסף שאינו מצוין (תעודות נה, נג, צב). נזכר כחבר המג"לס הרוחני של כוללות העיר בשנים תרמ"ז ותרנ"ג.

ר' יעקב ישראל אשכנזי

ממונה או"ה בשנים תקמ"ו ותקמ"ז (תעודות נט, כו). חתום בקושטא על חיזוק לאיגרת השליחות משנת תקנ"ב של ר' חיים ברוך סאפורטה מצפת.

ר' ישראל אשכנזי

אב"ד או"ה בתשרי תקנ"ד (תעודה מא).

ר' מיכאל אשכנזי

ממונה או"ה בשנים תקל"ז, תקמ"ז ובכסלו תקמ"ט (תעודות כח, סא, לח, מו). אב"ד רבה בעיר בשלהי המאה הי"ח ובתחילת המאה הי"ט. פסקיו מובאים בחיבורי בני דורו.

ר' משה אשכנזי
ממונה או"ה בחשוון תקל"ג (תעודה טז). נזכר על-ידי ר' אליעזר די טולידו כאחד מסופרי העיר. ייתכן שכיחן
כאחד מפקידי ירושלים בקושטא.

ר' נסים נחמיה אשכנזי
ממונה או"ה בשבט תרי"ו ומרבני העיר בטבת תרי"ז (תעודות יב, פד). נזכר כממונה או"ה בשנת תקצ"ט בפנקס
בי"ד באלאט משנה זו.

ר' עובדיה אשכנזי
ממונה או"ה בשנת תקמ"ט ובשלהי כסלו תק"ן (תעודות סב, סג).

ר' חיים מישאל ביטראן
ממונה או"ה באב תקצ"ג, טבת תקצ"ז וניסן תר"א (תעודות ה, ח, ט). נזכר כדיין בשנת תר"ג בשו"ת מטה לחם
(ח"א, אה"ע סב). נזכר ברישומי הקהילה בשנות החמישים של המאה. צוואתו אושרה באב תרט"ו.

ר' נסים חיים ביסודו
מרבני העיר בא' אייר תקע"ו ובי"א סיון תק"ף (תעודה ט; שו"ת משנת ר' אליעזר, ח"ב, אה"ע ב).

ר' מיוחס ברוך
ממונה או"ה בשנים תק"ן ותקנ"א (תעודות סב, סה, סז, ע).

ר' אליא גאלימדי
ממונה או"ה בחשוון תקס"ט (תעודה מח). דיין בבית דינו של ר' עובדיה נתן (שו"ת ראש משביר, ח"א, אה"ע כ).

ר' אברהם גבאי
ממונה או"ה בחשוון תקס"ט ובשבט תק"ף ואב"ד או"ה בחשוון תקצ"ד (תעודות מח, לא, לב, סד). דיין ואב"ד
בעיר בשנות השלושים והארבעים של המאה הי"ט.

ר' נסים גבאי
ממונה או"ה באייר תקכ"ט ואב"ד או"ה בשנים תקל"ז ותקמ"ה (תעודות יא, כח, נח). חבר בי"ד רבה בעיר ורכו
של ר' אברהם מיוחס. חיבר שו"ת פאת נגב.

ר' שכתי גבאי
ב"ר אברהם. דיין בשנת ת"פ (תעודה כט). ידיעות נוספות על כהונתו בדיונות מוכאות בחיבורי בני דורו.

ר' אברהם גרשון
ממונה או"ה בשנים תרכ"ג ותרל"ד (תעודות נו, מט). אב"ד בעיר בט' סיון תרכ"ט (שו"ת ישמח לב, ח"ב, איזמיר
תרל"ח, אה"ע ה).

ר' חיים יעקב ב"ר עמנואל דאנון
נקרא גם ר' יעקב דאנון. חבר בי"ד העיר בשנת תקמ"ט ואב"ד או"ה בר"ח תמוז תקנ"ב, בשנת תקס"א ובאב
תקס"ג (תעודות סב, מה, עא, סו). חתום על עשרות פסקים במרוצת המחצית השנייה של המאה הי"ח, הכלולים
בחיבורי בני דורו ובחיבורי חכמים מן המאה הי"ט.

ר' חיים יעקב ב"ר עמנואל המון
נקרא גם ר' יעקב המון ור' רפאל יעקב המון. ממונה או"ה בשנת תק"ד (תעודה יג). דיין ופוסק חשוב במשך
עשרות שנים. בשנות השמונים של המאה הי"ח היה אב"ד רבה בעיר. הוספד ברודוס על-ידי ר' ידידיה טאריקה
בפרשת יזח"י שנת תקמ"ח.

ר' עמנואל ן זונאנה
ממונה או"ה באב ואלול תקכ"ח ובשנת תקל"ז (תעודות כא, יח, ב). ידיעות נוספות על כהונתו בדיינות כלולות
בחיבורי בני דורו.

ר' שלמה חאטון
ממונה או"ה בשלהי אדר תקמ"א (תעודה נא).

ר' רחמים משה חיים
ממונה או"ה בטבת תרי"ז, שלהי טבת תר"ך, ניסן תרכ"ו ושבת תרל"ג (תעודות פד, יז, מג; שו"ת זכרנו לחיים,
ח"א, אה"ע אות ע, דף מה ע"ד). דיין ב"י"ד רבה בעיר משנת תרכ"ט ואילך ונזכר כדיין ב"י"ד זה עדיין בשנת
תרמ"ז.

ר' שמואל חיים
בן ר' משה חיים. ממונה או"ה בשנים תקנ"ו, תק"ס, תקס"א ותקס"ו ואב"ד או"ה בט"ז טבת תקע"ז ובתמוז
תקע"ח (תעודות סח, לז, סד, סג, עה; פנקס ב"י"ד באלאט משנת תקצ"ט, דף 16 תעודה ד). ידיעות רבות על
כהונתו כממונה או"ה בראשית המאה הי"ט, על היותו דיין שלפניו ניתנו גיטין למן שנת תקנ"ח, ועל כהונתו
כב"י"ד העיר והיותו אב"ד כחאס קיואי במחציתה הראשונה של המאה הי"ט. בחול המועד סוכות תקצ"ו נתמנה
לחכם באשי, אך לאחר כשנה וחצי הודח ממשרתו על-ידי השלטון העות'מאני, בגין היותו נחין אוסטרי.
לאחר-מכן מילא תפקיד אב"ד הקהילה. נזכר לאחרונה בברכת החיים בשנת תר"א. פסקיו מרוכזים בעיקר בשו"ת
שמן המשחה, ח"א, שנדפס בחייו בקושטא בשנת ת"ר, וריבים אחרים כלולים בחיבורי בני דורו.

ר' משה חננאל
מכונה גם משה בן חננאל. היה ממונה או"ה בשבת תרל"ג (תעודה מג). ידיעה נוספת על כהונתו כב"י"ד זה בשנת
תרמ"א ועל היותו חבר המועצה הדתית של העיר בשנת תרמ"ה. תשובות אחדות ממנו מובאות בשו"ת מלאכת
שלמה מאת ר' שלמה קמחי.

ר' יוסף חסיד
ממונה או"ה בשנת תר"ן (תעודות נג, נח). נזכר ברישומי הקהילה כדיין בט' טבת תר"ע.

ר' אליעזר די טולידו
בשנת תקע"ז עמד בראש ב"ד העיר המאשר הסכמת ממוני או"ה (תעודה ס). היה תלמיד ר' אליה עניו ופוסק ודיין
חשוב בבאלאט במחציתה הראשונה של המאה הי"ט, חבר ב"י"ד רבה ולאחר מכן אב ב"י"ד העיר. נפטר בשנת
תר"ח. רוב פסקיו כלולים בשו"ת משנת ר' אליעזר, ב' חלקים, שנדפסו בשנת תרי"ג; כן נזכר הרבה בפסקי בני
דורו.

ר' מאיר יעיש
ממונה או"ה בשבת תר"ו ובניסן תרי"ג ואב"ד בשבת תרל"ג (תעודות יב, מ, מג). בספרות הרבנית מובאות ידיעות
על כהונתו כאב"ד או"ה בח' ניסן תרכ"ו וב"א טבת תרכ"ו וכהונתו כאחד מדייני העיר בשנות השישים והשבעים
של המאה הי"ט. כיהן כדיין בב"י"ד רבה למן חודש כסלו תרכ"ח ואילך. בשנות השמונים כיהן כאב"ד רבה בעיר.
פסקיו מפוזרים בחיבורי בני דורו.

ר' יעקב בכמה"ר אליהו
ממונה או"ה בשנת תקל"ז, אב"ד או"ה בשנת תקע"א. בחשון תקס"ט ובאדר ב תקע"ה היה חבר ב"י"ד רבה
(תעודות יט, כח, מח, מז).

ר' נסים יעקב בכ"ר דוד
נקרא גם יעקב בכ"ר דוד. חבר ב"י"ד העיר בטבת תרי"ז ואב"ד או"ה ב"י"ב אייר תרכ"א (תעודות פד, נז). ידיעות על

כהונתו בתור ממונה או"ה, דיין ואב"ד העיר עד שנות השישים של המאה הי"ט. כיהן כחכם באשי למן שנת תר"א ועד שנת תרי"ד. נראה שנפטר זמן קצר לאחר שנת תרכ"ח.

ר' יעקב בכה"ר יצחק אב"ד או"ה בכסלו תקמ"ז (תעודה כו). היה אב"ד בתאריך נוסף וכתב פסק עם ר' אליהו פאלומבו (ר' אליהו פאלומבו, יד המלך, הלכות עגונא, דף לו, ע"א; שו"ת זכור לאברהם, חו"מ מא).

ר' יצחק בכ"ר דוד מרבני העיר המאשרים הסכמות של רבני או"ה בחשוון תפ"ז, בשנת תצ"ג ובשנת תק"ב (תעודות כב, כ). דיין ואב"ד ופוסק נודע בעיר ומחבר שו"ת דברי אמת, ספר הכולל גם פלפולים ודרושים. הספר נדפס אחר מותו בקושטא תק"ך. היה חותנו של ר' אברהם ב"ר אביגדור, מחבר שו"ת זכור לאברהם.

ר' אליעזר יצחקי ממונה או"ה בשנת תקי"ג (תעודות טו, כ). אחיו של ר' מאיר יצחקי ודיין בשנים תקכ"ה ותקכ"ו.

ר' מאיר יצחקי אב"ד העיר המאשר הסכמות של דיני או"ה בחשוון תקי"א ובתמוז תקי"ג (תעודות יג, כ). אחי הדיין ר' אליעזר יצחקי. חתום בראש רבני העיר על חיבורים שונים. ספרו אור יקרות, חידושים על כמה מסכתות ועל לשונות הרמב"ם והפוסקים, נדפס בקושטא תקי"ד. נפטר בשנת תקי"ג או בשנת תקי"ד.

ר' חיים יעקב בן יקר ממונה או"ה בשנת תקל"ז, אב"ד או"ה בחודש אב תקס"ז ואב"ד המאשר הסכמה של ממוני או"ה בשנת תקס"ו (תעודות כח, לט, מו, סד). פסקיו מובאים בכתבי בני דורו.

ר' רפאל שבתי בן יקר חותם בדרך כלל 'שבתי בן יקר'. ממונה או"ה בתמוז תקע"ח ורב העיר המאשר הסכמות של ביי"ד או"ה בשנים תרי"ב ותרי"ג (תעודות עה, עז, מ). נזכר הרבה במקורות התקופה כאב"ד רבה ורב כולל בעיר. נפטר בט"ו אלול תרי"ד.

ר' נסים שמריה ירושלמי ממונה או"ה בשנת תקפ"ד (תעודה פג). ידיעות נוספות על כהונתו בדיינות מצויות בשו"ת מתקופתו ובפנקס ביי"ד באלאט משנת תקצ"ט.

ר' רפאל יצחק ירושלמי חבר ביי"ד העיר המאשר פסק של דיני או"ה באייר תקכ"ט (תעודה יא). ידיעות רבות בידינו על כהונתו בדיינות העיר; כן חתום על הקדמות לחיבורים שנדפסו בקושטא ועל איגרות רבני העיר למן שנת תצ"ג ואילך. נפטר בשנת תקמ"ג.

ר' חזקיה רפאל יוסף הכהן נקרא גם יוסף הכהן ורפאל יוסף הכהן; ממונה או"ה בשנת תקפ"ד ובאלול תקצ"ה (תעודות פג, לד). בידינו ידיעות על כהונתו בדיינות בכ"ה סיון תקס"ו ובכ"א אייר תקצ"ה.

ר' חיים גרשון הכהן אישר ב'גושפנקא דמלכא' בשנת תרי"ז פסק של ממוני או"ה (תעודה פד). חתום באב תרכ"א על הסכמה לספר מרפא לנפש, הוא ספר חמדת ימים בהלכות שבת.

ר' משה הכהן חתום בין רבני קושטא על הסכמות בשנים תצ"ג ותצ"ה (תעודות כב, כג, כד). לאחר שנת תס"ד, לאחר שרוב

כתביו נשרפו, עבר מאדריאנופול לקושטא ונמנה מאז עם דייני העיר ופוסקיה; כן עמד בראש ישיבה. נפטר בשנת תצ"ה. תשובותיו מפוזרות בכתבי בני דורו ובשו"ת שחיבר, כהונת עולם, שנדפס בשנת תק"ך בקושטא.

ר' אברהם הלוי

נקרא גם נסים אברהם הלוי וחזקיה אברהם הלוי; ממונה או"ה באלול תקצ"ה וטבת תר"ז (תעודות ז, לד, נו). היה אב"ד בבאלאט; בשנת 1835 נתמנה לחכם באשי ראשון בקושטא וכיהן במשרה זו עד שנת 1836. נפטר בשנת תקצ"ז.

ר' חיים יוסף הלוי

נקרא גם יוסף הלוי; ממונה או"ה בטבת תקע"ה וכיהן כדיין באותה שנה (תעודה מז; שו"ת אביר יעקב, ח"א, יו"ד ז).

ר' יצחק הלוי

מרבני העיר המאשרים בשנת תקפ"ד הסכמה של דייני או"ה (תעודה פג). פסקיו הרבים ורשימות הגיטין שניתנו בבית-דינו מובאים בשו"ת שחיבר, רב דגן, ג' כרכים, וכן בחיבורי בני דורו. היה מורו של ר' יוסף אלפאנדארי.

ר' נסים הלוי

דיין או"ה באב ובאלול תקכ"ח ובשנת תקל"ז חותם כדיין על מבוא לספר התקנות של דייני או"ה (תעודות כא, יח, ב; פנקס ב"ד בבאלאט משנת תקצ"ט, דף 17 תעודה ג).

ר' יעקב הלוי

נקרא גם רפאל יעקב הלוי; דיין או"ה בכ"ד כסלו ובאדר א תרנ"ד (תעודות עו, פח); באייר תרנ"ג נמנה עם החברים הדתיים של המג'ליס הגשמי בעיר.

ר' רפאל יעקב הלוי

נקרא גם יעקב הלוי, נסים יעקב הלוי ורפאל נסים יעקב הלוי; ממונה או"ה ב' תמוז וז' אלול תקס"ג ואב"ד או"ה בשנת תקע"ג (תעודות עט, פב, פו). ידיעות נוספות על כהונתו בדיינות בעיר מצויות בכתבי בני דורו.

ר' שבתי הלוי (הראשון)

בשנת תק"ב אישר בין רבני העיר הסכמה של ממוני או"ה (תעודה כ). חתום בין רבני העיר למן שנת תע"ח על הסכמות לחיבורים שנדפסו בקושטא ועל פסקים הכלולים בחיבורי בני דורו.

ר' שבתי הלוי (השני)

ממונה או"ה בכ"ד כסלו ובאדר א תרנ"ד (תעודות עו, פח). בתחילת המאה העשרים היה אב"ד של קהילת קושטא וממלא מקומו של החכם באשי בשנים 1910 ו-1912 (A. Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, Vol. 1, Istanbul 1942, p. 143).

ר' שמואל הלוי

אב"ד או"ה בחשוון ת"ע (תעודה ג). בשנת תע"ד חתם עם רבני העיר על החרם נגד נחמיה חיון ובשנים תע"ז עד תפ"ז חתם עמהם על הסכמות לחיבורים שונים שנדפסו בעיר ועל תקנות. פסקיו מובאים בכתבי בני דורו ועלידי ר' יהודה רוזאניש. היה אחיו של ר' יצחק הלוי. הוספד בשאלוניקי, בהגיע לשם שמועת פטירתו, עלידי ר' יוסף דוד, בכ"ה טבת ת"ץ.

ר' דוד ב"ר חיים מאטאלון

ממונה או"ה בשנת תק"ג (תעודות טו, כ). ידיעות על כהונתו בדיינות העיר מובאות בספרי בני דורו.

ר' חיים ב"ר דוד מאטאלון

ממונה או"ה בשנת תקמ"ו (תעודה נט).

ר' יום טוב מאיר
ממונה אור"ה בשלהי טבת תר"כ (תעודה יז).

ר' חיים מודעי
אב"ד אור"ה באב ובאלול תקכ"ח, וכן חתום בשנת תקל"ז על מבוא לספר התקנות של ב"ד זה (תעודות כא, יח, ב). כיהן כרב העיר בשבט תקכ"ט. עשרות שנים חי בצפת. בשלהי שנות השבעים עבר לכהן ברבנות איזמיר; בתקנ"ג חזר לצפת ונפטר בה בשנת תקנ"ד. פסקיו מובאים בכתבי בני דורו ובעיקר בחיבורו, שו"ת חיים לעולם, ב' כרכים.

ר' שבתי ׳ן מוטרן
ממונה אור"ה בתשרי תקנ"ד (תעודה מא).

ר' משה מורגנאט
ממונה אור"ה בחמז תקמ"ב ור"ח תמוז תקנ"ב, אישר כחבר ב"ד רבה הסכמות של ממוני אור"ה בשבט תק"ף; אב"ד אור"ה בשנת תקפ"ד (תעודות נד, מה, לא, לב, פג). פסקיו מובאים בכתבי בני דורו. הוספר בשאלוניקי בהגיע לשם שמועת פטירתו, בסיון תקפ"ה.

ר' זכריה מושיעי
ממונה אור"ה ב"ב אייר תרכ"א (תעודה נו).

ר' חיים יוסף מורחי
אב"ד אור"ה בשנת תקמ"ט ובשלהי כסלו תק"ן (תעודות סב, סג). על כהונתו בדיינות מצויות עדויות נוספות.

ר' נסים יצחק מזרחי
ממונה אור"ה בחשוון תקצ"ד (תעודה סד). נזכר כדיין שהקדיש הקדשות קודם עלייתו לארץ-ישראל (שו"ת משנת ר' אליעזר, ח"א, חו"מ קכח).

ר' אברהם ב"ר יהודה מיוחס
אב"ד אור"ה באדר ב תק"ב (תעודה כ). בחשוון תקי"א נמנה עם רבני העיר המאשרים הסכמה של ב"ד אור"ה (תעודות כ, יג). למן שנת תצ"ז כיהן כאב"ד העיר וחתום על איגרות, תקנות והסכמות לחיבורים רבים. רוב פסקיו כלולים בספרו, שו"ת בני אברהם, שנדפס בקושטא בשנת תקל"ג, לאחר פטירתו. פסקים רבים נוספים ממנו מובאים בכתבי בני דורו.

ר' יהודה ב"ר נתן מיוחס
דיין בב"ד העיר בשנת תקמ"ט (תעודה סב). פסקים ממנו מובאים בשו"ת בני אברהם, אה"ע כ, לו.

ר' חיים יעקב ב"ר נתן מיוחס
נקרא גם יעקב מיוחס; אב"ד אור"ה באייר תקכ"ט וחבר ב"ד העיר בשנת תקמ"ז (תעודות יא, ס).

ר' יוסף מיימון
ממונה אור"ה בשנת תקע"א, ואב"ד אור"ה ברח"ט טבת תקע"ה וכן פעם נוספת באותה שנה (תעודות כח, פו, מז; שו"ת אביר יעקב, ח"א, יו"ד ז).

ר' חיים מנחם
ממונה אור"ה בשבט תרל"ג (תעודה מג). מרבני העיר ודייניה החשובים במחצית השנייה של המאה הי"ט; מחבר שו"ת ישמח לב, ב' כרכים, ושו"ת מטה לחם. נזכר גם כר' חיים מנחם פראנגי.

ר' יעקב מנשה
ממונה או"ה בתמוז ובאב תק"ן ובחשוון וכסלו תקנ"א, אב"ד או"ה בכ"ח תשרי תקנ"ז (תעודות סב, סה, סז, ע, לג).

ר' אפרים ב"ר אהרן נבון
בחשוון תפ"ז ובשנת תצ"ג עמד בראש רבני העיר שתיקנו הסכמה (תעודה כב). נולד בקושטא בשנת תל"ז לערך. התיישב בירושלים בתחילת המאה הי"ח ונשלח מטעמה כשליח בשנת ת"פ; בגמר שליחותו, בשנת תפ"ג, התיישב בקושטא ושימש בה כדיין. חתום על הסכמות לחיבורים ואיגרות של רבני העיר. נפטר בכ"ו ניסן תצ"ה. חיבורו מחנה אפרים, הכולל שו"ת וחידושי דינים על סדר הרמב"ם, נדפס לראשונה בקושטא תצ"ח וזכה לפרסום רב. אביו של ר' יהודה נבון.

ר' יהודה נבון
ב"ר אפרים. חתום בין רבני העיר על תקנות בשנת תצ"ה (תעודות כג, כד). בסוף ימיו עלה לארץ-ישראל וכיהן כראש ישיבת 'דמשק אליעזר' בירושלים. נפטר בכ"א שבט תקכ"א. חיבר ספר קרית מלך רב, ב' כרכים, על הרמב"ם, ושאלות ותשובות.

ר' חיים אליה נמר
ממונה או"ה באב תרכ"ג ובכ"א אב תרל"ד (תעודות מט, נו).

ר' חיים נשיא
ממונה או"ה בניסן תרי"ג ואב"ד או"ה בתמוז ואב תר"ן (תעודות מ, נה, נג). בשלהי המאה הי"ט היה חבר המגלים הרוחני והגשמי של כוללות העיר; בתחילת המאה העשרים היה חבר בי"ד העיר.

ר' חיים עובדיה נתן
ממונה או"ה בתשרי תקנ"ד ואב"ד או"ה בחשוון תקנ"ט, ואחד מרבני העיר שאישרו בשנת תקס"ו החלטה של בי"ד או"ה (תעודות מא, מח, סד). חבר בי"ד העיר ואב"ד בי"ד רבה. כתב פסקים רבים, המובאים בחיבורי בני דורו.

ר' שלמה סאפורטה
ממונה או"ה בשנת תקע"ו ואב"ד או"ה בשבט תק"ף (פנקס בי"ד באלאט משנת תקצ"ט, דף 15 תעודה ז; תעודות לא – לב).

ר' יהושע עלי
מרבני העיר בניסן תרי"ב המאשרים הסכמה של ממוני או"ה (תעודה עז). ידיעות שונות על כהונתו בדיינות העיר ובתור אב"ד או"ה מובאות בחיבורי בני תקופתו, וכן חתום על חיבורים שנדפסו בעיר. נזכר גם כר' ישועה עלי.

ר' יעקב עלי
ממונה או"ה בשנים תקצ"ד ותרי"ז ומרבני העיר המאשרים פסק-דין של ממוני או"ה (תעודות ז, נו, פד). ידיעות שונות שרדו בחיבורי בני דורו על כהונתו בדיינות העיר בשנים תרי"ז עד תרכ"ד.

ר' אברהם ענבי
אב"ד או"ה בטבת תקל"ז וממונה או"ה בתמוז תקמ"ב וטבת תקנ"ז (תעודות מב, נד, כז). ידיעות רבות על כהונתו בדיינות העיר וכאב"ד רבה מובאות בחיבורי בני דורו.

ר' משה עקיבא
ממונה או"ה באור לי"ד טבת תקע"ב ואב"ד או"ה בשנת תקע"ו (תעודה עד; פנקס בי"ד באלאט משנת תקצ"ט, דף 15 תעודה ז).

ר' אליהו פאלומבו

אב"ד או"ה בחשוון תקל"ג, בשנת תקמ"ז ובשנת תקמ"ט; חבר בי"ד העיר המאשר בשנים תקמ"ו ותקמ"ז הסכמות של בי"ד או"ה; בשנת תקמ"ט עמד בראש בי"ד העיר ובשנת תקנ"א חתום כרב העיר (תעודות טז, סא, לח; יא, ס; סב, סז). חומר רב על פסקיו מצוי בכתבי בני תקופתו. חיבר ספר יד המלך, חידושים על הרמב"ם, טור או"ח ופירושים על התורה, שנדפס אחר פטירתו בשאלוניקי תקס"ד.

ר' ישועה חיים פינטו

נקרא ישועה חיים פינטו וחיים פינטו; ממונה או"ה באב תקס"ז ובר"ח טבת תקע"ה (תעודות לט, מו, מז). נזכר כדיין בשנת תקע"ה ור' אליעזר די טולידו מציין הלכה מפיו (שו"ת אביר יעקב, ח"א, יו"ד ז; שו"ת משנת ר' אליעזר, ח"ב, יו"ד ה).

ר' חיים משה פראנסיו

ממונה או"ה בי"ב אייר תרכ"א, כטבת תר"ז ובשנת תקצ"ד (תעודות נו, נז, ז). נזכר כדיין בשנים תרי"א–תרי"ט.

ר' רפאל חזקיה שלמה פרישקו

ממונה או"ה בשבט תרל"ג ואב"ד או"ה באלול תרמ"ז, כ"ד תמוז תרמ"ח, אלול תרמ"ח וכ"ח אדר תרנ"ג (תעודות מג, פא, נב, צא, פז). נמנה בשנות השמונים ובאייר תרנ"ג עם חברי המג'לים הרוחני של כוללות העיר.

ר' חיים משה פריסקו

נקרא גם משה פרישקו; ממונה או"ה בחשוון תקצ"ד ובניסן תרי"ב, ובטבת תרי"ז אישר בראש בי"ד העיר פסק של רבני או"ה (תעודות סד, עז, פד). ידיעות רבות בידינו על כהונתו בדיינות העיר, ופסקיו מובאים בחיבורי בני דורו. בשנת 1839 נתמנה לחכם באשי, אך כיהן במשרה זו במשך שנתיים בלבד והודח על ידי הציבור בשנת 1841; מאז ועד מותו כיהן כרב כולל בעיר. פסקים ממנו שרדו עד שנת תרי"ח.

ר' משה פרישקו

נקרא גם ר' חיים משה פרישקו. ממונה או"ה בשנים תקל"ז, תקס"א ותקס"ג, אב"ד או"ה בחשוון ובכסלו תקנ"א; באלול תקס"ג ובאב תקס"ז אישר הסכמות של בי"ד או"ה (תעודות יט, סה, סב, סז, ע, צא, סו, פב, מו). למן ראשית המאה הי"ט נמנה עם דייני העיר וחתם בין רבני הקהילה על הסכמות לחיבורים שנדפסו בעיר; כן נזכר כבקי גדול במנהגי העיר. חיבורו ידיו של משה, הכולל חלק ניכר מחשובותיו, נדפס לאחר פטירתו, בשנת תקע"ב.

ר' אברהם פרץ (הראשון)

ממונה או"ה בשבט תקי"ב ונזכר גם בפסקים נוספים (תעודה כ; שו"ת בני אברהם, אה"ע א, כ).

ר' אברהם פרץ (השני)

מדייני 'בי"ד רבה' המאשרים בשנת תקע"ו הסכמה של דייני או"ה (תעודה ס). היה משנהו של ר' אליעזר די טולידו 'בי"ד רבה' בעיר בשנות השלושים והארבעים של המאה הי"ט. נפטר בשנת תר"ז. חיבורו אבני שהם נדפס בשנת תר"ח בשאלוניקי.

ר' יצחק אבן פשט

אב"ד או"ה בניסן תרי"ג (תעודה מ).

ר' חיים מרדכי צבי

ממונה או"ה באלול תרמ"ז, בכ"ד תמוז ואלול תרמ"ח ובאייר תרס"ג, אב"ד או"ה בכ"ד כסלו ובאדר א תרנ"ז (תעודות נב, פא, יד, צא, עז, פח). מדייני העיר בשנות השמונים ואילך. חתום באייר ובאב תרמ"ז בין חברי המג'לים הרוחני של כוללות העיר. נזכר כדיין עדיין בשנת תרס"ו.

ר' אהרן צונצין

ממונה או"ה באדר ב תק"ב (תעודה כ). נזכר כדיין וכאחד מרבני העיר בשנים תק"ז ותק"ח (שו"ת בני אברהם, אה"ע מ; ד' מרכוס, 'מכתביידי עתיקים', המבשר, ב [תרע"א], גליון יח; כ' אייר התרע"א, עמ' 211).

מהר"מ (ר' מנחם) צונצין

ממונה או"ה בשבט תרל"ג (תעודה מג). אב"ד רבה בבאלאט משנת תרל"ה ואילך, ובשנת תרמ"ב עוד כיהן בתפקיד זה.

ר' בנימין קאזיש

אב"ד או"ה בשנת תק"ד (תעודה יג). הרביץ תורה בקושטא בתלמידים רבים וחתום עם רבני העיר בשנת תצ"ח על גט שחורר. חיבורו מגלת ספר, ח"א, על הסמ"ג נדפס לאחר פטירתו בקושטא בשנת תק"י; שאר חיבוריו, הנזכרים בשער ספרו, לא נדפסו, הגם שהחיד"א ראה קצת מהם בשעת ביקור בקושטא. עלה בזקנותו לצפת ונפטר בה.

ר' דוד קאלמה

אב"ד או"ה בטבת תרי"ז ובכ"א אב תרל"ד (תעודות פד, מט). היה חבר 'בי"ד רבה' בעיר למן תמוז תרי"ט ואילך, וחתום עם רבני העיר על פסקים ואיגרות.

ר' אברהם קמחי

חתום בחשוון ת"ע בין רבני העיר על אישור הסכמה (תעודה ג). כיהן כאב"ד העיר וכראש רבני העיר בשנות העשרים של המאה הי"ח. הוספד בשאלוניקי בכ' כסלו תפ"ב, על-ידי ר' יוסף דוד, בהגיע לשם שמועת פטירתו.

ר' חיים קמחי

ממונה או"ה בשנים תקמ"ו ותקמ"ז; חתום בשנת תצ"ג בין דיני העיר על הסכמה, והיה חבר בי"ד העיר בחשוון תקס"ט ובי"ד טבת תקע"ב; באדר ב תקע"ה ובשבט תק"ף חתם בראש רבני העיר על אישור הסכמות של ממוני או"ה (תעודות כא, ס, יא, כב, מה, עד, מז, לא, לב). עמד בראש ישיבה בקושטא, פסקיו מובאים בכתבי בני דורו, וכן נזכר כרב העיר. נזכר גם כר' הפאל חיים קמחי.

ר' יוסף דוד קמחי

אב"ד או"ה בשנת תקפ"ד (תעודה פג). ידיעות נוספות על כהונתו בדיינות העיר מובאות בספרות החשובות. הוספד על-ידי בנו ר' שלמה קמחי בכ"ג אלול תר"ג, אחר עבור שני שמיטה.

ר' ישעיה שלמה קמחי

חותם לעתים בשם שלמה קמחי. אב"ד או"ה בשנת תקי"ב (תעודה נד). נמנה עם רבני הקהילה ודייניה למן שנת תק"ח ואילך. לאחרונה נזכר באיגרת משנת תקמ"ב.

ר' משה בכ"ר אליהו קצינו

נקרא גם ישעיה משה קצינו. ממונה או"ה בי"ד טבת תקע"ב (תעודה עד). אב"ד העיר למן ראשית המאה הי"ט ואילך ופסקיו מובאים בחיבורי בני תקופתו.

ר' אברהם רוזאניש

ב"ר יוסף. אישר בראש רבני העיר הסכמה של דיני או"ה בחשוון ת"ע (תעודה ג). חתום במשך עשרות שנים על פסקים, הסכמות, איגרות והקדמות לספרים כראש רבני העיר. בשלהי אייר תק"ז הפליג מקושטא לארץ-ישראל ונפטר בירושלים בשנת תק"ח. החיד"א הכירו. פסקיו מובאים בחיבורי בני דורו.

ר' אהרן רוזאניש

אב"ד או"ה בשבט תקי"ב (תעודה כ). חתום בין רבני העיר על פסקים שונים ונמנה עם פקידי חברון בקושטא. התיישב בירושלים ונפטר בה. קודם עלייתו הקדיש הקדשות לצדקה בקושטא; לאחר מותו נתגלע בעניין זה עימות

בין נכדו, ר' אהרן אלפאנדארי, לבין פקידי קושטא. נפטר ב' כסלו תק"ך. היה אחיו של ר' יהודה רוזאניש ונשא ונתן עם החיד"א.

ר' יהודה רוזאניש

בחשון ת"ע נמנה עם רבני העיר המאשרים הסכמה של בי"ד או"ה (תעודה ג). חתום בין רבני העיר ודייניה למן שנת תע"א ואילך עם רבני הקהילה ודייניה החשובים ביותר. מחיבוריו נדפסו: ספר משנה למלך על הרמב"ם, קושטאנדינה תצ"א (נדפס לאחר מכן בעשרות מהדורות); ספר פרשת דרכים, קושטא תפ"ח, הכולל כ"ה דרושים בהלכה ובאגדה; נספח להם 'דרך מצוותיך' על מניין המצוות, ונספחו גם הערות על 'ספר החינוך'. חיבוריו נדפסו על-ידי תלמידו ר' יעקב כולי. נפטר בשמיני של פסח תפ"ז. היה אחיו של ר' אהרן רוזאניש.

ר' יצחק רחאניש

כאב תצ"ב ובשנת תק"ב חתם בין רבני העיר על הסכמות של בי"ד או"ה (תעודות ל, כ). כיהן כדיין וכאחד מרבני העיר בשנים תצ"ד ואילך, עד עלייתו לארץ-ישראל בשנת תק"ז. נפטר בירושלים בשנת תק"ח ונקבר בהר הזיתים עם אשתו. חשובה אחת ממנו בלבד שרדה בדפוס (שו"ת שני המאורות הגדולים, סוף הספר, תשובות מוהרי"א"ל, דף טו ע"א-טז ע"א).

ר' שלמה רוסאנו

אב"ד או"ה בשכט תר"ו (תעודה יב).

ר' יונה נ' ריי

ממונה או"ה בחשון ת"פ ואב"ד או"ה בשנת ת"פ (תעודות ג, כט). כיהן בדיינות העיר וכתב פסקים, וכן חתום עם רבני העיר על הסכמות והקדמות לחיבורים. לאחר פטירתו נדפס ממנו קונטרס שו"ת בני יונה, בסוף שו"ת דבר משה, ח"ב. נספד בשאלוניקי עיר הולדתו בב' אדר תצ"א, בהגיע לשם שמועת פטירתו, על-ידי ר' יוסף דוד.

ר' אליעזר נ' שאנגי

ב"ר נסים, אחיו של ר' יעקב נ' שאנגי. בחשון ת"ע חתום בין רבני העיר על אישור הסכמה של דייני או"ה (תעודה ג). היה תלמיד ר' יוסף קצבי וראש בי"ד העיר. שו"ת רבות ממנו נשרפו בשנת תע"ב. חיבורו ספר דת ודין, דרושים על פרשות התורה ובסופו שו"ת, נדפס לאחר מותו, בשנת תפ"ו.

ר' רפאל שבתי נ' שוהם

ממונה או"ה בי"ד טבת תקע"ב (תעודה עד). כיהן כחבר 'בי"ד רבה' בעיר בשנות העשרים של המאה הי"ט.

ר' שמואל שלום

ממונה או"ה בר"ח תמוז תקנ"ב (תעודה מח).

ר' יצחק שני

כאב תצ"ב אישר בין רבני העיר הסכמה של קצבי העיר ובאדר ב תק"ב כיהן כממונה או"ה (תעודות ל, כ). חתום על פסקים וזוכר בשו"ת בני אברהם (י"ד ו; אה"ע י).

ר' חיים שלמה שפמי

ממונה או"ה בשכט תק"ב (תעודה כ). פסקיו נזכרים בכתבי בני דורו.

ר' יעקב ב"ר ישראל ששון

חתום בין רבני העיר על הסכמה בחשון ת"ע (תעודה ג). היה תלמיד ר' יעקב אלפאנדארי וכתב פסקים רבים. נפטר בהיותו בן ל"א שנים. ספרו בני יעקב, ביאור על קצת הלכות מספר בעל העיטור ושאלות ותשובות, נדפס לאחר פטירתו, בשנת תע"ד.

מרדכי מנטל

ספר ימי מהרנ"ת של רבי נתן מנעמירוב: עיון ביבליוגרפי

עיון בספר ימי מהרנ"ת מעורר שורה של שאלות ביבליוגרפיות שראוי לבררן; בירורן עשוי להאיר פרשיות חשובות בתולדות חסידות ברסלב, ועל אישיותו והשקפותיו של רבי נתן מנעמירוב, שנשארו עד כה בצל.

כדאי להעיר בתחילת דרכנו ששם הספר במהדורות המודפסות שונה מזה שניתן לו על-ידי מחברו. בפי רבי נתן מכונה הספר ימי נתן, וכך הוא מוזכר בהערת העורך בספר חיי מוהר"ן¹. הפלגת הכבוד שבראשי התיבות מהרנ"ת, מורנו הרב (רבי?) נתן, משקפת את הערצת המביא לבית הדפוס, שנמנה בין תלמידיו².

א. תולדות הדפוסים

סקירת הדפוסים השונים מעוררת שאלה יסודית: מהו בעצם הספר המכונה 'ימי מהרנ"ת'? המהדורה הראשונה, משנת תרל"ו, כוללת רק את מה שמזוהה כ'חלק ראשון' בדפוסים המאוחרים (כגון בני ברק תשט"ז וירושלים תשל"ז); ואין רמז בדף השער שקיים המשך לספר. כמורכב המהדורה השנייה (למברג תרס"ג) אינה מזכירה בדף השער את קיומו של חלק שני, אף-על-פי שאחד משני המביאים לדפוס, ר' ישראל היילפרין, נסע לארץ-ישראל שנה לאחר-מכן ושם הוציא לאור את ימי מוהרנ"ת חלק שני (בשינוי האיות!) בפעם הראשונה. גם המהדורה השלישית (פראמפאל תרע"ט) אינה מציינת בדף השער שהוא חלק ראשון בלבד של ספר יותר גדול. אמנם בעמוד האחרון שלו מופיעה הודעה: 'ובקרוב יצא לאור אי"ה גם

1 על נקודה זו כבר עמד י' ווייס, מחקרים בחסידות ברסלב, 'ירושלים תשל"ה', עמ' 195 הערה 12. המהדורה של ימי מהרנ"ת המצוטטת במאמר זה היא של ירושלים תשל"ז. היא עדיין הנפוצה ביותר, למרות הופעתה לאחרונה של סדרה חדשה של כתבי ברסלב, במתכונת אחידה, בניקוד מלא ובאותיות מרובעות. ההבדלים בין מהדורה זו למהדורה הראשונה הם קטנים – בעיקר בתחום הכתיב המלא והחסר. הציונים לספר חיי מוהר"ן הם למהדורת ירושלים תשכ"ב. השם 'ימי נתן' מופיע בחיי מוהר"ן, בפרק 'נסיעתו ללעמבערג', סימן יז, עמ' 75.

אנקדוטה שנמסרה על-ידי תלמידי רבי נתן מספרת שהוא נשאל פעם אחת מדוע כינה את תולדות רבי נחמן בשם חיי מוהר"ן, ואילו קורות חייו נקראים בשם ימי מהרנ"ת. תשובתו הצביעה על צמצום האיות שבמלה 'ימים', לעומת השלימות והשפע המרומזים במלה 'חיים'. לפי סיפור זה, תוכן וכוונת הספר היו יודעים שניהם לתלמידי רבי נתן.

2 הרב נתן צבי קניג מזהה אותו כרב נחמן גולדשטיין מטשערין בספרו נוה צדיקים, בני ברק תשכ"ט, עמ' קלח.

הספר ימי מהרנ"ת ח"ש' (כך!)³. ר' נתן צבי קעניג מציין בנוה צדיקים גם מהדורה רביעית (וורשה תרצ"ח) של החלק הראשון בלבד.

כללו של דבר, תולדות הדפוס של ספר זה מעידות על רפיון הזיקה בין שני חלקיו. הסיבה לכך היא לכאורה האופי העצמאי והשונה של כל חלק. הראשון מתאר את התקשרותו של רבי נתן לפני ראש השנה של תקס"ג ותוצאותיה במשך כשלושים שנה, בעת שהחלק השני מתרכז בנסיעתו לארץ-ישראל, שאירעה בשנת 1822. האמנם לפנינו שני חיבורים שונים, שנתאחדו בעל כרחם על-ידי עורכים מאוחרים? תשובה שלילית לשאלה זו ניתנת בספר בעצמו כלאחר-יד, במשפט זה: 'ובשנת תקפ"ג באתי לביתי בשלום [מנסיעתו לא"י, מ' מ' מ' כנרשם באריכות בזה הס'...]'. מכאן שרבי נתן ראה אותם כחלקים מאחדות אחת; אלא שאופיו של קשר זה יתברר בדין על זמן חיבור הספר.

ב. האם ספר ימי מהרנ"ת הגיע אלינו בשלמותו?
מפני שגילוי וכיסוי הם בחינת שתי וערב ביצירה הברסלבית, שאלה זו מתעוררת גם לגבי המחבר וגם לגבי העורך והמביא לבית הדפוס. התערבות יד זרה גלויה לעין בעמודים 21–23, החל בפיסקה המתחילה: 'א"ה [אמר המעתיק או אמר הכותב, מ' מ'] ראיתי להעתיק מה שמצאתי באמתחת הכתבים וז"ל... עד (ועד ככלל) הפיסקה המסיימת במשפטים אלה: 'ע"כ העתקתי מכתיבת יד הנ"ל'. (ולאחר הסתלקותו הק' של מגילת סתרים הנ"ל ועדיין לא נודע מקומם איו וחבל על דאבדין וכו')'. שני עמודים אלה זכו לדיון ממצה במאמרו של יוסף ווייס 'מגילת סתרים על סדר ביאת המשיח', בתוך: מחקרים בחסידות ברסלב, ירושלים תשל"ה, עמ' 189–214. עניינו של ווייס שם הוא בירור טיבו ותולדותיו של החיבור ההוא, אבל לדינונו חשובה במיוחד שאלה שהעלה והשאיר ללא הכרעה סופית, והיא: האם המקור לעמודים אלה שבדפוס היה חלק מצרור הדפים המקוריים של ימי מהרנ"ת שבכתב-יד, והוא שסורס ושוכתב עבור המהדורה שבדפוס, או שמא היו בעיזבון של רבי נתן רשימות נפרדות, ששובצו במיוחד בטקסט של ימי מהרנ"ת על-ידי המביא לדפוס? דעתנו היא שספר ימי מהרנ"ת הוא חיבור אינטגרלי (עד עשרת עמודיו האחרונים), שנועד בעיקר לחנך את תלמידיו של רבי נתן (שלא הכירו את רבי נחמן ואת מעלליו מקרוב) בתפישתו האישית של דרכי רבו כפי שהן התממשו בחייו. שלימות זו, במובן של אינטגרליות ספרותית, נעוצה בעובדה של זווית ראייה מאוחדת מבחינת הזיקה לחומר הנידון בספר, וגם מבחינת רציפות הנושאים הנידונים עד שנת תקע"ג. העמודים שווייס טיפל בהם עוסקים באופן בעלדי בכתב-יד סודי בשם 'מגילת סתרים על סדר ביאת המשיח'. הוא נוטה לסברה שפרשיה זו בימי מהרנ"ת המודפס נשענת על חלק מכתב-היד המקורי (Vorlage) על-סמך היקש שדרש בין דברי כותב ההקדמה (שהוא כמובן אינו רבי נתן אלא המביא לדפוס) ודברי המעתיק: מצאנו ב'אמתחת הכתבים'. אם-כן, המסקנה המתחייבת היא שימי מהרנ"ת שבידינו לוקה בחסר.

3 ראו לציין שהמביא לדפוס של מהדורת פראמפאל תרע"ט, ר' מרדכי בר' נח לעחויצער, הוא אשר נשא ברוב ההוצאות של הדפסת ימי מהרנ"ת, ירושלים תרס"ד. בדף עז עמ' ב (בסיום הספר), מופיעה ברכת 'זיכור' לאשתו, שהייתה נכדת ר' נתן מנעמירוב. ר' ישראל בר' יהודה הלוי הלפרין (המכונה אצל חסידיו ברסלב בשם ר' ישראל קארדונער) היה פעיל מאוד בהדפסת ספרי ר' נתן ותלמידיו. פרטים מתולדותיו רשומים ביקרא דחיי (כרוך יחד עם שארית ישראל, בני ברק, ללא תאריך), מאת נתן צבי קעניג, קנח-קסא. זכרונות אישיים ממנו נלקטו בקונטרס על-ידי תלמידו ר' ישראל בער אודעסער, בספר אביי הנהל, ירושלים תשכ"ט, עמ' 34–44.

מפאת רציפות התוכן וההקשר הטקסטואלי, לכאורה יש להביא סיוע להשערתו. הרי הפיסקה לפני קטע זה עוסקת אף היא בחיבור שנדון בסופו להעלמה והוא 'הספר שנשרף'; נוח לנו לקבל שמתוך שיחה בעניין ספר אחד עלה בדעת רבי נתן על ספר אחר שנעלם אף הוא. אבל מאידך גיסא, רב השוני בין שתי הפיסקאות יותר מהדימיון ביניהן. קודם כל, הקטע בעמודים 21–23 מגלה בצורה בולטת את מגמת ההסתרה, שאין לה אח ורע בשאר הספר. והדבר תמוה; מדוע אוסר עורך מבית-מדרשו של רבי נתן לפרסם את מה שרבו התיר? ואין לומר שההעלמה בדפוס היא שחייבה זהירות יתרה, שלא היתה נחוצה בגלגולו ככתב-יד, שכן כל שאר הספר נמנע מלדרוש במופלאות. אלא נראה שהאמת הפוכה; רבי נתן לא כלל בכתב-ידו המקורי את פרשת 'מגילת סתרים', דווקא מפני שהיא נועדה לחגוג הפנימי ביותר בתלמידיו. אולם, בשעה שניגשו לפרסם את תולדותיו לציבור הרחב, הוחלט להרחיב את היריעה ולכלול עיקר זה שעמד להישכח.

ראיה נוספת שהסיפור אודות מגילת הסתרים אינו שייך לכתב-היד המקורי של ימי מהרנ"ת היא זו: באחת הציטטות שמביא המעתיק מתוך המקור שהיה לפניו נאמר: 'ואז בדרך הנסיעה גילה לנו סוד הנכתב כאן דברים אשר לא נשמעו מעולם וכו' (היינו כל סדר ביאת הג'צ' [גואל צדק, מ' מ' מ'] הנ"ל ונכתב שם הענין ברמיזא בעלמא...). גלוי לעין שהפיסקה המדברת בגוף ראשון היא מדברי רבי נתן, ואילו המלים בסוגריים נכתבו על ידי העורך של ימי מהרנ"ת. יתרה מזו, מסתבר מתוך גוף הטקסט שהמקור הוא כתב-היד של 'מגילת סתרים' בעצמו, אלא שכאן העורך מצטט מתוך דברי ההקדמה, העוסקת בתיאור נסיבות גילוי החיבור בלבד. גם ממה שאמור בסוגריים, שהוא מפרי עטו של המעתיק, ברור שמקור הקטע הוא מחיבור שונה משאר ימי מהרנ"ת.

נשאלת השאלה, מדוע לחפש את מקור הקטע שלפנינו במרחקים ולהניח קיומם של חיבורים קטנים ונפרדים באמתחתו של רבי נתן, במקום להניח בפשטות שהוא חלק רצוף מכתב-היד המקורי? התשובה היא שרבי נתן באמת נהג לכתוב חיבורים קצרים, בבחינת פרוטוקולים של סוגיות ביוגרפיות וספרותיות, גם לפני וגם אחרי ימי מהרנ"ת. דוגמה מובהקת היא 'סדר הנסיעה שלו לארץ ישראל', ששובץ (עם הכותרת) בתוך הנספח לספר סיפורי מעשיות משנת תקע"ה, שהוא ברובו תערובת של אנקדוטות ביוגרפיות וליקוטי שיחות של רבי נחמן⁴. גם החלוקה הפנימית של ספר חיי מוהר"ן מעידה על פרקי כתיבה נפרדים ועצמאיים. רבי נתן מעיד על עצמו בהקדמה לספרו זה:

ולא כתבתי כ"א כששמעתי איזה המשך דברי תורה... עד אחר כמה שנים להתקרבותי אליו העיר ה' לבי להתחיל לרשום כמה שיחות והענינים מאשר נשמעו מפיו הק' אז, וקצת מה שנשמע כבר. גם רשמתי כמה סיפורי וענינים מאשר עבר עליו ועל אנשיו ומעט מסיפורי יגיעתו וטרחתו... וסדר נסיעתו לא"י וכמה סיפורים ומעשיות שהיו אצל כל תורה...

4 סיוע להשערתנו אפשר לראות בעובדה שרבי נתן חוזר ומוזכר את 'הספר שנשרף' כבואו לתאר את מאורעות שנת תקס"ח, כאשר שלח רבי נחמן את תלמידו הווחיק ר' שמעון מלמברג לברסלב, לשרוף את הספר (עמ' 48). מאידך גיסא, אין זכר נוסף לקריאה השנייה של 'מגילת סתרים' (מה ששמעו עוד הפעם כענין זה ביום ו' עש"ק ח' מנחם שנת תקס"ט פה ברסלב, עמ' 23) במקומו הכרונולוגי, העוסק במאורעות אותה התקופה (עמ' 54–55).

5 רבי נתן מרמז בימי מהרנ"ת, עמ' 27, לנספח בלשון 'ליקוטים': 'כנדפס בליקוטים שאחרי הסיפורי מעשיות ע"ש'.

וראיה אחרונה: ימי מהרנ"ת בעצמו שופע רמזים והבטחות לחיבורים העתידיים לצאת מקולמוסו של רבי נתן או המצויים כבר במקום אחר, לדוגמה: 'ובאותה השנה היא שנת תקצ"ה עברו עלינו צרות רבות רח"ל, כי נתעורר המחלוקת מהרב מסאווראן ברציחה כזאת אשר לא נשמע מעולם, כאשר יבואר להלן בקונטרס מיוחד...' (עמ' 115). דוגמה אחרת: 'וסיפר לי מיד מענין המעשה שעבר עליו באלו הימים, שנמצא איש רע ובליעל שכרה עליו דבר כזה שאין הדעת סובלתו והי' לו יסורים רבים מזה, ואמר שנדמה לו שמעולם לא הי' לו יסורים כאלה וכו' (ויתבאר במ"א) (עמ' 28)⁶.

אין קושי, אפוא, להניח שהקטע היחידי מספר ימי מהרנ"ת שבדפוס המשקף שיכתוב יסודי הוא דווקא פרי ניסיון להוסיף למקור ולא לגרוע ממנו. על כל פנים, אין קטע אחר בספר המגלה התערבות יד זרה או העלמת פרק שלם על-ידי המחבר בעצמו.

בוודאי אין להשוות לסוגיה של שני עמודים אלה את בעית שני המקומות בימי מהרנ"ת, לקראת סופו, כאשר מציין העורך שאבד חלק מהמקור⁷. הליקוי הוא בתיאור חזרתו של רבי נתן מהנסיעה לארץ-ישראל, ואין סיבה לחשוד את העורך בהעלמת תוכן סודי. לעומת הרושם הכללי של שלימות הטקסט העולה מימי מהרנ"ת שבדפוס, אנו חייבים לציין מסורת משפחתית מאת ר' אברהם כוכב לב, המעידה בפירוש על שינויים בינו לבין מקור ימי מהרנ"ת שבכתב-ידו של רבי נתן. בספר טובות זכרונות (בני ברק תשל"ח), עמ' קיח, כתוב: 'וכי' שכתבתי עד הנה הוא מעט דמעט ממה שראיתי בהכתב של ימי מהרנ"ת וז"ל כתב ידו'. מהפרטים שמזכיר המחבר נראה שההשמטות מן המקור שייכות ליחסים הפנימיים במשפחת רבי נתן בתקופת התקרבותו. אם כן, המגמה היחידה להעלמה שנמסר עליה היא שמירת כבודו של המחבר, שלא חס על עצמו בכתב-ידו, אלא שתלמידיו דאגו לכבודו בעת הכנת הספר להפצה בציבור.

ג. מתי חובר ספר ימי מהרנ"ת?

אף-על-פי שתאריך הדפסתו של ימי מהרנ"ת, חלק א' (להלן: חלק א') קודם למהדורה הראשונה בדפוס של ימי מהרנ"ת, חלק ב' (להלן: חלק ב'), ואף-על-פי שסדר זה נשמר בכל המהדורות המאחדות את שני הספרים, ברור מעל לכל ספק שחלק ב' חובר בשלימותו לפני תחילת כתיבת חלק א', ולא עוד, אלא שהמחבר ראה את שניהם כחלקים מחיבור אחד⁸. הוכחה חותכת וכולטת בדבר סדר חיבור החלקים היא הזכרת שמו של אחד מחתני רבי

6 בעמ' 105 מופיע רמז נוסף לאותו המאורע, שלא הגיע לידיעתנו: '...הס"ם וחילוחיו מחמת שראו שרוצה להחזיר כל העולם למוטב ע"כ חרק עליו שיניו והתלבש עצמו באיזה גדולים והיכניס בלבם שיחלקו עליו. ומהם נסתעפו כמה וכמה אנשים מגושמים וכמה וכמה בעלי עבירות שנתנו להם מקום לטעות אשר יצא עתק מפיהם ויחפאו עליו דברים אשר לא כן'.

7 בעמ' 280, סעיף קטן, מסיים רבי נתן פסקה בתקווה שיבוא במהרה משכ-רוח לחלוץ את הספינה מעמדתה, והעורך מוסיף: 'כאן חסד [צ"ל: חסר] ונאבד קצת מכתבת ידו הק' עדיין:....' ובעמ' 281, סעיף קטן, לאחר המלים 'כי בתחילה רצינו לשכור אותה הספינה עצמה שבאנו עמה לקושטנדינא', רושם העורך: 'כפי הנראה כאן חסר גם כן מעט'. מסתבר מהערות אלה שמלאכת ההעתקה נעשתה מכתב-ידו של רבי נתן ולא מהעתקה אחרת.

8 אף-על-פי שכבר ציטטנו את הביטוי 'כנרשם באריכות בזה הס"', היה עדיין מקום לפקפק שמה חובר רובו של חלק א' לפני נסיעת ר' נתן לארץ-ישראל, ואח"כ, משהרחיב את האוטוביוגרפיה לכלול את שנת תקפ"ב, התעורר לציין את העניין שחובר בסמוך ואשר כבר החליט לצרפו לתולדותיו. טענה זו מופרכת בהמשך המאמר.

נחמן בברכת החיים בחלק ב', בו בזמן שבחלק א' הוא מוזכר תמיד בברכת המתים. כך אנו מוצאים בחלק ב' סימן ט"ז (עמ' 175), כאשר רבי נתן מתאר את הקמת הדפוס בביתו בט"ו בשבט תקפ"א, ומוזכר שבאותה השבת מתארח אצלו 'מו"ה דוד נ"י בהרב הגאון מחמעלניק' שהוא אחיו של כבוד ר' יוסקא נ"י. היות וחלק ב' כולו נכתב במהלך נסיעתו בקיץ תקפ"ב, אנו למדים כאן שר' יוסף אוירבך, בעלה של אדל, בתו הבכורה של רבי נחמן, היה חי בקיץ של 1822.

מאידך גיסא, לכל אורך חלק א', ר' יוסקא כבר אינו בין החיים. כך אנו קוראים (עמ' 29): 'אח"כ דברנו עמר¹⁰ ואח"כ סיפר לפני ולפני חתנו ר"י ז"ל מעשה נוראה מענין מזל טוב'. וכך הוא מכוונה גם בעמ' 18, בתוך הרצאה על מאורעות שנת תקס"ה, וגם בעמ' 96. אין מקום לפקפק שמא 'ר"י ז"ל' הוא כינוי לחתנו השני, ר' יצחק אייזיק, בעלה של שרה, כי הלה היה בין החיים בשעת כתיבת חלק א'¹¹ ולא נפטר עד שנת תקצ"ד, כפי שאנו קוראים באחת הרשימות הקצרות שסופחה לחלק א' למעלה מעשר שנים אחר כתיבת גוף הספר¹². העובדה שר' יוסקא מוזכר בברכת המתים גם בתחילת חלק א' וגם בסופו מעיד ע"כ שרוב רובו של הספר נכתב אחר 1822. מכאן תשובה חלקית לשאלה הביבליוגרפית שהעלה י' ווייס: האם ימי מהרנ"ת נכתב בהמשך אחד, או האם הוא מייצג ספר זכרונות שפרקיו חוברו מפקודה לפקודה? הנה כי כן, קבענו שמועד תחילת חיבורו של חלק א' לא הקדים את סוף 1822.

באשר לסוף זמן חיבורו של חלק א', אנו נעזרים בעובדה שאשת רבי נתן (שמה: דישראל בת הרב דוד צבי אורבך) מוזכרת בו בברכת החיים, ואילו תאריך פטירתה הוא שלהי 1826, כפי שנמסר ברשימת-נספח לקראת סוף הספר (עמ' 110), 'גם באותה השנה תקפ"ו הנ"ל נגעה בי יד ה' כי נלקחה ממני אשתי הראשונה ע"ה בר"ח אלול שנת הנ"ל'. במרביתו של חלק א' היא מוזכרת בברכת החיים, החל בעמוד הראשון, עבור בעמ' 46 ו-47 (באמצע הספר) וכלה בעמ' 98, שם היא מוזכרת בצורה סתמית בזמן שההקשר היה מחייב ברכת המתים אילו לא היתה בין החיים בשעת הכתיבה (כדי להבדיל בינה לבין בניה החיים)¹³. מכאן שהתאריך האחרון לחיבור רוב חלק א', terminus ad quem, אינו מאוחר לסתו 1826. אך יש בידנו הוכחה המקדימה את תאריך הכתיבה עוד יותר. בעמ' 110-111 מופיעה הפיסקה הזו:

בחודש אלול שנת תקפ"ד הנ"ל היו הנשואין של חתן רבינו ז"ל הנגיד מוהר"י אייזיק נ"י שהשיאו בתו מרת פיגא סאסי' ת"י עם בן ר' ישראל נ"י נכד הרב וכו' מוה' ברוך זצ"ל ממעזיבז. ונסעו על החתונה הוא וזוגתו הצדקת מ' שרה ת"י וכב"ב דרך פה ברסלב. ומכאן נסעתי עמהם למעזיבז וזכיתי להיות על החתונה והיינו שמחים שם מאד. וגם הייתי אצל הרב מאפטא וב"ה קיבל אותי בכבוד גדול ודיברתי שם הרבה

- 9 הוא הרב אברהם רוב אוירבך; ראה אוצר הרבנים, הרב נתן צבי פרידמן, בני-ברק תשל"ה, עמ' 22, 1011. הרב פרידמן מציין רק את שמואל יהודה מלעטשוב כבנו, ואינו מזכיר את יוסף יוסקא ואת דוד.
- 10 הכוונה לרבי נתן ואחרים מאנ"ש עם רבי נחמן.
- 11 ראה לדוגמה חלק א', עמ' 13.
- 12 ראה שם, עמ' 115.
- 13 היא מוזכרת סתם גם בעמ' 25, אבל בעמ' 11 בתור 'זוגתי תחי'.

מגדולת רבינו הק' ז"ל וב"ה ה' הכל שלום¹⁴. ובענין זה של החתונה וכל מה שעבר אז יש הרבה לספר מה גדלו מעשיו ה' ונפלאותיו אשר עשה עמי אז אך א"א לבאר הכל בכתב מאפס הפנאי ומשאר טעמים, ברוך ה' אשר עד כה עזרני עד הנה עזרני רחמיך וכו' ואל תטשני ה' אלקנו לנצח.

ברקע לרשימה עומדת ההתנגדות לחסידי ברסלב, ובמיוחד להפעלת הדפוס בביתו של רבי נתן, שהתלקחה ביתר שאת באותו הסתו (של 1824). בפסקה שלפניה אנו קוראים: 'ואח"כ בימי הפורים שהי' ביום א' הי' מחלוקת גדולה פה', אשר בסופה גרמו ה'מוסרים' לסגירת וחתירת הדפוס על ידי הרשויות. בפסקה המובאת כאן, מדייק המחבר לציין שמות כל האישים המוזכרים יחד עם הברכה המתאימה, ואילו הרב מאפטא מופיע באורח סתמי וללא תוארי כבוד. הואיל ותאריך פטירתו ידוע, הניסן תקפ"ה¹⁵, לכאורה הקדמנו את ה-terminus ad quem לאביב של 1825.

האם אפשר להקדים עוד יותר את המועד האחרון של מלאכת החיבור? דומה שניתן אמנם לקבוע תאריך עד לפני פורים 1824. אם נתבונן בפסקה שהזכרנו זה עתה (מעמ' 109–110) נמצא שהיא מעידה מתוך עצמה שחבורה בתחילת 1825 ונועדה לעדכן את גוף הטקסט במאורעות תקפ"ד בעיקר. אם כן, סביר להניח שהרשימות של שאר הספר חוברו עד אביב 1824, ובאותו פרק-זמן החליט רבי נתן לנטוש את שיטת הכתיבה שנקט בה עד אז, שהיא כתיבה אוטוביוגרפית רטרופקטיבית מזווית-ראייה קבועה, ולנקוט שיטה של תוספות מעדכנות ליומן ההולך ומתהווה בהפסקות.

נעצור נא לרגע ונדייק ברמזים המלמדים על זמן חיבורה של פסקה זו. בתחילה נשים לב לעובדה שהיא פותחת במלים 'בשנת תקע"ט התחלתי לעסוק בהעמדת הדפוס בביתי', ומסיימת 'ועתה אנו מקוים בכל עת עד שיגיע הרשיון מווילנא בעז"ה'. המלים האחרונות מעידות על עצירה לפי שעה במהלך הכתיבה. הצפייה לרישיון המיוחל המוזכרת בהן זכתה לתשובה מעודדת למחרת יום הכיפורים בשנת תקפ"ה, כפי שמצוין בעמ' 111¹⁶. מכאן שהפסקה על-אודות מאורעות תקפ"ד חוברת לפני אותו התאריך. אך ה'עסק' של הדפסת ספרי רבי נחמן, ובמיוחד של ליקוטי התפילות של רבי נתן (המבוססות על התורות של ליקוטי מוהר"ן קמא ותנינא), הוזכר כבר לעיל, בעמ' 107. שם נעצרת ההרצאה הרצופה של תולדות ימי רבי נתן, שהגיעה עד למאורעות שנת תקע"ד; לראשונה מסיח המחבר את ריכוזו ממה שהתרחש בימים ההם ופוזל לעבר ההווה, שבו נרשמות התולדות בפועל. כך אנו מוצאים, שלאחר תיאור הצלחתו של רבי נתן בהשגת אתרוג בשנת תקע"ד, הוא מציין: 'והנה בבית זה נתייסרו התפילות הקדושים'¹⁷... ובמשפט הבא הוא ממשיך: 'והנה מה שעבר מאז עד עתה אין הזמן מספיק לבאר חלק מאלף...'.
 14 בשנת תקע"ג, לאחר פטירת ר' ברוך ממעזיבז, הרב מאפטא עבר שמה וקבע בה את דירתו עד סוף ימיו (ראה ש' דובנוב, תולדות החסידות, תל-אביב תש"ד, עמ' 314).
 15 נוסח מצבתו מובא אצל ש"א הורודצקי, החסידות והחסידים, תל-אביב תרפ"ח–תש"ג, ב, עמ' קפח. גם בחלק ב', בעמ' 177, הוא מכוּנה בפשטות 'הרב מאפטא', כאשר היה בין החיים.
 16 'ביום א' שאחר יו"כ הנקרא שם ה' שנת תקפ"ה עזרני הש"י שהגיע לי תשובה מווילנא שאשלח להם סך מועט וישלחו לי רשיון מיד'.
 17 בעמ' 106, רבי נתן זורק מבט קדימה, במהלך תיאור כניסתו לביתו הקבוע בברסלב בשנת תקע"ד, וכותב: 'גם בכאן נתייסרו כמה ספרים קדושים שלו וגם נדפסו בבית זה כאשר יתבאר לקמן...'. אבל אין זכר להדפסת ליקוטי תפילות, שהושלמה רק בתקפ"ד; וראה לעניין זה א' רובינשטיין, 'הספר "ליקוטי תפילות", גלגולי כתיבה והדפסה', עלי ספר, א (סיון תשל"ה), עמ' 139–156.

אם כן, העיסוק בסוגיה של הקמת הדפוס בבית רבי נתן¹⁸ מהווה גבול בין החלק העיקרי של חלק א', שהוא האוטוביוגרפיה שלו, לתוספות, שנכנה מעתה בשם 'היומן', והוא בעצמו שייך לקטע היומני.

נזכיר כאן כמה סימנים סגנוניים לבסס את השערתנו על שינוי שיטת הכתיבה. א. בעמ' 107, מיד לאחר המשפטים שציטטנו זה עתה, חוזר המחבר לתיאור של מאורעות תקע"א ומשם ממשיך הלאה את סיפור תולדותיו. מהלך זה גורר אחריו חזרה על עניינים שכבר הוזכרו בחלק האוטוביוגרפי, כגון הדפסת החלק השני של ליקוטי מוהר"ן וסידור השידוך של חיה, בתו הקטנה של רבי נחמן. החפיפה מעידה גם על פסק-זמן של ממש בין כתיבה לכתיבה.

ב. החל בעמוד 107 מתחילים הרישומים בדרך כלל ללבוש סגנון קצר וחטוף. במקום תיאורים די מפורטים של יחידות עלילה נאראטיביות, מוצאים אנו כותרות מסכמות עבור תהליכים שנמשכו תקופה ארוכה. כך אנו שומעים רמזים בקיצור נמרץ על שידוכה של חיה שהזכרנו (במשפט אחד), ועל הקמת בית-מדרש חדש לחסידי ברסלב באתר הבניין הראשון (שנשרף אחרי פסח בשנת תק"ע). גם ידיעה זו נמסרת במשפט אחד. לפיסקאות אלה סגנון אחיד, הפותח בתאריך: 'בשנת' וממשיך בציון בקיצור נמרץ.

ג. המודעות להווה מודגשת הרבה יותר בחלק היומני, שרשימותיו קצרות, ומטבע הדברים מציירות את העבר בצבעי ההווה. כך, בעמ' 108, בפיסקה הדנה בשנת תקע"ד, מציין רבי נתן שבאותה השנה נתקרב 'א' המיוחד מאנ"ש... וקצת הלאה הוא מוסיף 'ואח"כ אחר איזה שנים נסע עמי לא"י'. דוגמה נוספת: בעמ' 109, בפיסקה הדנה בהקמת הדפוס (שהזכרנו לעיל) מציין רבי נתן את נסיעתו לא"י, שהחלה בקיץ תקפ"ב, ומוסיף: 'ובשנת תקפ"ג באתי לביתי בשלום, כנרשם באריכות בזה בס"י'. כוונתו, כמובן, לחלק ב', שהיה כנראה הקטע הראשון לכתב-היד שהמחבר מעדכן בפיסקה הנוכחית.

בדרך אגב למדים אנו מכאן שרבי נתן עצמו ראה את תולדותיו, על שני חלקיהן, כאחדות אחת בעת שחיבר פיסקה זו. אולם, סביר להניח מהמטרה המוגבלת של חלק ב' – שהיא תיאור הנסיעה לא"י בלבד – שהרעיון של חיבור אוטוביוגרפיה מקיפה עלה בדעתו רק לאחר הניסיון שרכש במהלך כתיבת חלק ב'. כאשר הוא התמסר לכתיבת כל תולדותיו, 'התאזרח' חלק ב' כחלק טבעי מקורותיו. השאלה הביבליוגרפית הגדולה היא, אם-כן, מי נטל על עצמו לשים רווח בין הדברים האלה?

קשה לקבל שרבי נתן בעצמו הפריד בין שני החלקים, שהרי הרמיזה לאחדות הספר ניתנה לאחר שכתבתה כמעט הושלמה. סביר יותר להניח שידו של רב נחמן מטשערין, שעסק בכתביו לאחר מותו, היתה מעורבת בפרשה. אבל אין בפינו השערה למניעים שגרמו להפרדת החלקים.

ד. תעלומות ספר

מסקנתנו בדבר אחדותו של הספר מחייבת שנתעלם מהכותרת שבתחילת חלק א', 'ראיתי ונתן אל לבי לרשום בלי נדר בכל פעם בקיצור איזה מעשיות הנעשים עמי בכל עת [הדגשה שלי, מ"מ] י"ר שהי' הכל לטובה'. אין כוונתנו לרמוז שהיא הומצאה על-ידי העורך. אדרבה, פיסקה זו משקפת את סגנונו האותנטי של רבי נתן ויש לה מקבילה בתחילת הליקוטים שאחרי

18 למעשה, סוגייה זו זכתה לדיון נרחב בסעיפים ו-יח בחלק ב'.

המהדורה הראשונה של סיפורי מעשיות משנת תקע"ה, 'עתה ראיתי לבאר ולספר קצת מעט מזעיר מקדושת הנהגת רבינו הקדוש והנורא ז"ל¹⁹. מאידך גיסא, אין קושי אם נניח שמאורעות אביב 1824, שהפריעו את מנוחת המחבר, הם שהביאוהו לציין בעמוד הראשון של כתב-היד את צורת הכתיבה שנקט במשך עשרים השנים שחלפו מתחילת עיסוקו בחיבור עד סוף ימיו.

יתר על-כן, אם נשווה את הכותרת לפרק השני של חלק א' לראשונה ('עתה נאה לי לספר כל מה שעבר עלי מיום שנסתלק בשלום', עמ' 89) נראה בעליל שהכותרת הראשונה אינה מתייחסת כלל לתוכן החיבור עד פטירת רבי נחמן. הכותרת השנייה היא זו שנשארה בעינה, מהיום שנכתבה, בו בזמן שהראשונה תוקנה בנסיבות העתים.

שאלה קשה יותר היא: מדוע מכונה אביו 'אבי ז"ל' פעמיים בעמוד הראשון של חלק א'? אין בידנו ידיעה מדויקת בדבר תאריך פטירתו של ר' נפתלי הירץ שטערנהארץ, אבל פשוט הוא שהאריך ימים עד שנת 1824. הרי כבר בעמוד השני של הספר הוא מוזכר בתור 'אבי נ"י', וכן בעמודים 25, 40, 91 ו-98. האם החליט רבי נתן בעצמו לעדכן את ברכת החיים שליוותה את שני האיזכורים הראשונים ושניקה בעיניו מדי בואו לעיין ולהוסיף לכתב-היד אחרי פטירת אביו? אם כן, אנו חייבים להניח שהתחרט ממלאכה זו והשאיר אותה בתחילתה בלבד, שכן ברכת החיים חוזרת מיד בעמוד השני.

חידה קשה מהראשונה היא זו. סמוך לאיזכור הראשון של אביו מוזכרת אשתו בברכת החיים: 'ובאתי לק"ק נעמירוב עם זוגתי תחי, והייתי סמוך על שולחן אבי ז"ל'. היות וראינו כבר שדישל אשתו נפטרה בשנת 1826, האם נאמר שתיקוני האידיוקים שצרמו נעשו רק בשנים שבין 1824 ו-1826? ועוד, אם רבי נתן טרח לציין את תאריך פטירתה של אשתו, מדוע אין זכר להתייתמותו מאביו בגוף החיבור²⁰?

פרט מסקן, החייב להישאר בגדר תעלומה, הוא זהותו של האורח עלום-השם שהוזמן לאכסנייתו של רבי נתן בברסלב ביום יא סיון תקע"א, בו ביום שרבי נתן העתיק את דירתו מנעמירוב לשם. לרבני רבי נתן בעמ' 99, היתה היכרות מסוימת ביניהם, והיא היתה 'סיבה גדולה אחר כך שאסע לא"י ואף התארח אצלו שם. מאידך גיסא, אין זכר לאיש זה או לביקור בביתו בחלק ב'. אדרבה, בעמ' 268 (סעיף קלז) מצוין שהתארח בצפת 'בבית ה"ר פייביש בהרב מוואלטשיסק', ובעת שהותו בטבריה התאכסן 'בבית ר' דוד בהר"ב מחמעלניק'²¹; שניהם קשורים למשפחת רבי נחמן.

לבסוף, כדאי לציין פרט המרמז כנראה אל תורה סודית בדבר הישארותו של רבי נחמן לאחר פטירתו. בעמ' 57 אנו קוראים: 'ובלילה שלאחריו [כד תשרי תקע"א, מ"מ] דהיינו

19 לאחר פטירתו של רבי נתן, כאשר החלו רשימות אלה להופיע ככרך נפרד, נמחקה מהמקור המלה 'עתה', ששימשה מעבר בין שני חלקי החיבור.

20 מותה של אמו מצוינת בעמ' 14 ומותו של בנו מאיר בגיל 8 — בעמ' 54. אחותו מוזכרת בדרך אגב בברכת המחים בעמ' 39.

21 הכוונה היא לפנחס פייביש בן הרב אריה לייב מוואלטשיסק, שלקח לאשה את מרים בת רבי נחמן. הרב נתן צבי פרידמן, אוצר הרבנים, עמ' 69, 3172, מציין את תאריך פטירת האב: ב ניסן תקפ"ז, אולם אין זה מתיישב עם חלק ב', עמ' 270 (סעיף קמב), שם מבקר רבי נתן 'בתוך המערה של הרב מוואלאטשיסק' בשנת תקפ"ב. בספרו הברסלבי דער אוצר פון יראת שמים, ב, עמ' נז, ניתן תאריך פטירתו: כג תמוז תקע"ג. ראוי לציין גם שהרב פרידמן מכיר רק שני בנים לרב מוואלטשיסק, ואילו בעמ' 55 מדבר רבי נתן על שני גיסים, המלווים את מרים בנסיעתה לבעלה פנחס שהמתין לה בארץ-ישראל.

בלילה השייך ליום ה' הבאתי לפניו כתיבת התורה הנ"ל כדרכי תמיד להראות לו כל מה שאני כותב מתורתו'. היות ופיסקה זו נכתבה אחרי 1822, אי אפשר להוציא את העוקץ האיזוטרי ממנה בטענה שיש לפנינו 'שכבה קדומה מיומנו'. יוסף ווייס כבר הצביע על משפט אחר בחלק א' וראה בו רמז דומה: 'אבל תיכף בנוסעי ממאהלוב התחילו שוב המניעות שיש בשעת הנסיעה בעצמה כאשר מתנהג עמנו ע"פ הרוב שיש הרבה מניעות קודם שמתחילים לנסוע' (עמ' 35)²². אבל נגד מובאה זו נוח יותר לטעון שהיא מליצה בלבד, מה שאינו כן לגבי המשפט הראשון.

רמזים נוספים טמונים בתיאור פטירתו של רבי נחמן. ומפני שאין כאן המקום לדיון ממצה בנושא זה, נביא רק את הבולט שבהם. 'ומי שיבין מעט מגדולתו ע"י ספריו הקדושים והשיחות והסיפורים ששמעתי ממנו וכו' וכו', יבין גם שא"א לדבר כלל מהסתלקות פלא וחידוש נורא כזה'. רמזים כאלה מתקשרים עם דברי רבי נחמן, המובאים בחיי מוהר"ן, 'נסיעתו וישיבתו באומין', עמ' 76 סעיף ג, כאשר מצטט רבי נתן: 'ענה ואמר להעולם. תראו להתקבץ יחד ולהתפלל יחד כי אם תתפללו בכוונה אולי תוכלו להמשיך אותי לכאן עוד הפעם'. והלאה קצת, בעמ' 80 סעיף יג:

זה סמוך שמעתי מאחד מאנ"ש מלאדיזין ששמע מפיו הק'... בזה הלשון: אני רוצה לישאר ביניכם (איך וויל בלייבין צווישן איך) ואתם תבואו אל קברי וכו' (וזה הדיבור יקר בעיני מאוד מה ששמעתי בשמו זה הלשון בפירוש שאמר אני רוצה לישאר ביניכם) כי כל העולמות תלויים בזה מה שנשאר בינינו.

הבהרה של רמזים אלה כרוכה בתפישתו העצמית של רבי נתן כאישיות האחראית ביותר להישארותו של רבי נחמן לאחר הסתלקותו. אין כאן המקום להאריך בניתוח התורה הזאת שפיתח רבי נתן על אודות משמעות מפעלו, אבל חשוב לציין שבשעת כתיבת ימי מהרנ"ת, בשנות ה-42–44 לחייו, כבר הייתה זו מסכת שלמה, אם כי סודית, במשנתו²³. ביטוי בולט לשיטה זו מופיע בעמ' 92: 'והנה התחלת התנוצצות הישועה שיתקיים השארת דעתו הקדושה לעולם ולא תכבה נרו לעולם ועד הי' ע"י שחיזק הש"י את דעתי לעסוק בהדפסת ספר התנינא'.

ה. סיכום

הוכחנו שספר ימי מהרנ"ת מורכב משני חיבורים. הראשון, ימי מהרנ"ת חלק ב', נכתב בקיץ 1822 בעת נסיעת המחבר לארץ-ישראל; והשני חובר ברובו הגדול בתקופה קצרה בשנת 1823 או 1824. שניהם נועדו לציבור תלמידיו, אבל לא למקורבים ביותר, בבחינת 'אין מגלים אלא לצנועים'. בניגוד לחיי מוהר"ן, שהתלכד במשך תקופה ארוכה מחומר מגוון שהצטבר מאז ראשית התקרבותו לרבי נחמן, מהווה ספר ימי מהרנ"ת דוגמה מובהקת לפעילותו של רבי נתן כמחנך ומפיץ תורת רבו. אבל הוא גם מציע ביטוי נאמן להשקפתו האישית של המחבר, על משמעותו של רבי נחמן ועל תפקידו כממשיך דרכו.

22 השווה עמ' 54: 'ובענין זה יש הרבה לספר איך ה' מתנהג עם אנשיו בעניינים אלה'.

23 מסקנה זו מנוגדת לדעת ווייס, 'כי כפי הנראה חלקים ידועים של ס' ימי מהרנ"ת כתבם בעת שעמדת ההנהגה שלו עדיין לא היתה מבוססת היטב' (מחקרים בחסידות ברסלב, עמ' 228).

נספח

השערת י' ווייס שספר ימי מהרנ"ת, חלק א', חובר בצורה של ציונים אוטוביוגרפיים לעת מצוא, שתחילתם כבר מימי התקרבותו של רבי נתן לרבי נחמן, מתחזקת לכאורה על-ידי עדותו של רבי נתן בעצמו במשפט הפותח. משום כך, ראוי להתחשב באפשרות שקטעים אחדים אמנם נרשמו בתאריך מוקדם יותר, בערך שנים עד חמש-עשרה שנה לפני התקופה שאנחנו מציעים. על-מנת להפריך טענה זו, ראוי לציין שורת דוגמאות טיפוסיות של ראיות ורמזים מתוך שפע גדול, המעידים כולם על תקופת יצירתו של ימי מהרנ"ת, חלק א', ועל קישורו הפנימי כחיבור אורגאני.

הסוג הראשון של ראיות כולל רמזים לתאריכים מסוימים המזהים את זמן החיבור:
א. בעמ' 15: 'ואחר כך התחיל לומר התורה הנדפסת בסי' ס"ג'. מספרים לדרשות רבי נחמן לא הופיעו במהדורה הראשונה של ליקוטי מוהר"ן. רק במהדורת תקפ"א סודרו התורות מחדש, עם תיקונים ותוספות רבות.

ב. בעמ' 32: 'ועתה כבר החיו כמה נפשות ישראל ועדין הם מחיין נפשות הרבה...' הרמז הוא לסיפורי מעשיות של 1815, כספר שהופץ לפני זמן רב.

סוג שני כולל רמזים למשמעת ספרותית חמורה שכפה רבי נתן על עצמו, שלא לסטות ממטרתו הספרותית:

א. בעמ' 51 מזכיר רבי נתן את הכיסא המגולף שניתן לרבי נחמן על-ידי השוחט מטעפליק, בשובו מלמברג בשנת תקס"ח, ואת הרמזים לכיסא בדרשת ר"ה תקס"ט. אבל הוא נמנע מלהסביר אותם: 'ואין להאריך בזה כאן'. ברם, הם מפורשים בחיי מוהר"ן, 'סיפורים חדשים', סעיף ד, עמ' 39.

ב. בעמ' 76: 'ובכל זה יש הרבה לספר ואין כאן מקומו'; רבי נתן מתכוון כאן לתחנות השונות של רבי נחמן בעת שהותו באומן. הם מוזכרים בחיי מוהר"ן, 'נסיעתו ושיבתו באומן', סעיף לג, עמ' 86.

מכאן עולה שרבי נתן חיבר את ימי מהרנ"ת תוך ניצול ושימוש של חומרים ספרותיים מגוונים, אבל שיעבד אותם למגמה של הרצאה רצופה.

הסוג השלישי כולל רמזים פנימיים בימי מהרנ"ת, חלק א', המצביעים על כוונת המחבר לבצע תכנית ספרותית קבועה מראש.

בעמ' 54: 'וגם לעניין הדפסת ספרו ליקוטי מוהר"ן תנינא היה תועלת גדול מה שהייתי בתחילה בברדיטשוב וקצת מזה יתבאר להלן אי"ה'.

לדוגמאות נוספות ראה עמ' 21, 60.

עוד לתולדות האר"י במצרים לאור מסמכי הגניזה

ר' יצחק לוריא אשכנזי (האר"י), שזכה לפרסום רב בשל משנתו הקבלית המיוחדת, כמעט שלא נודעו תולדותיו. את פרטי תולדות חייו מפרנסות אגדה ומציאות המשמשות בערבוביא, שאף סוכמו לאחרונה על-ידי ד' תמר¹. ממקורות שונים, בעיקר ממסמכי הגניזה, נודע על פעילותו המסחרית בעת שכתו במצרים² קודם כואו לצפת בשנת ש"ל (1570). לאחרונה פורסמו שני מחקרים חדשים על פעילותו המסחרית, האחד על-ידי א' שוחטמן³ והאחר על-ידי מ' בניהו⁴. זה האחרון מבקש לסכם את כל הידוע מן המקורות על מעורבותו של האר"י במסחר, וכן על בני משפחתו וצאצאיו במצרים, ותוך כך מפרסם הוא מחדש מסמכים שפורסמו קודם לכן. עיון בדבריו מעלה שאלות ותהיות בעיקר בעניין הבהרתם או אי-הבהרתם של עניינים שונים העולים מן המסמכים, מה גם שספק אם כולם אכן קשורים לאר"י. במסגרת זו מבקש אני להוסיף דבר-מה חדש מן המקורות.

א. במסמך גניזה המצוי באוסף קמברידג'⁵, שלא הוזכר על-ידי בניהו, מצויה התייחסות נוספת לפעילותו המסחרית של ר' יצחק לוריא, אם כי בצורה לאקונית. מדובר באיגרת בערבית בענייני מסחר, שנשלחה לפלוני ושאמורה הייתה להמסר 'לד כמה"ר שלמה חלפתא ירושלמי' נר"ו ליד כ"ר מאיר אשכנזי נר"ו⁶. בגבה של האיגרת נוספה הערה בכתובה שונה, כזו הלשון: 'היות שהיה השותפות בין השר ונעלה החכם יצחק לוריא ובין החכם ר' אשר אשכנזי בסחורות'. דומה שזהותו של השותף, 'אשר אשכנזי', ידועה ממקור אחר. באוסף הגניזה שבקמברידג'⁷ מצויה איגרת בענייני מסחר ששיגר 'מתתיה אשכנזי מ'רשיד' אל בנו 'אשר אשכנזי' היושב

- 1 ד' תמר, 'ראשיתו של האר"י במצרים', ספר זכרון ליצחק בער (= ציון, מד [תשל"ט]), עמ' 229–240 (= מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א, עמ' 70–85).
- 2 ראה עדותו של ר' יהודה אריה ממודינא, ארי נוהם, ירושלים תרצ"ז, עמ' פ, וכן בשני מסמכי גניזה שפורסמו, האחד על-ידי וורמאן, *REJ*, 57 (1909), pp. 281–282, והאחר על-ידי ש' אסף, 'צורר מכתבים', ספר מאזיה, קובץ החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 5 (תרצ"ה), עמ' 317–318 (= מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 204–205).
- 3 א' שוחטמן, 'מקורות חדשים מן הגניזה לפעילותו המסחרית של האר"י במצרים', פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 56–64.
- 4 מ' בניהו, 'תעודות מן הגניזה על עסקי מסחר של אר"י ועל בני משפחתו במצרים' [להלן: בניהו], ספר זכרון להרב יצחק נסים... (ערך: מ' בניהו), סדר רביעי, ירושלים תשמ"ה, עמ' רכה–רגג.
- 5 T–S, 8J, 16, 16.
- 6 חי בירושלים בראשית המאה הט"ז; נזכר במסמך גניזה נוסף, באיגרת שנשלחה אליו מאת 'יוסף החשאל' מ'רשיד', המצוי באוסף בית המדרש לרבנים בניו יורק, J.N.A., 2855, 21. על אחדים מבני משפחת חלפתא בירושלים ובחברון במאות הט"ו–ה"ז ראה א' דוד, 'לתולדות בני משפחת שולאל במצרים וארץ ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית לאור מסמכים חדשים מן הגניזה', ספר ביינאוט (ברפוט), וכן הנ"ל, 'הקשרים בין יהודי צפון אפריקה לארץ ישראל במאות הט"ו והט"ז', פעמים, 24 (תשמ"ה), עמ' 75, הערה 7.
- 7 לא מצאתי עליו ידיעות נוספות.
- 8 T–S, 13J, 24, 25.

ב'מצרים' (קהיר). באותו מסמך מוזכרים מיני תבלין כ'פלפל' ו'זנגביל' (שורות 12, 18) שהיו עוברים לסוחר, לצד 'העורות של בקר' (= הג'מוס) (שורה 17), ששווקו אל מעבר לים. יצוין שאף האר"י עסק בשיווקם אל מעבר לים של פרטי מסחר אלו, כפי שעולה ממסמכים אחדים שכבר פורסמו.⁹

ב. באיגרת בידיד ששיגר משה זוסמן ממצרים (קהיר) לאמו, רחל זוסמן, בירושלים בשנות השישים של המאה הטי"ז¹⁰, נזכר בין השאר: 'המאלם ר' יצחק אשכנזי'¹¹. המהדירה, ח' טורניאנסקי, נוטה לזהות איש זה עם האר"י¹². תוארו, 'מאלם', במבטא האשכנזי, אינו אלא 'מעלם' — תואר אשר פנים רבות לו בלשון התקופה. זהו כינויו של אדם המקורב למלכות במצרים העות'מאנית, כגון מנהל בית המטבע, אומן או מומחה¹³. כמדומה שאף סוחרים מסוימים, ככל הנראה אמידים, זכו לתואר זה¹⁴. באיגרת האמורה יש לפרש את פשר הכינוי במשמעותו המילולית, המקובלת בערבית עוד מתקופה קדומה יותר, היינו 'מלמד'¹⁵, שכן איזכורו של ר' יצחק אשכנזי באותה איגרת מתייחס להיותו מלמד לאחד מבניו של הכותב. אם אכן צודקת ח' טורניאנסקי בזיהוי ר' יצחק אשכנזי עם האר"י, הרי שיש להסיק מכאן שלצד עסקי המסחר שלו עסק אף בהוראה, עובדה אשר לא היתה ידועה ממקור אחר.

ג. באוסף הגניזה שבקמברידג'¹⁶ מצינו את ראשיתה של איגרת (שתי שורות בלבד) שנשלחה אל האר"י בזו הלשון:

1. נשא ונעלה לשם ולתהלה החכם הנעלה כה"ר יצחק נר"ו הנ' באתי
 2. לדרוש שלום אדוני, וגם להודיע איך כתבתי שלשה ספרי
- [— — — — —]

ובכנה של האיגרת:

אל פני החכם ונעלה כה"ר יצחק לוריא נר"ו.

מן השריד שבאיגרת אין, כמובן, להציל פרט כלשהו הקשור לתולדותיו של האר"י, אולם נראה שבכל זאת

- 9 ראה שטר שפירסם וורמן במאמרו [לעיל, הערה 2], עמ' 281, משנת 'חושה' — שי"ד (על כך ראה תמר [לעיל, הערה 1], עמ' 231 = מחקרים, עמ' 72) וכן אצל בניהו, עמ' רלה; קטע מפנקס מסחרי שפורסם על-ידי בניהו, עמ' רלו, וכן בשתי איגרות שנשלחו אל האר"י בענייני מסחר שפורסמו לראשונה על-ידי שוחטמן במאמרו [לעיל, הערה 3], עמ' 63–64. איגרות אלו חזרו ונרפסו אצל בניהו, עמ' רלח, רמ. כדרכו, אין בניהו טורח לציין שהן פורסמו לראשונה על-ידי שוחטמן.
- 10 פורסמה על-ידי ח' טורניאנסקי, 'צורר איגרות בידיד מירושלים משנות השישים של המאה השש-עשרה', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 188–191.
- 11 שם, שורה 10.
- 12 שם, עמ' 157.
- 13 ראה ח' גובר, 'מסמך תורכי על אברהם די קאשטרו — מנהיג יהודי מצרים במאה הטי"ז', ציון, מה (תשמ"מ), עמ' 158.
- 14 כך נראה הדבר בשורה של מסמכים מסחריים המצויים באוסף קמברידג': באיגרת ששיגר מתתיה אשכנזי מ'רשיד' לבנו אשר אשכנזי היושב ב'מצרים' (קהיר) — T—S, 13J, 24, 25, שורות 12, 14 ובתוספת שורה 7; באיגרת ששיגר שלמה בנימין אל גיסו שלמה אלפרגי — T—S, Misc, 28, 258, שורה 17, ובתוספת שורות 5, 7; באיגרת הפאטור — 'יצחק איט[...דו] אל מעסיקו' — T—S, Misc, 28, 168, עמוד א, שורות 13, 17. באיגרת מאת ר' משה ׳ אבירדת, T—S, N.S., 338, 70, שורה 12, נזכר 'המעלם יעקב קשטרו', וככל הנראה הכוונה לחכם המפורסם מהריק"ש, שאכן ידוע ששלח ידו אף במסחר; על כך ראה מסמך גניזה שפורסם על-ידי א' שוחטמן, 'עוד לדמותו ולקורותיו של ר' אברהם קאסטרו', ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 404–405. באיגרת נוספת מן הגניזה שפורסמה על-ידי א' שייבר, ספונות, ו (= ספר צפת, א, תשכ"ב), עמ' קכח–קכט, נזכר 'המעלם כה"ר שלמה', שווהה על-ידי מ' בניהו, שם, עמ' קל–קלג, עם ר' שלמה אלאשקר. אכן, ממסמכי גניזה שונים למדים אנו שהלה הרבה לעסוק במסחר; על כך עוד אדין במקום אחר, וראה גם במסמכים שפירסם בניהו, שם, עמ' רמא, רמו, שורה 35.
- 15 על כך כבר העירה ח' טורניאנסקי [לעיל, הערה 10], עמ' 189, הערה 34, 37.
- 16 T—S, N.S., 338, 10.

נודעת לו חשיבות לא מועטת, שכן במסמכים השונים שפורסמו על-אודות עסקיו של המקובל הנודע אין הוא זוכה לתוארי כבוד המעידים על חכמתו בתורת הנגלה או הנסתר, כמקובל בפניות אל חכמים, אלא בתארים: 'הנכון ומעולה כה"ר יצחק לוריא אשכנזי'¹⁷, או 'אלופי כהרר"י לוריא אשכנזי'¹⁸. ואילו כאן פונה אליו הכותב בתארים המקובלים בפניות אל חכמים. ומעין זה מצינו גם בפיסקא המובאת לעיל, 'השר ונעלה החכם יצחק לוריא'. דומה שיש בכך כדי לרמוז במשהו על מעמדו הרוחני במצרים, שידעות של ממש על כך לא מצינו בתקופת שבתו במצרים¹⁹.

ד. 'הגביר... כה"ר יצחק לוריא אשכנזי', שחי במצרים במאה הי"ז, זוהה על-ידי בניהו ללא כל יסוד כנכדו של האר"י. עוד מוסיף הוא – ואף זה בלא אחיזה כל-שהיא – ש'יצא בימי המצוקה מצפת לבית זקנו במצרים, ועסק באותו העסק שמרדכי פראנסיס חותנו של האר"י עסק בו'²⁰. הלה, שאפשר היה מבני משפחתו של האר"י ואולי אף צאצא ישיר, נזכר באיגרת בענייני מסחר ומכס ששיגר ר' דוד גרשון מ'רשיד' בשנת ת"ו (1646)²¹ לר' 'עזריה'²² היושב במצרים (קהיר). זכרו של אותו גביר מוצאים אנו בשלושה מסמכי גניזה נוספים:

1. באיגרת²³ ששיגר ר' 'עזריה זאבי' מחכמי ירושלים במחצית הראשונה של המאה הי"ז²⁴ לר' 'יצחק קשטרו'²⁵ היושב במצרים, בעניינה של קהילת חברון השרויה במצוקה, נזכר, בין השאר: 'הגביר ונעלה כה"ר יצחק לוריא נר"ר'.

2. בקטע מפנקס חשבוניות²⁶, שאיננו נושא פרט שנה כלשהו, אך לפי הכתיבה ניכר בו שהוא מן המאה הי"ז, נזכר בין שאר האישים: 'הגביר כמה"ר יצחק לוריא נר"ר'.

3. נזכר בשטר מכר על נכסי דלא נייד בשנת 'חמשת אלפים וארבע מאות ועשרים ואן[רבע] עם שני בניו: אברהם ויעקב'²⁷.

- 17 ראה באיגרת שפירסם וורמן [לעיל, הערה 2], וכן אצל בניהו, שם, עמ' רלה, רלו.
- 18 באיגרות שפירסם שוחטמן ראה לעיל (הערה 3), וכן אצל בניהו, שם, עמ' רלח, רמ.
- 19 תמר, שם.
- 20 בניהו, עמ' רלד.
- 21 פורסמה על-ידי בניהו, עמ' רמט-רנא; על ר' דוד גרשון, רבה של רשיד, ראה ש"ז הכלין, 'רבי אברהם הלוי מחבר שו"ת גנת ורדים ובני דור' (דיסרטציה), ירושלים תשמ"ג, עמ' 260–266.
- 22 בניהו, עמ' רלד, מתלבט מי הוא אותו ר' עזריה; האם ר' עזריה וילייסיד, מחכמי ירושלים היושב בקהיר לשהות מה, או שמא הכוונה לר' עזריה זאבי, אף הוא מחכמי ירושלים באותה עת, ובעניינו ראה עוד להלן.
- 23 באוסף הגניזה שבספריה כ"ח בפרס, VII D, 102.
- 24 הוא ר' עזריה בן ישראל זאבי, עליו ראה א"ל פרומקין – א' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 13–14; מ' בניהו, 'ר' חיים ויטאל בירושלים', סיני, ל (תשי"ב), עמ' ע–ע; חרבות ירושלים, מה' מ' רוזן, תל-אביב תשמ"א, עמ' 104–105.
- 25 בן למשפחת קאשטרו המפורסמת במצרים; בגניזה שרדה איגרת ששיגר אליו ר' עזריה וילייסיד מירושלים בשנת ת' (1640), אוסף קמברידג' T—S, Glass 20,67.
- 26 אוסף קמברידג' T—S, N.S., 83,24.
- 27 באוסף הגניזה שבספריה הבריטית בלונדון Or. 5561A.5.

יצחק יודלוב

ספר חלקת ראובן

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי רכש לאחרונה ספר שנדפס בראשית המאה העשרים, אך למרות תאריך ההדפסה המאוחר הוא נדיר ביותר. בספר קטן זה ובמחברו יש עניין מבחינה מסוימת, ואנסה לתאר כאן את הספר ואת דמותו של המחבר כפי שהיא משתקפת בחיבור.

נוסח השער:

ספר חלקת ראובן אשר חברתי בעזה"י אני הצעיר... נחמן ראובן בלא"א המופלג מוהר"ר אלי' מסמארגאן וכעת הנני רב ומו"צ בעיר מלאה חכמים וסופרים אנשי אמת יראים ושלמים בק"ק דויקשיץ יצ"ו. ווילנא, בדפוס שרגא פייבל גארבער, שנת תרס"ז

לו דף, 22 ס"מ.

תוכן הספר — דרשות, תשובות בלכה, דברי מוסר והספדים. חלק מהדרשות הן ביידיש. הנושאים מעורבים — לעיתים בתוך דברי הלכה מעורבים דברי מוסר ביידיש — והסדר הפנימי אינו ברור. הספר אינו רשום ברשימתו של פרידברג בית עקד ספרים ואינו מצוי בקטלוגים של ספריית H.U.C. בינסניטי או של הספריה הציבורית בניו יורק. מצאתיו רק בקטלוג של האוסף העברי של אוניברסיטת הרווארד.¹ כן הוא נזכר בספרו של בצלאל לנדוי, הגאון החסיד מווילנא, ירושלים תשל"ח, המצטט ממנו פעם אחת. המחבר נזכר בספרו של הרב נ"צ פרידמן, אוצר הרבנים, בני-ברק [תשל"ה], עמ' 333, מס' 1616: 'הרב נחמן ראובן, רב גאון מפורסם, רב בדאקשיץ, תר"ל'.

פרטים מלאים יותר על המחבר ניתן למצוא בספר עצמו. שמו הלא הוא ר' נחמן ראובן מאיראויץ. הוא יליד העיירה סמורגון (Smorgón, מחוז וילנא), ובספרו זכרונות על אירועים שקרו בעיירת מולדתו באמצע המאה הי"ט. שישים ושתיים שנים לפני שנדפס הספר — כלומר בשנת תר"ה — למד המחבר בישיבת וולוז'ין, והוא אז, כדבריו, בגיל הילדות. אם נניח שלמד בוולוז'ין בהיותו בגיל בר מצווה, הרי שנולד בערך בשנת תקצ"ב ובעת שהדפיס את ספרו היה כבן שבעים וחמש. בכחירתו למד בוילנא, בישיבתו של הגאון ר' יעקב בארי"ט², וחברו לספסל הלימודים היה הגאון ר' שלמה הכהן, זקן מורי ההוראה בוילנא, שנפטר ביום כ"ט בכסלו תרס"ז והמחבר מספידו כאן. המחבר שימש ברבנות בעיירות ליפנישוק, מיאדעל, שווינציאן ודוקשיץ, כולן בסביבת ווילנא. פרידמן מצא אותו בדוקשיץ, כאמור, כבר בשנת תר"ל — הווי אומר שכינה בעיירה זו לפחות כארבעים שנה. כפי הנראה נחשב לסמכות הלכתית בסביבתו, שכן בספר נדפסו מספר תשובות שהשיב לרבנים שונים. בהיותו פעם בקיבוץ נשאל על-ידי רבני המקום בעניין עגונה. מלבד חיבורו הנוכחי הוא מזכיר חיבור בשם תירוצי תימא, ונראה מעניינו שכלל פלפולים בסוגיות הש"ס. אחיו ר' משה היה רב בהלוביץ. בנו — אין הוא מזכיר את שמו — היה רב במולדוצנא.

המחבר הוא רב ליטאי טיפוסי, חניך מובהק של בית-מדרשו של הגר"א. כאמור, למד בישיבת וולוז'ין. בזמנו היה ראש הישיבה הגאון ר' יצחק, בנו של מייסד הישיבה ר' חיים מוולוז'ין. ניכרת הערצתו לרבו ובין השאר הוא מספר על שני 'מופתים' שראה אצל רבו: פעם גזר ר' יצחק תענית ציבור בגלל בצורת, ומיד כשר' יצחק — שהיה כנראה שליח-ציבור — החל לבכות בתפילתו, החל לרדת גשם חזק. המופת השני הוא כדלהלן: בישיבה למדו שני בחורים מצוינים שהיו חולים במחלת הנפילה. ר' יצחק כתב לשניהם קמיעות, והתקפות המחלה נפסקו.

1. *Harvard University Library, Catalogue of Hebrew Books*, VI, 1968, p. 420

2. ראה עליו: ה"נ מגיד-שטיינשניידר, עיר ווילנא, וילנא תר"ס, עמ' 62–67.

אחר-כך עברו הבחורים ללמוד במקום אחר, בנובאלכסנדרובסק, והרב המקומי פתח את הקמיעות. נכתב בהן 'יצחק בן חיים נפש נענה'. מיד כשנפתחו הקמיעות חזרה המחלה ותקפה את שני הבחורים, ור' יצחק אמר שאינו יכול שוב לעזור. אחד מהם הכריא במקצת והיה אחר-כך ראש ישיבה בדווינסק (המחבר נוקב בשמו, ר' ליב גוטמאן), אולם לשני לא עלתה ארוכה. המחבר מוסר את אופן כתיבת הקמיעות אצל ר' יצחק מוולוז'ין: הן נכתבו ביום צום. ר' יצחק טבל במקוה; אחר כך עלה לקברו של אביו וכשחזר מבית העלמין טבל שוב ואז ישב וכתב את הקמיעות. זהו פרט מעניין לדמותו של ר' יצחק מוולוז'ין, המצטייר אצל היסטוריונים אחדים כאישיות בעלת נטיות מודרניסטיות ועמדה מתונה כלפי השכלה חילונית.

גאוני ליטא, הגר"א מוילנא ותלמידו ר' חיים מוולוז'ין, נזכרים בספר פעמים אחדות. המחבר מרבה להביא פירושים וסיפורים בשם הגר"א. כן נזכרים ר' אברהם, אחיו של הגר"א (מובאה מספרו מעלות התורה) ור' יוסף דב סלוביצקי מברסק. תורתו של הגר"א היתה בבחינת מסורת משפחה אצל המחבר: מצד אביו היה דור רביעי לגאון הצדיק ר' אשר, אשר למד סתרי תורה עם רבינו הגאון האמיתי רשכ"ה בוצינא קרישא מאוה"ג רבינו הגר"א מוילנא וצ"ל (עמ' 18). אף חותנו היה צאצא 'הגאון מוהר"ר שמעון ז"ל אב"ד דסמארגאן', אשר עזב את רבנותו והלך לוילנא וישב שם שנה תמימה לצקת מים על ידיו של הגר"א³ (שם). מ'תנועת המוסר' הוא מסתייג באופן נמרץ:

עניני ספרי מוסר שהאדם לומד ומחשב בהם הרבה, נמצא בזה שני חסרונות: הא' באשר כי הוא מחשב הרבה בספרי מוסר הוא מצמצם מוחו ולבו ויסתם נקבי דקות השכל, כאשר ראינו הרבה מהמוסרניקים שנשארו חסרי דעת... והב'... ישנם הרבה מהלומדים ספרי מוסר, שעיקר למודם ויגיעתם בלמוד הניל, לא נשאר להם רק בידעיה שהוא יודע איך צריך להיות... אבל לעשות זאת במעשה גם הוא לא יעשה, כאשר כי האמת קשה להעלות בהעולם השקרי והכוזבי. ואח"כ כשבא עם אנשים מרברים בתורה ויודעים הרבה משה"ס ופוסקים ישים אל לבו מה זאת עשה לי ד' שעמלתי... כל ימי בתורה שאין בה ממש, ואינו יודע לדבר... בין האנשים האלו היודעים הרבה ללמוד (עמ' 54).

ובכן, רב ליטאי, חניך וולוז'ין, מעריצו של הגר"א וכן למשפחת 'מתנגדים' מובהקת מכמה דורות, וה'מדבר בדברי תורה' הוא בעיניו תלמיד-חכם אידיאלי.

אולם מפליא שלצדן של המובאות מדברי הגר"א מרבה המחבר להסתמך על חסידות חב"ד דווקא. לא זו בלבד שאין הוא מוצא בכך סתירה, אלא שלעיתים קרובות בית מדרשו של הגר"א ובית מדרשה של חב"ד משלימים אצלו זה את זה.

בעניין לימוד תורה לשמה הוא מציין לספר התניא 'מבעל השלחן ערוך דלאדי', אשר הביא

כל פרטי עניני תורה לשמה שצריכים להיות בא"ה ויראה דוקא. ומשל אחד שמעתי בשם הגר"א שאמר שיש חלוק בתורה לשמה בהלומדים, שאצל הלומדים הגדולים להם סם המות אם לומד ח"ו שלא לשמה אבל לגבי הבעה"ב והאנשים הפשוטים שלא אומנתם כל היום בתורה, להם אפילו שלא לשמה ג"כ טוב... ובנפש החיים מהגר"ח איתא... נמצא כל אדם מישראל יתחזק וילמוד תורה בכל יום לפחות תורה סתם או כמו שאיתא בספר נפש החיים (עמ' 55-56).

לדבריו, 'אנו רואים בחוש שבפרנסה אינו מועיל שום התחכמות', והוא מסתמך על אדמו"ר הזקן שריבוי ההתחכמות לא יצליח (עמ' 8). ובמקום אחר כתב:

יגעתי ומצאתי תאמין, הני מילי בדברי תורה אבל במשא ומתן סייעתא דשמיא ותחבולות ויגיעה אין מועיל כלל. וזהו ענין הבטחון של רבינו הגר"א כמבואר לעיל. וכן דעת רבינו החסיד הגאון ר"ז מלאדי שיבטיח בכל לבבו ולא יעשה סבה כ"א מעט... גם אספר לכם מעשה נפלא אשר שמעתי מאיש אמונים כי בפאלצק ה' איש אחד אשר ה' מקושר להרב דלאדי ומסחרו ה' שה' מחזיק חנות וה' מתפרנס מזה עם אנשי ביתו אשר ה' קרוב לעשרים נפש. ויהי היום ויקנא בו אחד ועשה כנגדו חנות אחרת גדול מזה אשר כל הסחורות היו נמצאים שם, ע"כ לא היה מרויח כלום. ויסע להרב ויספר לו את כל הנעשה אתו ויאמר לו הרב לך לשלום ותעמוד על פתח החנות וכשתראה שהוא פודה בחנותו חברך את ה'. ובוה הלשון אדאנק דיר רבונו של עולם וואש ער לייזט. ולשנה האחרת נסע להרב ויאמר לו כי כן עשה והצליח לו כמקודם...

3 בנו של ר' שמעון דנן, הגאון צבי, הוא חתנו של ר' רפאל הכהן אב"ד המבורג.

ואם נפשך לומר שלא הבטחון בלבד הצליח לו, אבל הברכה של הצדיק, ומינה ראי', ומה שבטחנונו של הצדיק הצליח לו על אחת כמה וכמה אם נבטח באלקינו (עמ' 64).⁴

לעיירה דוקשיץ (Dokszyce, מחוז וילנא), מקום רבנותו של ר' נחמן ראובן, חדרה החסידות עוד בימי הרב מלאדי. בזמנו של נכדו הרב בעל צמח צדק כבר היו החסידים רוב בעיירה – כך כותב מקור חבד"י. בשנת תרס"ג, בעת שר' נחמן ראובן היה שם רב, נוסדה בעיירה ישיבה, סניף של ישיבת 'תומכי תמימים' בליובאוויטש. אחרי מלחמת העולם הראשונה עלה בידי החסידים גם לבחור מתוכם את הרב המקומי, כי קודם-לכן היו הרבנים מבין המתנגדים (שם). ר' נחמן ראובן לא נחשב, אפוא, בעיני תושבי המקום לרב חסידי. למחבר היה מגע קרוב עם אנשי חב"ד. מגע כזה עשוי להבשיל הערכה כנה של הצד שכנגד ושיקול מתון של היתרונות שבכל שיטה ושיטה. מתוך גישה כזו יכול לצמוח יחסו למנהגים המצויים בקרב החסידים, כגון תפילה שלא בזמנה:

לאנשים פשוטים כמונו צריכים אנו להקדים ולקרוא ק"ש ולהתפלל בזמנה, ואין לנו ראי' מאנשים הנכבדים שהם מאחרים בתפילתם כי הם עשירים היינו בתורה ובמצות ומתי שיבואו יפתחו להם. ובפרט להמקובלים... ועוד אין לנו ראי' מהם שהם מתפללין ביחיד... כי הם בטוחים על התורה ומצות שיש להם, אבל אנו אם נתפלל ביחידות אזי מדקדקין עלינו מאד (עמ' 61).

ובכן: הערכה והסכמה, אולי עם ביקורת כלשהיא (כלפי 'אנשים פשוטים' שאינם נוהגים כפי שראוי להם לנהוג). אולם בספר זה מתגלה יותר מאשר הבנה והערכה לצד שכנגד. המחבר סיגל לעצמו לצדה של השיטה שקיבל מאבותיו ומרביתיו את עצם השיטה המנוגדת, לכאורה, לשיטתם של רבותיו, ובכך, דומני, ייחודו. בשנים האחרונות נדונה בספרות המחקר השקפתם של תלמידי הגר"א ביחס לחסידות. אטקס ולאם⁵ סבורים כי ר' חיים מוולוז'ין מיתן את ההתנגדות לחסידות, מורשת הגר"א. כנגדם טוען תשבי⁶ כי בקרב תלמידי הגר"א הייתה ההתנגדות לחסידות בתוקפה והצביע על התבטאויות של מתנגדים קיצוניים מבית-מדרשו של הגר"א. בין כך ובין כך, הכל מודים שעקרונות, לפחות מבחינה עיונית, יוצאי בית-מדרשו של הגר"א חלקו בתוקף וללא פשרות על כמה מהנחותיה ומנהגיה העיקריים של החסידות, ובמידה שהיה קיים מצב של דו-קיום בין שני המחנות היה זה בעיקר מצב שבדיעבד.

נראה לי כי ספק אם ניתן למצוא עמדה אחידה כלפי החסידות בקרב ממשיכי דרכו של הגר"א. ודאי שהיו שלא סטו מדרכו של הגר"א גם בתחום זה (וניתן למצוא כאלה גם בימינו), אך מאידך גיסא היו שנטשו כליל את ה'מתנגדות' לחסידות כשיטה – כגון מחבר הספר שלפנינו. אחרים עמדו, מן הסתם, אי-שם באמצע, בין שני המחנות.

- 4 ציטוטים נוספים מתורת חב"ד: עמ' 43, 48 ('יבזה מלאים כל ספרי מוסר ועבודה ובספר של בינונים מהגאון ר' שניאור זלמן מלאדי פכ"ג מבאר הדברים על בוריו'), 57.
- 5 ש"ב גארדאן, 'א' חסידיש שטעטל אין דער אלטער היים', די אידישע היים, באנד ב, נומער 4 (שבת-אדר תשכ"א), עמ' כא-כב.
- 6 ע' אטקס, שיטות ופעולות של ר' חיים מוולוז'ין כתגובת החברה ה"מתנגדת" לחסידות, *PAAJR*, 37-38 (1972), עמ' 21-23; נ' לאם, תורה לשמה במשנת רבי חיים מוולוז'ין ובמחשבת הדור, ירושלים תשל"ב, עמ' 9-10, 60-62, ועוד. לאם מדגיש את קרבתה של שיטת חב"ד ל'מתנגדות' כסיבה למתינותו המעשית של ר' חיים מוולוז'ין ביחס לחב"ד. וראה גם בביקורתו של אטקס על ספרו של לאם, קרית ספר, ג (תשל"ה), עמ' 638 ואילך.
- 7 י' תשבי, קרית ספר, ג (תשל"ה), עמ' 487 הערה 32; הנ"ל, 'קטרונו של ר' ישראל משקלוב על החסידים', קרית ספר, נא (תשל"ז), עמ' 300-303.

עזריאל הילדסהימר (ירושלים)

הרב עזריאל הילדסהימר — רשימה ביבליוגרפית

ר' עזריאל הילדסהימר זצ"ל נולד בהלברשטט בסיון תק"פ (1820) ונפטר בברלין בתמוז תרנ"ט (1899). בשנים תרי"א עד תרכ"ט כיהן כראב"ד בק"ק אייזנשטט (אוסטרו-הונגריה) וניהל שם ישיבה ובית-מדרש לרבנים, עד שהלך לברלין כדי לעמוד בראש הקהילה החרדית (החדשה) 'עדת ישראל'. בשנת תרל"ד הקים שם את בית-המדרש הידוע לרבנים שנקרא על שמו, וניהל אותו עד לפטירתו.

מלבד פעולותיו הרבות למען בני ישראל בכל אתר ואתר, ובעיקר בארץ-ישראל, בתחום החינוך ובמאבק נגד הרפורמה, פיתח ר' עזריאל פעילות ספרותית עניפה. הוא אמנם חיבר ספרים מעטים יחסית, אך השאיר אחריו מאות חשובות על כל חלקי 'שולחן ערוך' וכן חידושים על כמה ממסכתות הש"ס (שפורסמו רק בשנים האחרונות), וכן כתב ופרסם בעתונות היהודית, בעיקר בגרמניה, מאמרים רבים על כל עניין שהעסיק את היהדות החרדית באותה תקופה.

לא כל חיבוריו של ר' עזריאל נשתמרו; כך, למשל, מוזכרת בביוגרפיות שונות של רבנו העבודה שהוא כתב ופרסם (בהאלה, בשנת 1844) להשגת תואר הדוקטור בשם 'Ueber die rechte Art der Bibel-Interpretation' (על השיטה הנכונה לפירוש התנ"ך), בלא שנתגלה עד כה ולו אף טופס אחד של חיבור זה, וכן ידוע מספרו של הרב צבי בנימין אורבך (שהוציא לאור את ס' האשכול עם פירוש 'נחל אשכול') על תולדות היהודים בקהילתו, ק"ק הלברשטט (שם, 1866, עמ' 109), שר' עזריאל חיבר ספר שבו רשם את כל המצבות בבתי הקברות בעיר זו; גם ספר זה לא נשמר ולא נמצא עד היום (ייתכן, אמנם, שר' עזריאל כתב ספר זה בכתב-יד בלבד, לצורך שימוש הקהילה).

הרשימה הביבליוגרפית המובאת להלן כוללת, על-פי סדר כרונולוגי, את כל כתביו וחיבוריו של ר' עזריאל. על-פי תיאום עם קרובי, הרב ד"ר ע' הילדסהימר (לשעבר תל-אביב, כעת פתח תקוה) ובנו ד"ר מ' הילדסהימר (בני-ברק), שבהזמנות זו אני רוצה להודות להם על עזרתם האדיבה בהכנת הרשימה, היא אינה כוללת הסכמות על ספרים שונים שר' עזריאל חתם עליהן. נוסף על כך, הרשימה אינה כוללת קטעים מהעיתונות שבהם פורסמו דברים (בדרך כלל חלקיים) שר' עזריאל אמר אותם בהזדמנויות שונות או המובאים בשמו.

לצורך הכנת הרשימה נסקרו באורח שיטתי כל השנתונים של העיתונים וכתבי-העת היהודיים-גרמניים, וכן מספר רב של עיתונים בשפה העברית שהופיעו בשנות פעילותו של ר' עזריאל (רשימת עיתונים וכתבי-יד אלה מובאת בנספח לרשימה).

ספרים, מאמרים וכו'

- 1 Antwort auf die Erklärung in Nr. 49 der *AZdJ* [*Allgemeine Zeitung des Judentums*]¹
Orient, 8 (1847), pp. 409–410
 (נגד 'הצהרה' לא-מדויקת של ל' פיליפסון בדבר השתתפותו של רע"ה באסיפת קהילות שזומנה ע"י פיליפסון במגדבורג)
- 2 Materialien zur Beurtheilung der Septuaginta
Literaturblatt des Orients, 1848, Sp. 131–135, 152–155, 161–165, 190–192, 203–208, 232–235, 253–256, 267–272, 317–320, 346–352
 (חומר להערכת 'תרגום השבעים')
- 3 מכתב בענין החקירה על שיעור הדם
 שומר ציון הנאמן, מחברת שנייה (תר"ח–תר"ט), עמ' סב, ב–סג, א; סו, ב; סח, ב
- 4 *Die Verwaltung der jüdischen Gemeinde zu Halberstadt, zugleich als Beitrag zur Geschichte der Israeliten in den letzten Jahrhunderten. Im Auftrag des Vorstandes der Gemeinde ausgearbeitet und auf vielfaches Verlangen veröffentlicht*
 Halberstadt 1849
 (על הנהגת הקהילה בהלברשטט)
- 5 ביאור סוגיא, קידושין דף י"ד ע"ב
 שומר ציון הנאמן, מחברת חמישית (תרי"ד–תרט"ו), עמ' שצה, א
- 6 תזכיר לשיפור המצב הכלכלי והחינוכי בירושלים (תרט"ז)
 פורסם ע"י ד"ר ע' הילדסהיימר, המעיין, ג (תשט"ז), גל' א–ב, עמ' 15–64
- 7 *Erster Bericht des seit sechs und einem Halben Jahre bestehenden, und seit sechs Monaten von der hohen K.K. Stadthaltere-Abtheilung zu Ödenburg anerkannten provisorischen Lehranstalt für Rabbinats-Kandidaten zu Eisenstadt, veranlasst durch die erste, von dem hochwürdigen Bezirksschul-Inspektorate am 7. Januar 1858 in derselben stattgehabten öffentlichen Prüfung*
 Wien 1858
 (הדו"ח הראשון על בית-המדרש לרבנים באייזנשטט)
- 8 *Offener Brief an den Redakteur der Monatsschrift, Ben Chanania, Leopold Löw, in Szegedin*
 Wien 1858
 (נגד ביקורתו של לב על הדו"ח הראשון של הישיבה באייזנשטט)
- 9 אקדמות מלין ומכתב חביון לס' מנחה טהורה, כולל דינים מהלכות מליחה נדה חלה והדלקה מאת ר' זלמן ב"ר משה באנהארד, אב"ד בפרשבורג, פרסבורג תרי"ח, עמ' 4–5א (בל"א)
 (חתום א"ש י"ב תשרי נר משיחי [תרי"ח])
- 10 Entgegnung [Contra Antipamphletisten] לכס יהיה אחד ומשפט אחד יהיה לכם
Israelit, 1 (1860), pp. 85–88, 101–104, 114
 (תשובה לפיליפסון בעניין תרגום אונקלוס)

1 הסוגריים המרובעים מסמנים הוספות של עורך הרשימה.

- Die Stuhlweissenburger Wirren 11
Israelit, 1 (1860), pp. 143–146, 155–158, 166–169, 179–181
 (נגד שאיפות הרפורמה בשטולווייסבורג)
- Gegen eine Verleumdung des Herrn Löw in seiner Monatsschrift Seite 296 12
Israelit, 1 (1860), p. 234
 (נגד מאמר הסתה של ל' לב)
- Beurtheilung der Geigerschen Broschüre "Nothwendigkeit und Maasse einer Reform des jüdischen Gottesdienstes" 13
Israelit, 1 (1860), pp. 332–334, 344–347, 355–359, 368–370; 2 (1861), pp. 16–19, 40–42, 54–56, 78–80
 הדפסה מיוחדת Mainz 1861
 (ביקורת על ספרו של א' גייגר על הצורך ברפורמות בתפילה)
- Wie ein Charlatan repliert 14
Israelit, 2 (1861), pp. 91–94, 118–120, 129–133
 (תגובה למאמר של ל' לב בבן חנניה נגד הרב ד"ר מ' להמן)
- Nothgedrungene Erklärung [betr. einen von Rabb. Fassel vollzogenen unerlaubten Eheschluss] 14
Israelit, 2 (1861), pp. 156–157
 (נגד מתן חופה וקידושין לפסולי נישואין)
- [Ein Aufruf zur Förderung des Bauunternehmens in Jerusalem] 15
Israelit, 2 (1861), p. 463
 (קול קורא לתמיכה בהקמת 'בתי מחסה' בירושלים)
- Leitfaden zur Religionslehre für israelitische Schüler von Gerson Lasch, Leipzig 16
 1861
Israelit, 2 (1861), pp. 553–556, 578–581, 588–590, 599–603
 (ביקורת על ספר לימוד של המורה לאש בהלברשטט)
- Bau jüdischer Armen- und Pilgerwohnungen in Jerusalem 17
Israelit, 2 (1861); 3 (1862); 4 (1863);...
 (מודעות על הקמת 'בתי מחסה' בירושלים, שהופיעו מ-1861 ואילך)
- Orthodox-Israelitische Bibelanstalt 18
Israelit, 2 (1861); 3 (1862);...
 (מודעות על מוסד חרדי ללימוד התנ"ך, שהופיעו גם הן מ-1861 ואילך)
- Dringende Bitte an meine Glaubensgenossen in Oesterreich und in Ungarn insbesondere 19
Israelit, 3 (1862), p. 284
 (פנייה ליהודי אוסטריה והונגריה)
- Auch einige Worte über die Verwendung des ungarischen 'Schulfonds' 20
Israelit, 3 (1862), pp. 298–301, 308–311, 315–316
 (ב-1862, *Israelit*, *Israelitisches Anzeigenblatt*, pp. 197–198) ביקורת
 אנונימית על מאמר זה ועליה ענה רע"ה שם, בעמ' 341–343

- [Eingesandt zu einem Artikel 'Die Gründung eines Beth Hamidrash in Gailingen'] 21
Israelitisches Anzeigenblatt, Beilage zu Nr. 27 des *Israelit*, 3 (1862), p. 170–171
 (תגובה על מכתב בעניין הקמת בית מדרש בניילינגן)
- [Mitteilung über Gründung eines 'Verein zur möglichen Förderung der praktischen 22
 Religiosität' (Oedenburg), 26. Tischri 5623, mit Aufforderung, sich an den 'zur
 Correspondenz enderwähnten Endesgefärtigten' (Dr. I.H. in Eisenstadt) zu wenden]
Israelit, 3 (1862), p. 360 = *Jeschurun* (ed. S.R. Hirsch), 8 (1862), p. 144
 (על הקמת אגודה לעידוד השמירה המעשית של המצוות)
- Erwiederungen auf verschiedene, das Religionsgesetzliche oder die Tradition überhaupt 23
 betreffende reformistische Gutachten
Israelit, 3 (1862), pp. 139–142, 147–149, 156–157, 162–165, 172–174, 354–357,
 363–366, 396–397; 7 (1866), pp. 415–417, 433–434, 449–450, 481–482, 508–510
 (תגובות לצעדים שונים של הרפורמה)
 על-פי מאמר זה פירסם הרב ד"ר מאיר הילדסהיימר זצ"ל ב-
- Rabbiner Dr. Israel Hildesheimer, *Gesammelte Aufsätze*, Frankfurt a. Main
 את שלושת המאמרים הבאים:
- a) Über die Zeugnisunfähigkeit (פסול עדות) der Übertreter von Religionsgesetzen, I–II, pp.
 36–81
- b) Über die Beständigkeit des חכמים תקנות, pp. 96–111
- c) Gegen den Vorschlag, vor Tagesbeginn Tefillin anzulegen und שמוע und חפלה zu beten, pp.
 151–170
- Dankeserklärung an Pekidim (we-Amarcalim) für die Förderung des Bauunternehmens (in 24
 Jerusalem) etc., sowie an den Oberrabbiner zu Altona (R.J. Ettlinger) und Josef Hirsch zu
 Halberstadt für die Übernahme der Comité-Mitgliedschaft
Israelit, 4 (1863), p. 103 = *Jeschurun* (ed. S.R. Hirsch), 9 (1863), p. 337
 (תודה על עזרה להקמת 'בתי מחסה' בירושלים)
- Über das quästionierte jüdische Schulinspektorat in Ungarn 25
Israelit, 4 (1863), pp. 350–351, 363–364, 375–377, 443–444, 456–457
 (על הקמת מערכת פיקוח עצמאית על החינוך היהודי בהונגריה)
- [Notiz zu einem Aufsatz von Rabb. Dr. B.H. Auerbach, Halberstadt, betr. verschiedene 26
 literarische und bibliographische Angelegenheiten]
Israelit, 4 (1863), pp. 566–567
 (הערכת מאמר של הרב ב"ה אוירבך, בעל נחל אשכול)
- Betrachtungen über den Rabbinatsconcurs der isr. Gemeinde zu Neutra 26א
Israelit, 4 (1863), pp. 630–632, 643–645
 (נגד מכרז לקבלת הצעות למועמדים למשרת רב בנויטרה)
- תשובה מאהבה 27
 המגיד, ד (1863), עמ' 311–312
 (תשובה לשאלת ל' מפראג, שם, עמ' 225–226, בעניין מצוקתם של יהודי ארץ-ישראל)
- Höchstdringlicher Aufruf an meine Gesinnungsgenossen in Ungarn 28
Israelit, 4 (1863), pp. 511–512 = *Jeschurun* (ed. S.R. Hirsch), 10 (1864), pp. 63–64
 (בדבר כוונת הממשלה להקים ועדה להתייעצות בעניין בתי-הספר היהודיים בהונגריה)

- 29 (Dringende Mitteilung) Gegen Missbrauch im Verkauf von ציציות
Israelit, 5 (1864), p. 241
 (נגד מכירת ציציות פסולות)
- 30 Der von der Rabbinercommission zu Pesth veröffentlichte Entwurf zur Gründung eines Rabbinerseminars
Israelit, 5 (1864), pp. 357–360, 373–377, 386–387, 399–400
 (על החלטתה של ועדת רבנים בפסט בדבר הקמת בית מדרש לרבנים)
- 31 Nehmet Euch der Falascha's an! Ein Aufruf an alle Glaubensgenossen
Israelit, 5 (1864), pp. 575–578
 גילוי־דעת זה לטובת הפלשים (יהודי אתיופיה) הופיע גם בשינויים קלים באכסנויות הבאות: המבשר, ד, גל' 44; המגיד, ח, גל' 47; *Jeschurun* (ed. Hirsch), 11, pp. 56–62; *Jewish Chronicle*, 4.11, p. 6; *Universe Israélite*, Paris, Nr. 3, pp. 120–125; *Il Corriero Israelitico*, Trieste, pp. 244–246
 הוא הודפס שוב בסיני, צה (אב־אלול תשרי"מ), עמ' רלג־רלו, וראה גם M. Eliav, *R.E.H. Briefe*, Jerusalem 1965, pp. 30–33
- 32 Bericht über die Entwicklung der Falascha-Angelegenheit und Beurtheilung der hierbei gemachten Vorschläge
Israelit, 5 (1864), pp. 641–642; 6 (1865), pp. 113–116, 129–130, 144–146
 (דו"ח על הפעולות לטובת הפלשים)
- 33 "Zur Nachricht"
Israelit, 5 (1864), p. 255 = *Jeschurun* (ed. S. R. Hirsch), 10 (1864), pp. 317–318
 (נגד מאמר שהופיע ב־ *Wiener Presse*, מ' 3.5, בשם Jüdischer Ultramontanismus, בדבר המשפט נגד ל' קומפרט, שפירסם מאמר שבו הוא הכחיש את בואו של המשיח)
- 34 שני מכתבים אל ר' מנחם שטיין בטערעק ס"ט מיקלאש, בעל שו"ת קנאת פנחס משנת תרכ"ד
 מונקאטש תרנ"ו, ה ע"ב — ו ע"ב (הודפסו שוב אצל מ' אליאב, איגרות רע"ה, חלק עברי, עמ' לג–לה)
- 35 Einige Glossen über die Beschneidung der in Mischehen erzeugten Kinder
Israelit, 6 (1865), pp. 57–59 = *Gesammelte Aufsätze*, pp. 141–150
- 36 Gutachten über die chemischen Bestandtheile des Email
Israelit, 6 (1865), pp. 217–218 = *Gesammelte Aufsätze*, pp. 171–179
 (יחד עם הערותיו של ד' דויטש, שהופיעו באיזראליט, שם, עמ' 325–327, וחשובתו של רע"ה, שם, עמ' 379–380)
- 37 Predigt, gehalten von Dr. Rokkenstein, Rabbiner in Steinamanger, 1865
Israelit, 6 (1865), pp. 364–367
 (ביקורת על דרשה של ד"ר רוקנשטיין, רב בשטיינאמנגר)
- 38 Nocheinmal über die Jeschibah-Angelegenheit
Israelit, 6 (1865), pp. 692–693, 747–749; 7 (1866), pp. 9–11, 49, 83–84, 102–104, 119–120, 134–135, 188–190, 213–214, 291–293, 309–311, 347–349, 363–364, 383–385, 399–401
 (שוב על עניין הישיבות בהונגריה; וראה גם Eliav, *R.E.H. Briefe*, pp. 39 ff.)

- 39 שים שכל בהלכה
הלבנון, ב (תרכ"ה), עמ' 12–14
הודפס שוב בחלקו בחידושי ר' עזריאל על מסכתות יבמות-כתובות, ירושלים תשד"ס, עמ' רי
- 40 באיסור אשת חמי
הלבנון, ב (תרכ"ה), עמ' 28–29, 44–46, 78, 122–123, 154–155
הודפס שוב בשאלות ותשובות ר' עזריאל על אה"ע-חור"מ, תל אביב תשל"ו, עמ' טז-כא
- 41 שיק, מאיר, תשובה מכ"י של ר' ע"ה (מו' חנוכה תרכ"ו)
תלפיות, ד, חוב' ג-ד (תש"ו), עמ' 588–590
- 42 להתודע ולהתגלות [כרו ליהודי הונגריה התורמים לעזרת 'אחינו האומללים בירושלים']
המבשר, ה (תרכ"ה), עמ' 324
- 43 Die beiden letzten Abschnitte des Pentateuch, übersetzt und erklärt von Dr. W. Feilchenfeld
Israelit, 7 (1866), pp. 251–252, 285–288, 596–597
(ביקורת על פירושו של ד"ר ו' פייכנפלד לשני הפרקים האחרונים של התורה)
- 44 Warnung und Aufforderung
Israelit, 7 (1866), p. 428
(בדבר 'הפנטזים' במלחמת האורתודוקסים בהונגריה נגד לימודי חול)
- 45 [Nachruf]
Israelit, 7 (1866), pp. 444–447
(הספר על ר' יהודה אסאד)
- 46 Die Beschlüsse der Rabbiner-Versammlung zu Mihalowitz
Israelit, 7 (1866), pp. 521–523, 533–535, 549–551, 564–566, 629, 647–648
(כולל 'מורעה' בעברית)
= *Gesammelte Aufsätze*, pp. 1–26: Ein Beitrag zur Bedeutung von חוקת הגוים
(על החלטות אסיפת הרבנים במיכלוביץ)
- 47 Zwei höchst räthselhafte Stellen in Aben Esra, enthaltend acht bis neun planimetrische
Lehrsätze, erklärt und entwickelt
Israelit, 7 (1866), pp. 641–644, 815–818
(פירוש לשני קטעים בס' יסוד מורה של אבן עזרא)
- 48 Erwiderungen gegen Fassel
Israelit, 7 (1866), pp. 858–859; 8 (1867), pp. 35–36
(תגובה על מאמר הסתה נגד התורה)
- 49 סיום על מס' כתובות (ביום ה' א' דר"ח אדר שני
תרכ"ו)
Hrsg. vom derzeitigen Vorstande des Vereins 'חברת בחורים' zu Eisenstadt
Wien 1867
(דרשות רע"ה לסיום מס' כתובות) הודפס שוב (בחלקו) בנוסח עברי של רע"ה עצמו בשו"ת ר' עזריאל על
אה"ע-חור"מ, תל אביב תשל"ו, עמ' תז-תיט, ובחידושי רבי עזריאל על מסכתות יבמות-כתובות,
ירושלים תשד"ס, עמ' שעז-שפז

Über die Interpellation des Direktors D. Pokorny <i>Israelit</i> , 8 (1867), pp. 54–57	50
(בענין סירובם של תלמידים יהודים לכתוב בשבתות)	
Zur Verständigung <i>Israelit</i> , 8 (1867), p. 67	51
(נגד חוברת להגנת מאן דהו בשם עקיבא יוסף)	
Die Wuthausbrüche eines Reformblattes gegen die Wiener Kultusgemeinde, für jeden Unpartheiischen beurtheilt <i>Israelit</i> , 8 (1867), pp. 70–73, 93–94, 113–114, 130–131, 146–147	52
(תשובה על התקפות של עתון רפורמי נגד שמירת מצד הקהילה בווינה, בעיקר איסור כתיבה בשבת)	
Anfangs-Unterricht in der Mosaischen Religion der israelitischen Volksschulen im Kaiserthume Oesterreich — דת מורשה Religionslehre für die III. und IV. Klasse... <i>Israelit</i> , 8 (1867), pp. 104, 185–186, 283–284, 378–380, 400, 564, 728, 748, 853–854	53
(ביקורת על ספרי לימוד בדת היהודיה)	
Anzeige <i>Israelit</i> , 8 (1867), p. 118	54
(בענין שליח האוסף תרומות לשני כוללים בארץ-ישראל)	
Der Wochenmarkt am Sabbat <i>Israelit</i> , 8 (1867), pp. 153–155, 451–452	55
(על מכירה בשווקים בשבתות והשפעתה על היהודים)	
Zwei Antworten... an den geehrten Einsender in Nr. 26 dieses Blattes <i>Israelit</i> , 8 (1867), pp. 541–542, 597–598	56
(בענין מכתב מקלן, שם, עמ' 452–455, בענין חברת 'שומרי שבת' ותקנונה)	
Über die Reform der israelitischen Eidesleistung in Oesterreich <i>Israelit</i> , 8 (1867), pp. 565–566, 582–583, 603–604, 619–620 = <i>Gesammelte Aufsätze</i> , pp. 82–95	57
(בענין שינוי בהשבעת עדים יהודים באוסטריה)	
<i>Beleuchtung der von Prof. Leo Jeiteles in Arad an die israelitischen ungarischen Gemeinden versandten broschüre "Die Emanzipation"</i> Wien 1868	58
(ביקורת על ספר רפורמי של פרופ' ל' ייטלס)	
<i>Bericht der öffentlichen Rabbinats-Schule zu Eisenstadt, Ijar 5628 (Mai 1868)</i> Prag 1868	59
Berechnung der Wuthausbrüche eines Reformblattes gegen die Wiener Kultusgemeinde, für jeden Unpartheiischen beurtheilt <i>Israelit</i> , 8 (1867), pp. 70–73, 93–94, 113–114, 130–131, 146–147	60
(דו"ח — שני — של בית-המדרש לרבנים באייזנשטט)	
Zum Congresse: Beurtheilung der drei von der Majorität in Pest versammelten Conferenzen <i>Israelit</i> , 8 (1867), pp. 104, 185–186, 283–284, 378–380, 400, 564, 728, 748, 853–854	60

dem Kultus-Minister unterbreiteten Statute (Wahl-, Gemeinde- und Schul-Statut)

(ל'קונגרס' של יהודי הונגריה שזמן על-ידי השר לענייני התרבות)

Die Heirathsangelegenheit des Herrn Dr. B[enedict] in Wien 61

Israelit, 9 (1868), pp. 53–56 = *Jeschurun* (ed. S.R. Hirsch), 14 (1868), pp. 146–152

וראה גם Eliav, M., *R.E.H. Briefe*, pp. 50–52

(נגד נישואי יהודי עם אשה שגוריה שלא כרין)

Das Werk des Herrn R. Rabbinowitz ס' דקדוקי ספרים, *Variae lectionem in Mischnam et in Talmud Babylonicum* 62

Israelit, 9 (1868), pp. 253–254, 406

(ביקורת על ס' דקדוקי סופרים)

Die ungarische Rabbiner-Versammlung und meine sowie meiner Gesinnungsgenossen Theilnahme an derselben 63

Israelit, 9 (1868), p. 933–937

(על אסיפת הרבנים בהונגריה והשתתפותם של רע"ה וחבריו)

Ausführlicher Rechenschaftsbericht der... 33 Mitglieder des ungarischen israelitischen Congresses, I. Theil 64

Prag 1869

(דו"ח על ה'קונגרס' של יהודי הונגריה)

Dritter Bericht über die öffentliche Rabbinatsschule zu Eisenstadt, Tamus 5629 (Juni 1869), mit Nachschrift vom 14. Ab 5629 65

כולל בעמ' XLIII-I: ר"ש מקינון des כריתות Werke, die dritte im Werke נתיבות עולם, Die Abhandlung (1. nach Zunz, [*Zur Geschichte*, etc., S. 133] um das Jahr 1340) kritisch emendirt, und nach eingehender Quellenvergleichung ausführlich interpretiert

(הדו"ח — השלישי — של בית-המדרש לרבנים באייזנשטט, עם הוצאה מרעית של ס' נתיבות עולם). ס' נתיבות עולם הודפס שוב, בלי 'הנספח' בשפה הגרמנית, בשו"ת ר' עזריאל על אר"ח-י"ד, תל אביב תשכ"ט, עמ' תמא-תעז

Der israelitische Kongress zu Pesth 66

Israelit, 10 (1869), pp. 9, 101–103, 118–119, 137–138, 185

(מאמר על הקונגרס בפסט, הכולל נאומים וקול קורא של רע"ה אל השר ההונגרי לענייני תרבות)

נאום (Eröffnungsrede) לחנוכת ביה"ס לילדי העברים אמינים 'התורה המעשית' בברלין, מוצאי סוכות תר"ל (1869) 67

פורסם (כולו או מקצתו) ע"י שפ"ר, לוח אחיאסף, תר"ט, עמ' 316

Festrede gehalten am 18. Oktober 1870, in der Synagoge des Adass Jisroel zu Berlin 68

Berlin n.d. (1870)

(דרשה לשמחת תורה תרל"א)

Offener Brief an Herrn Dr. [Isaak] Rülff in Memel 69

Israelit, 11 (1870), pp. 77–79

(מכתב נגד ידידותו של ד"ר רילף עם לי' פיליפסון ואח')

- Blätter aus der Michael Davidschen Stiftung in Hannover 70
Israelit, 11 (1870), pp. 295–296
 (על דפים בודדים מתוך האוסף לזכרו של מיכאל דוד)
- Über die Vornahme der Beschneidung 71
Israelit, 11 (1870), pp. 630–632, 650–652 = *Jüdische Presse*, 1 (1870), pp. 54–55, 62–63
 (על ברית מילה)
- Einladungsschrift zu der am... stattfindenden öffentlichen Prüfung der Religionsschule in der 72
 Gemeinde Adass Jisroel
 (הזמנה לבחינה בבית-הספר של ק"ק 'עדת ישראל' בברלין); הזמנות כאלה הופיעו לסירוגין (לפעמים תוך שינויים קלים בכותרת) בשנים 1870–1897
- Über die vermeintlich von Amoraim missverstandene Baraita Aboda Sara 26 a & b 73
Israelit, 12 (1871), pp. 136–138, 224–225
 (על ברייתא בעבודה זרה כו שכאלו הוכנה לא נכון על-ידי האמוראים)
- Zur Gemeindebund-Frage 74
Israelit, 12 (1871), pp. 331–332, 344–346 = *Jüdische Presse*, 2 (1871), pp. 333–335, 349–351
 (בעניין 'ברית הקהילות הגרמנית-יהודית')
- Josef Zedner 75
Jüdische Presse, 2 (1871), pp. 527–528
 (הספר על יוסף צדנר, הספרן והביבליוגרף הידוע)
- Offener Brief an Herrn Dr. Kohner, Vorsitzender des provisorischen Comitées des 76
 Gemeindebundes in Leipzig (26.1.1871)
Jüdische Presse, 2 (1871), p. 575
 (שואל, אם ברית הקהילות הגרמנית-יהודית מזדהה עם מאמר אנטי-רדי, בעיקר נגד רצ"ה קלישר, שהופיע בכמה כתבי-עת גרמניים)
- Jacob Ettlinger, Oberrabbiner zu Altona 77
Jüdische Presse, 2 (1871), pp. 591–594 =
 קול בכות, הספר על ר' יעקב אטלינגר זצ"ל,
 הלבנון, ח (תרל"ב), גל' 16, עמ' 125
- An die edlen Zionsfreunde. 78
Israelit, 12 (1871), p. 753 =
 קול קורא שלומי אמוני ישראל! (בעניין בתי מחסה), הלבנון, ח
 (תרל"ב), גל' 4, עמ' 32
- Abraham Samuel Benjamin (W.) Schreiber, Oberrabbiner zu Pressburg 79
Jüdische Presse, 3 (1872), pp. 9–12
 (הספר על הרב א"ש שרייבר זצ"ל מפרשבורג)
- Prospectus des Rabbiner-Seminars für das orthodoxe Judentum zu Berlin 80
Jüdische Presse, 3 (1872), pp. 277–278
 (הכרזה על בית-המדרש לרבנים בברלין ותכנית הלימודים)

- 81 Replik [auf Isaac Hirsch, Zur Angelegenheit der Gründung eines Rabbiner-Seminars in Berlin]
Jüdische Presse, 3 (1872), p. 303–304
 (תשובה על מאמר של מר יצחק הירש, בנו של ר' שמשון רפאל הירש זצ"ל, נגד בית-המדרש לרבנים בברלין)
- 82 Erklärung [על התנאים לכניסה לביהמ"ד לרבנים]
 מודעה רבה, *Israelit*, 14 (1873), p. 922 =
 המגיד, יז (תרל"ד), עמ' 396 = (תוך שינויים קלים) הלבנון, יב (תרל"ו), עמ' 312
- 83 Rede zur Eröffnung des Rabbiner-Seminars
Jahresbericht des Rabbiner-Seminars für das orthodoxe Judentum pro 5634 (1873–74), Berlin 1874, pp. 84–89
 (נאום לפתיחת בית-המדרש לרבנים בברלין)
- 84 *Bericht des Rectors [des Rabbiner-Seminars zu Berlin] an das Curatorium*
 (דו"ח על הפעילות של ביהמ"ד לרבנים, שהופיע בדוחות השנתיים לשנים תרל"ד [1873–74] עד תרמ"ז–תרמ"ח [1886–88])
- 85 [Lehrplan für das] Rabbiner-Seminar zu Berlin
 (תכנית הלימודים הופיעו בסירוגין לשנים תרל"ה עד תרמ"ט ב-*Jüdische Presse*, כרכים 5–20 וכן מִפֶּעַם לפעם בכתב-יד עבריים, כגון: המגיד, טז (תרל"ב); יט (תרל"ד); הלבנון, י (תרל"ד)
- 86 Ungarisch-Siebenbürgische Zustände
Jüdische Presse, 7 (1876), pp. 59–61
 (נגד פעולות אנטי-דתיות, בעיקר בחוסר החינוך בהונגריה)
- 87 Eine Zeitungsfehde: Der Gesetzesentwurf betreffend den Austritt aus den Synagogengemeinden
Jüdische Presse, 7 (1876), pp. 160–161
 (ויכוח בין רע"ה לבין ד"ר פיליפסון בדבר החוק על היציאה מהקהילות היהודיות; שני המאמרים הופיעו גם ב-*Nationale Zeitung*, 1876, Nr. 227 & 235)
- 88 Die Erhebung der Hasmonäer vom Gesichtspunkt des Geschichtspragmatismus behandelt
Jüdische Presse, 7 (1876), Literarischer Teil
 (לפי תוכן העניינים של העתון לשנה הנוכרת הופיע מאמר בשם זה במוסף הספרותי, אך מוסף זה אינו מצוי באף ספרייה בארץ)
- 89 הודעה [על התחלת הלימודים בביהמ"ד לרבנים]
 המגיד, כ (תרל"ו), עמ' 116
- 90 Die Beschreibung des herodianischen Tempels im Traktate Middoth und bei Flavius Josephus
Jahresbericht des Rabbiner-Seminars pro 5637 (1876–77), Berlin 1877, 32 pp.
 המאמר פורסם שוב בעילום שם בכתב-העת *Palestine Exploration Fund Quarterly*, 1886, pp. 92–113
 יוצא בעברית: מידות בית המקדש של הורדוס, במסכת מידות ובכתבי יוסף בן מתתיהו ירושלים תשל"ד, עם צילום של השער המקורי ותמונת רע"ה. תוספות והערות למאמר זה הופיעו ב-*Literaturblatt der Jüdischen Presse* 1877, pp. 42–43, 46–47

- Offener Brief an Sr. Ehrw. Herrn Dr. Joel, Rabbiner der Synagogengemeinde zu Breslau 91
Jüdische Presse, 8 (1877), pp. 247–248
 (נגד דרישתו של ד"ר יואל 'לוותר' על התורה שבעל-פה)
- Zur religiösen Gewissensfreiheit 92
Jüdische Presse, 8 (1877), Beilage zu Nr. 19, p. 211
 (בעניין דרישתו של פקיד מסוים מיהודי לחתום בשבת על תעודת פטירה)
- Das Verhältnis des Judentums zur sozialen Frage. Ein Vortrag gehalten im Sefath-Emeth-Verein (Nov. 1878) 93
 (כתב-יד של הרצאה על הבעיה הסוציאלית ביהדות; לא פורסם)
- Dringende Bitte [für Hilfe für eine Witwe mit 5 kleinen Kindern] 94
Jüdische Presse, 9 (1878), p. 442
 (קריאת עזרה לאלמנה אם לחמישה ילדים)
- [Spendenliste] Für die unglückliche Witwe mit 5 kleinen Kindern 95
Jüdische Presse, 9 (1878), p. 494
 (רשימת תרומות לאלמנה הנ"ל)
- [Einladung an] Eltern, Vormünder oder Pensionsväter [zu einer] Besprechung wegen Schulbesuch am Sabbath 96
Jüdische Presse, 9 (1878), p. 494
 (הזמנה לאסיפת הורים בקשר לביקור תלמידים בבית-הספר בשבתות)
- Warnung für die Bewohner Palästinas 97
Jüdische Presse, 9 (1878), p. 494 =
 אזהרה לאזרחינו בני ישראל היושבים באה"ק תוב"ב,
 הלבנון, טו (תרל"ט), עמ' 101–102
 (בעניין התנאים לכניסה לביהמ"ד לרבנים)
- Parallelen zwischen Esra und R. Jochanan ben Sakai 98
Jüdische Presse, 9 (1878), pp. 1–2, 5–6, 9–10, 13–14
 (על הקבלות בין עזרא ור' יוחנן בן זכאי)
- Des heiligen Landes Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. Vortrag im Sefath-Emeth-Verein 99
Jüdische Presse, 10 (1879), pp. 45–46, 57–58, 71–72, 83–84
 (הרצאה על תולדות ארץ-ישראל)
- Die jüdische Solidarität, Vortrag gehalten im Sefath-Emeth-Verein 100
Jüdische Presse, 10 (1879), pp. 536–537, 549–550, 561–562, 574, 585–586; 11 (1880), pp. 3–4, 13–15
 דפוס נפרד: Sonderabdruck, Berlin 1880
 (הרצאה על העזרה הסוציאלית ביהדות)

- Jahresbericht über die Religionsschule der Gemeinde Adass Jisroel für das Schuljahr 1879–1880* 101
Berlin n.d. (1880)
(דו"ח על בית הספר של ק"ק עדת ישראל)
- Die astronomischen Kapitel in Maimuni's Abhandlung über die Neumondsheiligung* 102
Jahresbericht, Rabbiner-Seminar zu Berlin pro 5641 (1880–81), Berlin 1881, pp. 4–64
(על הפרקים האסטרונומיים בהלכות קידוש החודש של הרמב"ם)
- Referat über die am 14. Sept. [1881] abgehaltene Generalversammlung des deutschen 103
Palästina-Vereins
Jüdische Presse, 12 (1881), pp. 447–448, 467
(הרצאה על האסיפה הכללית של אגודת א"י הגרמנית)
- [Aufruf zur Unterstützung einer jüdischen landwirtschaftlichen Siedlung Colonie Cotopaxu 104
(Colorado) für russische Juden in Amerika]
Jüdische Presse, 14 (1883), pp. 24, 89–90
(כרוז להקמת מושבה בקולומביה)
- Zum 7. Adar I 5643. Vortrag 105
Jüdische Presse, 14 (1883), p. 71–72, 81–82
(דרשה ל' אדר תרמ"ג)
- Erklärung [gegen einen Normalplan für den Religionsunterricht des Deutsch-Israelitischen 106
Gemeinde-Bundes]
Jüdische Presse, 14 (1883), p. 209
(הצהרה נגד תכנית ללימוד הדת של 'ברית הקהילות הגרמנית-יהודית')
- Der Eid nach Bibel und Talmud 107
Jüdische Presse, 14 (1883), pp. 561–562; *Israelitische Monatsschrift*, Beilage zur
Jüdischen Presse, 14 (1883), Nr. 7
(על השבועה)
- Aus dem handschriftlichen Mischna-Commentar des Maimonides 108
Israelitische Monatsschrift, Beilage zur *Jüdischen Presse*, 14 (1883), Nr. 3, p. 18
(על כת"י של פירוש המשניות של הרמב"ם)
- מעניני עזרה, לידידי... מו"ה זאב וולף פיילכענפלד אבד"ק פוזנא (בהיתר עגונת תלמידי הרב מו"ה גדליהו 109
נאייטין זצ"ל)
קובץ עץ חיים, בעריכת דוד טעבלי אפרתי, תרמ"ד, ח"ב
הודפס שוב בשו"ת ר' עזריאל על אה"ע-חור"מ, תל אביב תשל"ו, עמ' כג–כו (בקובץ עץ חיים, שם, גם
הסכמת רע"ה לקובץ עצמו מפורים תרמ"ב, וכן בחלק אחר — ספר שער הזקנים מד"ר אברהם ברלינר
— הסכמה ומכתב ממנו מט"ו תמוז, צום הרביעי יתפך ליום טוב, ומכתב נוסף ללא תאריך)
- Das Bedecken des Hauptes bei Eidesablegung 110
Jüdische Presse, 15 (1884), p. 9
(על כיסוי הראש בעת מסירת עדות)

- Herr von Treitschke 111
Jüdische Presse, 15 (1884), pp. 43–44
 (נגד עמדתו האנטישמית של ההיסטוריון טרייטשקה)
- Der Verein Esrath Hanidachim in Jerusalem 112
Jüdische Presse, 15 (1884), pp. 101–102
 (על אגודת 'עזרת הנידחים' בירושלים)
- Erklärung [gegen Bezirksrabbiner Dr. J. Goldschmidt in Weilburg, der eine Orgel in der Synagoge für erlaubt hält] 113
Jüdische Presse, 15 (1884), p. 230
 (נגד היתר להכניס עוגב לבית-כנסת)
- "Montefiore-Verband zur Verbreitung des Ackerbaus unter den Juden" 114
Jüdische Presse, 15 (1884), p. 485–487
 (לוועידת קטוביץ של חובבי ציון)
- עמק הבכא — שלומי אמוני ישראל!
 המגיד, כח (תרמ"ה), גל' 46, עמ' 391
 (הספד על ר' דוד טעבלי אפרתי זצ"ל) 115
- שערי עזרה 116
 המסדרונה א (תרמ"ה), עמ' ט-יג, לג-לו, פט, רא-רב; ב (תרמ"ו), עמ' טז-יז
 הודפס שוב בשו"ת ר' עזריאל על או"ח-יו"ד, תל אביב תשכ"ט, עמ' שלז-קמא; קטע מהנ"ל מובא גם
 בחידושי ר' עזריאל על מסכתות יבמות-כתובות, ירושלים תשד"ם, עמ' א-ב
- תשובה על חוברת א-ב [של המסדרונה] 117
 המסדרונה, א (תרמ"ה), עמ' קמה-קמו (הערות לדברי תורה שונים בעניין ארץ-ישראל)
- בסוגיה שמא יעבידנו, ר"ה כט ע"ב, והסוגיות המסתעפות: סוכה מב ע"ב ומג ע"א, מגלה ב ע"ב. דרשה
 משנת תרמ"ה 118
 פורסם בספר הזכרון ל... מרן הרב יחיאל יעקב וינברג זצ"ל, ירושלים תשל"ל, עמ' יג-כז, ושוב בשו"ת
 ר' עזריאל על אה"ע-חור"מ, תל אביב תשל"ו, עמ' שיט-של
- Die Palästinafrage und ihre Geschichte (Ein Vortrag) 119
Jüdische Presse, 16 (1885), pp. 21–22, 34–35, 42–43, 54–55, 63–64, 75–76, 96–98,
 105–106; *Israelitische Monatsschrift*, Beilage zur *Jüdischen Presse*, 1904, Nr. 3, pp.
 9–11 = *Gesammelte Aufsätze*, p. 180–217
 (הבעיה הארץ-ישראלית ותולדותיה)
- [Spendenliste] Für das Montefiore-Haus 120
Jüdische Presse, 16 (1885), p. 27, 67
 (רשימת תרומות לטובת 'בית מונטיפיורי')
- [Spendenliste] Für den Verein Esrath Hanidachim 121
Jüdische Presse, 16 (1885), p. 27
 (רשימת תרומות לטובת אגודת 'עזרת הנידחים')

- 122 Beerdigung und Feuerbestattung nach Bibel und Talmud
Jüdische Presse, 16 (1885), pp. 315–317, 323–324
 (על קבורה ושריפת המתים בתנ"ך ובתלמוד)
- 123 Midrasch Tanchuma, ein aggadischer Commentar zum Pentateuch von Rabbi Tanchuma ben Rabbi Abba. Zum ersten Mal nach Handschriften aus den Bibliotheken zu Oxford, Rom, Padua und München herausgegeben, kritisch bearbeitet, kommentiert und mit einer ausführlichen Einleitung versehen von Salomon Buber, Wilna...
Israelitische Monatsschrift, Beilage zur *Jüdischen Presse*, 16 (1885), pp. 25–26
 (ביקורת על הוצאת מדרש תנחומא של ש' בוכר)
- 124 Eine Vertheidigungsschrift [zu Werken von Eli Zvi Hacoheh Zweifel]
Israelitische Monatsschrift, Beilage zur *Jüdischen Presse*, 16 (1885), pp. 33–34, 37–39
 (להגנת ספריו של א"צ הכהן צווייפל, אחד המשכילים הראשונים שתמכו בחסידות)
- 125 Die vaticanische Handschrift der Halachoth Gedoloth, besprochen und in Auszügen mitgetheilt
Beilage zum Jahresbericht des Rabbiner-Seminars zu Berlin 5646 (1885–86), Berlin 1886
 (מבוא לספר הלכות גדולות)
- 126 Moses Mendelssohn
Jüdische Presse, 17 (1886), pp. 1–3, 13–15
 (הרצאה על משה מנדלסון)
- 127 Die rituelle Scheidung
Jüdische Presse, 17 (1886), pp. 235–237, 251–254 =
 = 245–244, 236, 227–226 עמ' (תרמ"ו), ל המגיד, הק, הגירושין ע"פ תורה"ק, המגיד, ל (תרמ"ו), עמ' 245–244, 236, 227–226
Gesammelte Aufsätze, pp. 128–140
 (על הגירושין לפי ההלכה)
- 128 Das biblisch-talmudische Recht
Jüdische Presse, 17 (1886), pp. 425–426, 441–442 = *Gesammelte Aufsätze*, pp. 27–35
 (על החוק היהודי)
- 129 Die geschulten Taubstummen
Jüdische Presse, 17 (1886), pp. 401–402, 427; ib., Beilage *Israelitischer Lehrer und Cantor*, pp. 45–47 = *Gesammelte Aufsätze*, pp. 112–127
 (על חינוכם של חרשים-אילמים)
- 130 Versuch der Erklärung der Mischnajoth Eduioth I, 3–6
Israelitische Monatsschrift, Beilage zur *Jüdischen Presse*, 17 (1886), pp. 5–6
 (ניסיון לפירוש משנת עדויות א: ג–ו)
- 131 [Correspondenz und Notiz gegen den חרם des Hirschensohn-Krankenhauses in Jerusalem]
Jüdische Presse, 17 (1886), pp. 292–293, 394, 485–486
 (נגד חרם שהוטל על בית חולים בירושלים)

- 132 לשוב ארץ-ישראל
המגיד, ל (תרמ"ו), עמ' 240–241
- 133 (דברי תורה שונים של רצ"ה או מפיו)
ספר יגדיל תורה, ברלין תרמ"ו(?) – תרנ"ג, סי' נוה, עב, פה, קב, קיח, קסו, רלח, שיח
- 134 Eine ernste Frage
Jüdische Presse, 18 (1887), pp. 156–157; 25 (1894), p. 467–468
(על בעיות הלכתיות עקב חיסולן של קהילות קטנות)
- 135 Zum Sukkothfeste
Jüdische Presse, 18 (1887), pp. 391–392
(לחג הסוכות תרמ"ח)
- 136 [Notiz über das Übertreten zum Judentum einer katholischen Frau, die einen Juden heiraten will]
Jüdische Presse, 18 (1887), p. 295
(על גיורה של אשה קתולית)
- 137 [Brief über תקוה]
Jüdische Presse, 18 (1887), p. 466
(על המצב בפתח תקוה)
- 138 Dr. Elijah Silberberg זצ"ל
Jüdische Presse, 18 (1887), pp. 483–484
(הספד על ד"ר זילברברג, רב בפלשין)
- 139 Talmudische Mittelschulen
Jüdische Presse, 19 (1888), pp. 13–15
(על בתי-ספר תיכוניים ללימוד התלמוד)
- 140 Der Talmud-Verein in Berlin
Jüdische Presse, 19 (1888), p. 23
(על חברת ש"ס בברלין)
- 141 Eine Ehrenpflicht [Zu Jakob Reifmann's 70. Geburtstag]
Jüdische Presse, 19 (1888), p. 125
(ליום הולדתו ה-70 של יעקב רייפמן)
- 142 Zum Sukkotfest
Jüdische Presse, 19 (1888), pp. 373–375
(לחג הסוכות תרמ"ט)
- 143 הלכות גדולות, עפ"י כ"י רומי, מסודר ומונה ומבואר, ברלין תרמ"ח–תרמ"ט
(*Halachoth Gedoloth*, nach dem Texte der Handschrift der Vaticana, hrsg. und mit kritischen Noten versehen, Berlin 1888–90)
- 144 מודעה [בעניין חברת 'למען ציון']
חבצלת, יט (תרמ"ט), עמ' 202

- 145 [Über Mischehen und Beschneidung von Kindern nichtjüdischer Mütter]
Jüdische Presse, 20 (1889), pp. 108–109
 (על נישואי תערובת וברית מילה של ילדיהם)
- 146 Ein unterstützenswertes Werk (Verein Lemaan Zion)
Jüdische Presse, 20 (1889), pp. 42–43
 (לסובת אגודת 'למען ציון')
- 147 [Spendenliste] Für die Nothleidenden in Baghdad
Jüdische Presse, 20 (1889), pp. 544, 576, 590; 21 (1980), p. 55
 (רשימת תרומות עבור יהודים בבגדאד החיים במצוקה)
- 148 בעניין מצוות מבטלות זה את זה. דרשה לשבת הגדול תרמ"ט
 פורסם ע"י מ' הילדסהיימר, הדרום, יז (תשכ"ג), עמ' 4–17; הודפס שוב בשו"ת ר' עזריאל על
 אה"ע-חור"מ, תל אביב תשל"ו, עמ' רפב–רצג
- 149 מכתב [בעניין שאלת סידור הלימוד] אל העורך ר' חיים הירשנזון
 המסדרונה, ג (תרמ"ט), עמ' ט
- 150 [מכתב לרבני טבריה בדבר רופא שמקווים להעסיק שם]
 חבצלת, יט (תרמ"ט), עמ' 354
- 151 Das Wiederaufleben der heiligen Sprache in Palästina
Jüdische Presse, 21 (1890), pp. 61–62
 (על 'החיאת' השפה העברית בארץ-ישראל)
- 152 Ein Armenarzt in Jerusalem [Förderung für dessen Ernennung]
Jüdische Presse, 21 (1890), pp. 229–230
 (למינוי רופא לעניי ירושלים)
- 153 [Spendenliste] Für die Abgebrannten in Saloniki
Jüdische Presse, 21 (1890), pp. 495, 505, 521, 530, 582
 (רשימת תרומות ליהודי סלוניקי שבתיהם נשרפו)
- 154 [Gegen die Unsitte des Ringwechsellns]
Jüdische Presse, 22 (1891), p. 173
 (נגד החלפת טבעות בזמן החופה)
- 155 למען ציון
 פורסם בשיבת ציון, קובץ מאמרי גאוני הדור בשבח ארץ ישראל (ערך: א"י סלוצקי), ווארשא תרנ"ב,
 עמ' 52–54
- 156 Die religionsgesetzliche Verbindlichkeit des "Schächtens". Aus einem Gutachten
Jüdische Presse, 25 (1894), pp. 85–87
 (על חובת השחיטה לפי ההלכה)
- 157 שוגר קול מהרף [מכתב ליחיאל מיכל פינס בעניין המושבה גדרה]
 חבצלת, כה (תרנ"ה), עמ' 358

- 158 Unterricht der Mädchen im Urtext der "heiligen Schrift"
Israelitischer Lehrer und Cantor, Beilage zur Jüdischen Presse, 41 (1910), Nr. 7
 (על חינוך הבנות בתורה הכתובה)
- 159 דובב שפתי ישנים (חידושים שונים שנלקטו מכ"י של הגאון ז"ל ונסדרו לדפוס מאת העורך [ד"ר שמואל גרינברג]
 ישרון (בעריכת י' וולגמוט), מדור עברי, א (תר"פ), עמ' יא-יג (שנה שביעית של ישרון)
- 160 שאלות ותשובות על אורח חיים-יורה דעה (כולל חידושים לטור וש"ע או"ח וחידושים לטור או"ח יו"ד; שונות – איסור או קניין דרבנן אי מהני לגבי דאורייתא, ענייני עשה ולא תעשה, סוגיא דרוב; נתיבות עולם)
 תל אביב תשכ"ט
- 161 שאלות ותשובות על אבן העזר – חושן משפט. דרשות בהלכה. על התורה
 תל אביב תשל"ו
- 162 Halachische Gutachten [Unveröffentlichte Sche'eloth und Teschuwoth..., hrsg. von Dr. Esriel Hildesheimer, Tel Aviv]
 In: 25 Jahre Jüdische Schule Zürich, Festschrift, Jerusalem 1980, pp. 56-86
- 163 חידושי רבי עזריאל על מסכתות יבמות וכתובות (ערכו: הרב אביגדור ברגר והרב אברהם כהן)
 ירושלים תשד"ם

איגרות (שפורסמו בקבצים אחרי פטירת רע"ה)

- 1 Meir Hildesheimer (Berlin), Aus dem Briefwechsel Israel Hildesheimers
Festschrift zum 40-jährigen Amtsjubiläum des... Rabbiners Dr. Salomon Carlebach,
 hrsg. v. Moritz Stern, Berlin 1910, pp. 243-307
- 2 א' דרויאנוב (עורך), כתבים לתולדות חבת-ציון וישוב ארץ ישראל, א, אודיסה תרע"ט, עמ' 377-380; ג, תל אביב תרצ"ב, עמ' 778-779 (מכתבים לפינסקר)
- 3 מכתב לחברת בחורים באייזנשטט
 פורסם ע"י ש' קליין, ישרון (בעריכת י' וולגמוט), מדור עברי, 9 (1929), עמ' כד-כו
- 4 S. Klein, Drei Hildesheimer Briefe
Jeschurun (ed. J. Wohlgemuth), 15 (1928), pp. 560-565
- 5 ארבעה-עשר מכתבים, הו"ל ע"י מרדכי אפרים פישר
 אוצר החיים, יג (תרצ"ז), מחב' א-ב, עמ' 1-11 (אחדים ממכתבים אלה פורסמו גם במקומות אחרים, כגון ב' Zur Würdigung Dr. I.H.'s in Ungarn', ישרון (בעריכת י' וולגמוט), 15, עמ' 342; וכן בחידושי רבי עזריאל על מסכתות יבמות-כתובות, ירושלים תשד"ם, עמ' ר-רא)
- 6 עזריאל הילדסהיימר (תל אביב), 'הרב עזריאל הילדסהיימר זצ"ל על ר' זכריה פרנקל ז"ל ובית המדרש לרבנים בברסלאו (מתוך מכתביו)'
 המעין, א (תשי"ג), גל' א, עמ' 65-73

- 7 הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר (תל אביב), 'מתוך חילוף מכתבים בין מרן רע"ה זצ"ל ובין מרן ר' ש"ר הירש זצ"ל ומקורביו'
יד שאול, ספר זכרון ע"ש הרב ד"ר שאול ווינגרט זצ"ל (ערכו: ר' י"י ווינברג וד"ר פנחס ביברפלד), תל אביב תשי"ג, עמ' רלג-רנא
- 8 משה גולדשטיין, מאמר שבע קהילות
תל אביב תשט"ו, עמ' 40-42
- 9 Eliav, Mordechai (Hrsg.), *Rabbiner Esriel Hildesheimer — Briefe*
אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר
ירושלים (1965)
(המכתבים — חלקם בגרמנית וחלקם בעברית)
- 10 מאיר הילדסהיימר, 'רבי יהודה אסאד ורבי עזריאל הילדסהיימר'
ספר זכרון לר' י"י ווינברג, ירושלים תש"ל, עמ' רפה-שב (כולל התכתבות בין רע"ה ור' יהודה אסאד)
- 11 מאיר הילדסהיימר, 'כתבים בדבר יסוד בית המדרש לרבנים בברלין. מאה שנה להיווסדו כר"ח חשון תרל"ד'
חמעין, יד (תשל"ד), גל' ב, עמ' 12-37

מודעות וכתבים החתומים על-ידי רע"ה ואישים אחרים

- 1 שיר תהילה לר' יעקב אטלינגר, מט' כסלו תקצ"ט
בתוך: מאיר הילדסהיימר, 'מאה שנה לפטירת הרב יעקב אטלינגר, הרב וחלמידו', סיני, תשל"ב, גל' עמ' 40-49 ג,
- 2 Erklärung, den Bau von Armen- und Pilgerwohnungen in Jerusalem, betreffend
Israelit, 4 (1863), pp. 102-103
(גילוי דעת לטובת 'בתי מחסה' בירושלים)
- 3 Erklärung von 121² Rabbinen, die bei dem Kompertschen Pressprozess in Wien vorgekommenen Äusserungen betreffend
Israelit, 5 (1864), pp. 95-97
(בעניין המשפט נגד קומפרט, שהואשם בבזיון הדת היהודית מפני שהוא פירסם מאמר של ה' גרץ בעניין המשיח)
- 4 Statuten für die israelitischen Armenwohnungen und das Pilgerhaus in Jerusalem
Jeschurun (ed. S.R. Hirsch), 11 (1865), pp. 286-298
(התקנות של 'בתי מחסה' בירושלים)
- 5 אהבת ציון וירושלים [בעניין 'בתי מחסה' בירושלים]
המבשר, (תרכ"ה), עמ' 98-101, 120-121
- 2 ולא 150, כפי שפורסם במקומות שונים.

- 6 Dank für die Spenden für die fertiggestellten Batei Machse
Israelit, 11 (1870), pp. 62–63
(תודה על התרומות עבור 'בתי מחסה')
- 7 [הודעה מאת] הקאמיטע המקומי... לבתי מחסה
המגיד, יד (תר"ל), עמ' 93
- 8 שלומי אמוני ישראל [קול קורא בעניין בתי מחסה]
המגיד, יד (תר"ל), הוספה מס' 4, עמ' 4
- 9 *Religionsschule der israelitischen Synagogengemeinde (Adass Jisroel) zu Berlin*
Berlin n.d. (1871?)
(על בית-הספר של ק"ק 'עדת ישראל' בברלין)
- 10 "Zur Synode" [Erklärung zur Augsburger Rabbinersynode]
Jüdische Presse, 2 (1871), p. 448
(הצהרה נגד אסיפת הרבנים באוגסבורג)
- 11 קול קורא לאחינו בני ישראל רחמנים בני רחמנים במדינת אונגארין-עסטרייך ירחמם ד' [לעזרת תושבי
ארץ-ישראל]
המגיד, טו (תרל"ב), עמ' 345–346
- 12 קול בכות [בעניין 'בתי מחסה']
חבצלת, ב (תרל"ב), עמ' 61
- 13 Nachruf
Israelit, 13 (1872), p. 12
(הספר על ר' יעקב אטלינגר זצ"ל)
- 14 Aufruf [zur Abhilfe der Noth unter den persischen Juden]
Jüdische Presse, 3 (1872), p. 32
(כרוז לעזרת יהודי פרס)
- 15 קול קורא [בעניין] התלאות הרובצות על אחב"י תושבי ארץ הקדושה
המגיד, טז (תרל"ב), עמ' 332
- 16 Vom Central-Comité für den Bau der Armen- und Pilgerwohnungen in Jerusalem
Israelit, 14 (1873), pp. 547–548
(הודעת הוועדה שניהלה את 'בתי מחסה')
- 17 מגדל הלבנון הצופה פני ירושלים משומרי משמרת הקודש לפקח על ענין בתי מחסה לעניים ולהכנסת
אורחים בירושלים עיה"ק תוב"ב, קול קורא לאחב"י נ"י
הלבנון, ט (תרל"ג), גל' 46, עמ' 366–367
- 18 להתודע ולהגלות [בעניין 'בתי מחסה']
המגיד, יז (תרל"ג), עמ' 277

(תקנון של ביה"ס של ק"ק 'עדת ישראל' בברלין)

Die Armen- und Pilgerwohnungen in Jerusalem

20

Jüdische Presse, 9 (1878), pp. 471, 488–489; 12 (1881), pp. 397–398

(על 'בתי מחסה' בירושלים)

21 למען ציון חברה להביא עזר לאה"ק (כרוז)

חבצלת, יח (תרמ"ח), עמ' 218 = 100 (1888), p. 29 *Israelit*,
(כרוז לעזרת עניי ארץ-ישראל)

ערכים שנוספו בשעת הכנת הרשימה

ספרים, מאמרים וכו'

161 שותפות עם גוי לגבי שבת (תשובה לר' מיכאל כהן מפולדא)
מוריה, ט (תש"ס), גל' ה-ו, עמ' מא-מב

איגרות

א7 עזריאל הילדסהיימר (תל אביב), 'חלוף מכתבים בין הרב ע. הילדסהיימר וצ"ל ובין הרב ש. ר. הירש וצ"ל
בענייני ארץ ישראל'

המעין, ב (תשי"ד), גל' א, עמ' 41–52

א8 עזריאל הילדסהיימר (תל אביב), 'תזכיר הרב עזריאל הילדסהיימר משנת תרל"ג לשפור המצב הכלכלי
והחנוכי בירושלים'

המעין, ג (תשט"ז), גל' א, עמ' 51–64

נספח: רשימת כתבי העת והקבצים שבהם מופיעים המאמרים (לפי א – ב)

Der Israelit, ed. M. Lehmann, 1860 ff.

Der Orient, ed. J. Fürst, 1840 ff. (incl. *Literaturblatt des Orients*)

Jeschurun, ed. S.R. Hirsch, 1855 ff.

Jeschurun, ed. J. Wohlgemuth, 1914 ff.

Jüdische Presse, ed. J. Enoch a.o. (1883 ff. — Hirsch Hildesheimer), 1870 ff. (incl. *Jüdische
Monatsschrift & Israelitischer Lehrer und Cantor*)

אוצר החיים, בעריכת ח"י ארנרין, תרפ"ה–תרצ"ז

הדרום, בעריכת ח"י שעוועל, תשי"ז ואילך

הלבנון, בעריכת י' בריל, מ' סלומון ואח', תרכ"ג ואילך

המבשר, בעריכת יוסף כהן, תר"ך–תר"ל

המגיד, בעריכת א"ל זילברמן, תרט"ז ואילך

המסדרונה, בעריכת ח' הירשנזון, תרמ"ה–תרמ"ט

המעין, בעריכת י' עמנואל, תשי"א ואילך

חבצלת, בעריכת י"ד פרומקין, תר"ל ואילך

יגדיל תורה, בעריכת י"ח אקרמן, תרמ"ז(?)–תרנ"ג

ניב המדרשיה, בעריכת י' סדן, תשכ"ג ואילך

שומר ציון הנאמן, בעריכת י' אטלינגר וי' אנוך, תר"ו–תרט"ו

שיבת ציון, בעריכת י' סלוצקי, תרנ"ב

תלפיות, בעריכת ש"ק מירסקי, תש"ד ואילך

משה עסיס על הכתובה הארץ-ישראלית

M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, Vol. I, Tel Aviv — New-York 1980; Vol. II, 1981.

תורתה של ארץ-ישראל הגיעה אלינו קטועה. התלמוד הירושלמי חסר כידוע סדרים ופרקים; וספרות המעשים של בני אנתגלתה רק בדורות האחרונים מתוך שרידי גניזה. תחומים רבים אחרים יצאו מקופחים עוד יותר. כך המצב, למשל, בנוגע לכתונולוגיה של אמוראי א"י וגאוני א"י לאחריהם, מחד גיסא, ולנוסחאות השטרות שנהגו בא"י באותם הדורות, מאידך גיסא. כי הנה, בעוד שבבבל זכינו לאיגרת רב שרירא גאון¹, מכאן, ולשרידים מספרי השטרות של רב סעדיה גאון ורב האי גאון², מכאן, שהפיצו אור רב על תחומים אלה; הרי שבא"י אנו ניוונים מפירוים³. והנה, בספרו זה בן שני הכרכים יצא פרופ' מ"ע פרידמן לברר את ענייני הכתובה הארץ-ישראלית — אחד השטרות החשובים והנפוצים ביותר — הן מצד נוסחה והן מצד הלכותיה, על-פי הכתובות של קהילות הירושלמים במזרח ששרדו בגניזה. כי מסורות שונות של בני א"י המשיכו להתקיים בקהילות אלה, שחיו בא"י, מצרים, סוריה ולבנון, במאות הראשונות של ימי הביניים. מסורות אלה נשתכחו ואבדו במשך הזמן, בעיקר בעקבות חורבנו הסופי של היישוב בא"י על-ידי הצלבנים בסוף המאה הי"א. והנה, כתובות אלה הן עדים נאמנים למסורות עתיקות-יומין בהלכה שרווחה בא"י ואפילו לנוהג במזרח הקדמון, מחד גיסא, ולהשפעות שחלו במוסדות האירוסין והנישואין על-ידי התרבות האסלאמית בארצות אלה, מאידך גיסא.

בכרך הראשון בוחן המחבר את נוסח הכתובה הארץ-ישראלית ותנאיה, וכן את דרכי האירוסין והנישואין, כפי שהם משתקפים בכתובות אלה. הדיון מתנהל על סמך פריסת יריעה רחבה, המשתרעת מתעודות נוזי עד לכתובות שבקהילות ישראל בדורות האחרונים, דרך תעודות יב ומדבר יהודה; הכל כליווי שימוש נרחב במקורות התלמודיים ובספרות ההלכה והמחקר.

בפרק הראשון, המשמש מבוא כללי לחיבור, שני סעיפים. הראשון הוא סקירה כללית על הכתובות הארץ-ישראליות. כתובות אלה הן מהמאה ה' עד תחילת המאה הי"ב, ומוצאן מהמקומות הבאים: ירושלים, טבריה, רמלה, חצור⁴, ואשקלון בא"י; צור בלבנון; דמשק וחלב בסוריה; תניס, קגנדים, פוסטאט, צא, דמסיס, ומוניה זפתא במצרים. הסעיף השני דן בלשונן הארמית של הכתובות. הארמית של הכתובה הארץ-ישראלית היא בעיקרה ארמית גלילית, עם השפעה פה ושם מהארמית הבבלית. אבל אין זאת בדיוק הארמית של תקופת אמוראי א"י. המחבר בודק כאן את הכתיב, הפונולוגיה, המורפולוגיה והתחביר של הארמית הזאת; וכן הוא דן בפרוטרוט באוצר-המלים המשפטי האופייני לכתובות אלה. ראה, למשל, את פירושו היפה למילה 'עציב' על-פי הערבית (עמ' 140).

בפרק השני מתחיל הדיון המפורט בנוסח הכתובה. לכתובה הארץ-ישראלית היתה לעתים כתובת בצידי האחורי, שהגדירה אותה, כדי להבדילה משטרות אחרים. כגון: 'שטר פרנה', 'כתובת אירוסין'. הכתובה נפתחה

- 1 מהדורה מדעית: ב"מ לוין, חיפה תרפ"א.
- 2 ראה ש' אסף, 'ספר השטרות לרב האי בר שרירא גאון', מוסף לתרביץ, שנה א', ספר ג', ירושלים תר"ץ; וראה גם ספר השטרות לר' יהודה ברצלוני, מהדורת הלברשטאם, [דפוס צילום] ירושלים תשכ"ז.
- 3 ראה דברי ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות, ירושלים תשכ"ה, עמ' 25 ואילך; מ' מרגליות, הלכות א"י. מן הגניזה, ירושלים תשל"ד, עמ' א ואילך, עמ' קיח ואילך; וראה עכשיו: מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 533 ואילך.
- 4 צריך להיות: קיסריה (מפי המחבר).

לרוב כפורמולה: 'על שמה דברייך', שיש לה מקור בירושלמי (שבת ו:י, ח ע"ד), ויש שפתחה 'בשמה דרחמנא', או 'בשם ה' נעשה ונצליח', ואחריה באה ברכה קצרה לחתן ולכלה. לאחר-מכן מתחילה הכתובה בציון המקום והזמן של כתיבתה, שם החתן והכלה, וציון מקומות מגוריהם ומוצאם. כאן באה הצעת הנישואין של הבעל. הצעה זו מופיעה בשלוש צורות שונות, שהן בניגוד לנוסח הבבלי האחד כמעט: 'איך פל' אמר לה לפלניתא הואי לי לאנתר'.

הפרק השלישי, ביצוע הנישואין, פותח בסעיף מיוחד המוקדש לדיון בלשונות השונים שבהם מובע רצונו של החתן בנישואין. הסעיף השני בפרק הזה עוסק שוב בדיבור ההצעה של הנישואין וכן בהסכמת הכלה. בעקבות הצעת הנישואין, מופיע אזכור חובות הבעל כלפי אשתו. גם כאן, מגוון הביטויים הוא רב. אחרי הצעת הנישואין והחובות של החתן, מופיעה הסכמת הכלה לנישואין (גם כאן ישנו מגוון רחב של ביטויים) ואחרי הסכמת הכלה, בא פירוט חובותיה כלפי הבעל. הסעיף השלישי מוקדש לדיון בשני נושאים: (1) זמן כתיבת הכתובה, (2) דרך הקידושין. הסעיף הרביעי דן בשליח הכלה. קידושי הנערה עלידי שליח רווחים מאוד בכתובות אלה. שליח זה יכול להיות אביה של הכלה, או קרוב משפחה אחר במקרה של פטירת אביה. השליח קיבל את קידושיה, ומיניו נעשה בפני שני עדים כשרים, לעתים בתוספת קניין לחיזוק. לעתים הוא גבה את המוקדם או את 'טבעת העירוב' מהבעל. תופעה זו של שליחות מזכירה את ההלכה האסלאמית (עמ' 230). הסעיף החמישי והאחרון דן בהפרת נדרי הכלה. בכתובה אחת מופיע קטע מעניין על התרת כל נדרי הארוסה, מזמן האירוסין עד הנישואין, עלידי החתן. נוסח יחידאי זה, השונה מההלכה המקובלת (ראה סיכום הדיון בעמ' 238), ייתכן שיש בו כדי לשקף מנהג עתיק, הקודם להתגבשותה של ההלכה התלמודית.

הפרק הרביעי דן באריכות בעיקר הכתובה ובתוספת, במוקדם ובמאוחר, וכן בנדוניה. הפרק החמישי עוסק בתנאי הכתובה בשעת הגירושין או פטירת אביה, וכן בהפרעות שונות החלות בחיי הנישואין. ובו שמנה סעיפים: (1) בכמה כתובות ארץ-ישראליות ישנו תנאי המאפשר לאשה לזום גירושין. תנאי זה נזכר בקיצור בירושלמי: 'אמר רבי יוסה אילין דכתבין אין שנא אין שנאת, חניי ממון ותניין קיים' (כתובות ה:י, ל ע"ב; ב"ב ח:ט, טז ע"ג), והוא מופיע כבר ביב. כאן מטופע התנאי בשלימות (עמ' 328 ואילך). עניין זה מדגיש שוב את השוויון שבין הבעל לאשה על-פי מנהג א"י, שכן תנאי זה הוא בלעדי לכתובות א"י. (2) פדיון האשה השבויה הוא אחד מתנאי הכתובה, המופיע במשנה (כתובות ד:ח-ט). תנאי זה מופיע כאן בתוספות מעניינות. (3-4) סעיפים אלה דנים בתנאי 'בנן נוקבין' ו'בנין דכרין'. התנאי האחרון נהג בכתובות א"י גם במאה הי"א, בניגוד למנהג בבב. (5) לאשה שמתה ללא ילדים נמצא תנאי מיוחד בירושלמי: 'ואילין דכתבין אין מיתת דלא בנין יהא מדלה חזר לבית אביה, תנאי ממון הוא ותנאו קיים' (כתובות ט:א, לג ע"א). בניגוד לירושלמי, תנאי זה קובע כאן, שבמקרה זה יהיו נכסי האשה מתחלקים שווה בשווה בין בעלה לבית אביה. לדעת המחבר, יש כאן השפעה אסלאמית (עמ' 403). (6) סעיף זה דן באשה שנשתתית. בכתובה אחת ישנו תנאי קטוע הנוגע למקרה זה (עמ' 419 ואילך). המחבר סבור שמדובר כאן בהתחייבות הבעל לרפאות את אשתו במקרה זה, מכספו הוא ולא מכסף כתובתה (עמ' 421). (7) פרנסת האלמנה. המשנה (כתובות ד:יב), מדברת על שני מנהגים שהיו בישראל בנוגע למוזנות האלמנה ופרנסתה. לפי מנהג אנשי ירושלים והגליל, האשה רשאית לשבת בבית בעלה ולהזין מנכסיו כל עוד רצונה בכך; ואילו אנשי יהודה היו מתנים את הישארותה ברוצן היורשים, 'לפיכך אם רצו היורשין נותנין לה כתובתה, ופוטריין אותה' (שם). הכתובות הללו חלקן הולך בעקבות אנשי ירושלים והגליל, וחלקן בעקבות אנשי יהודה. (8) קבורת האשה. תנאי זה נמצא רק במקצת מנוסחאות המשנה (כתובות ד:ח), אבל הוא נחשב על-ידי הרמב"ם כאחד מששת תנאי הכתובה (הל' אישות יב:ב, ה). והוא מתאשר על-ידי הנוסח של כתובה ארץ-ישראלית אחת (עמ' 445).

הפרק הששי והאחרון בכרך הזה דן בנוסחאות החותמות את הכתובה ובחתימות: (1) אחריות נכסי הבעל לפרעון הכתובה. התחייבות זו, הנמצאת בכמה כתובות, כוללת פירעון גם ממטלטלין, בהתאם לתקנת הגאונים (עמ' 457 ואילך). אבל כתובות רבות חסרות התחייבות זו, מכיוון שהיא נחשבת כתנאי בית-דין, המחייב אף-על-פי שלא נכתב. העדר זה הוא אופייני לכתובות א"י. (2) הסכמת הצדדים על תנאי הכתובה. הסכמה זו מובעת כאן בנוסח ארץ-ישראלי ייחודי, כגון: 'ועל הרה דעתה אתנן ואתרצון ביניהון תרי אפייה על עסק שנאת ורחמותא וחייא ומיתותא וכל תנאי תורה ותנאי בית דין מן ריש ועד סוף' (כרך ב, עמ' 134, שורות 28-30). (3) הוראת הצדדים לכתיבת הכתובה ולחתימתה. הוראה זו מובעת כאן בנוסח: 'ואמרין לכתובה דיכתוב ולחתומיה דיחתמו' (עמ' 469). ויש המנסחים: 'לשהדיה דישהדרין' (שם). נוסחה זו נזכרת כבר בירושלמי בשטר הלוואה (גיטין ט:ז, נ ע"ג). (4) תקפות הכתובה בכל מקום. רוב הכתובות הארץ-ישראליות מסיימות במאמר זה, או בדומה לו: 'קיים ומחזק ומהימן שטר פרנא הדין בכל אתר דיפוק ויתקרי בין בנימוסי אומי עלמא ובין

בדיניהן דמרינן רבנן' (עמ' 472). זוהי נוסחה ייחודית לכתובות א"י (עמ' 473). הכוונה בה, כמובן, לצד החיוב הכספי של הכתובה, וכשופרא דשטרא. מאמר זה גרס להשמטת הסיום: 'קיים שריר ובריר', הנזכר בירושלמי (גיטין ט:ט, נ ע"ג), או 'שריר וקיים', האופייני לכתובות הבבליות על-פי הבבלי (ב"ב קס ע"ב – קסא ע"א), מרוב הכתובות האלה. הסיום הבבלי מופיע רק בארבע מהן (שם). לעתים נוסף כאן לסיום: 'כדת משה וישראל' או 'יבנו ויצליחו', או הביטוי היווני השכיח: 'אקוליטוס', שהוא בלעדי לכתובות א"י. משמעותו, לדעת המחבר, היא 'בסדר' (עמ' 480). 5) חתימת החתן. בכתובה אחת נמצא, לפני חתימת העדים, המאמר: 'אנה מבשר חתנה כרבי יצחק קבלת עלי כל מה דכתיב ומפרש בהדן שטר מראש ועד סוף' (עמ' 482). חתימה זו של החתן עצמו בכתובה יש לה זכר בתוספתא (ב"מ א:יג; מהדורת צוקרמנדל, עמ' 372) ובירושלמי (גיטין ח:יב, מט ע"ד), ואינה מוכרת כלל ממקום אחר. 6) חתימת העדים. העדים חותמים כאן בפשטות, בציון שם אבותיהם, ובתוספת המלה: 'עד' או 'שהד'. יש החותמים בנוסח מורחב, בתוספת המלה 'אני' בראש. כאשר לעדים שאינם יודעים לחתום, הנוהג הוא שהשופר חותם במקומם, בתוספת: 'כמאמר פיר', 'נעלפ' (= נכתבה עדותו על פיר), או: 'כתבתי עידותם ברשותם' (עמ' 487). זהו מנהג עתיק יומין, אבל בצד חתימה זו שהיו שערערו על כשרותה, היו חתימות נוספות כשרות. ולבסוף, 7) חתימת הסופר. בדרך כלל חותם הסופר ברוב הכתובות האלה, ללא ציון מיוחד. אבל בכתובה אחת אנו מוצאים: 'צמח החזן כתבתי שאהרית' (עמ' 489). נוסח זה יב כרז להסביר מאמר אגדי הנמצא בפסיקתא רבתי כ"ו ובמדרש הגדול (ראה עמ' 491, הערה 166), הפותר את המלה 'אנכי' הפותחת את עשרת הדברות: 'אנא נומיקה כתבתי יהבית' כפי שנתפרש ע"י הר"ש ליכרמן ז"ל (שם).

הכרך השני כולל את הכתובות עצמן, עם מבואות, תרגום לאנגלית, וביאורים והערות. יש כאן 67 כתובות, קטעי כתובות ופירושים. 15 מהן (כמקצתן חלקית בלבד), פורסמו כבר בידי חוקרים אחרים, בעיקר ש' אסף (כרך א, עמ' 10; וראה שם, הערה 22); והן מתפרסמות כאן בשנית. רובן מתפרסם כאן לראשונה.

הכתובות כתובות בשלוש שפות: ארמית, עברית וערבית. הערבית מצויה בעיקר בפירוט הנדוניא. מעניינות במיוחד, מהיבט זה או אחר, הן הכתובות הבאות: כתובה מס' 2: כתובה כמעט שלמה, מצור משנת 1023 (עמ' 34 ואילך); 8: טופס כתובה מתוך סידור ירושלמי (עמ' 95 ואילך); 10: כתובה על-ידי שליח מתוך סידורו של ר' שלמה ב"ר נתן מסג' למסע (עמ' 114 ואילך); 12: כתובה שנכתבה ברמלה (כנראה ב'1064) על-ידי הגאון האי"י אליהו ב"ר שלמה הכהן (פעל בין השנים 1062–1083 – עמ' 141 ואילך); 40: קטע מכתובה של בתו של שלמה הכהן גאון שנעשתה בירושלים בסוף המאה ה' (עמ' 343 ואילך); 50: כתובת אירוסין מפוסטאט, משנת 1007 (עמ' 376 ואילך); 53–55: שלוש רשימות של אירוסין ונישואין מפניקס בית-דין של הקהילה הבבליה בדמשק, משנת 933 (עמ' 396 ואילך); 59: כתובה עברית מצור (עמ' 453 ואילך).

באשר לביאורים והערות, הרי שכאן באות לידי ביטוי דייקנותו ויסודיותו של המחבר, המשתדל להקיף את נושא מחקרו מכל צדדיו. ראה, למשל, מה שחידש בעמ' 78, שורה 28, על בית פיזיון; ומה שכתב בעמ' 150 ד"ה חוק, עמ' 151 שורה 20 על אליהו הכהן גאון, עמ' 187 ד"ה מנחייא, עמ' 234 ד"ה קשטה, עמ' 306 ד"ה עידים ברורים, עמ' 411 ד"ה רבי, ועוד ועוד.

בסוף כרך זה נדפסו שלושה עמודים של הערות לכרך א', מאת הר"ש ליכרמן ז"ל.

ואחתום בכמה הערות:

כרך א, עמ' 103, סוף: הקטע T—S 12.474 קובע את שנת ד"א תשמ"ד כשנה החמישית בשבוע השישי של היובל. 'החמישית' היא אמנם השלמתו של המחבר, אבל היא השלמה מוכרחת, לפי מסורת השמיטה בא"י. והנה במאמרי: 'תשובה על קביעתה של שנת ד"א תתל"ח ליצירה', HUCA, 49 (1978), עמ' יד ואילך, דנתי בשיטות השונות של חישוב היובלות בתקופה זו. מתברר, שהחשבון בקטע הזה מתאים לשיטה השלישית בקביעת שנת היובל שנוכחה בירושלמי (קידושין א:ב, נט ע"א), ושלפיה היובל חוזר חלילה שבע פעמים בכל מחזור גדול של 350 שנה, מחד גיסא, ולשיטת הגאונים הקובעים את תחילת מניין היובלות הזה (אם כי בדרך אחרת) בתחילת שנת ג"א שני"ד ליצירה⁵. מאידך גיסא. נמצא, ששנת ד"א תשמ"ד היא שנת 341 למחזור הזה, 41 ליובל השביעי; דהיינו, חמישית לשמיטה, בשבוע השישי של היובל. והיא היא השיטה הנקוטה בקטע הגניזה שפרסמתי שם⁶.

עמ' 117, סוף: הסופר רשם: 'פניתא משבכתא', משום שתיתכן 'פניתא ארמלתא' המתורת לכוהן. ואף-על-פי שמשבכתא' לחוד מספיקה, השגיר הסופר 'פניתא' תחילה, כמנהגו בשאר הכתובות.

עמ' 188, סוף: לברייתא של ר' פנחס בן יאיר, השונה בין היתר: 'צקיות מביאה לידי טהרה' (ירושלמי שבת א:ו,

5 ראה שם, עמ' כא ואילך.

6 ראה שם, עמ' כג.

ג ע"ג; שקלים ג:ד, מז ע"ג), נסמכה הברייטא הבאה: 'תני בשם רבי מאיר... ואוכל חוליו בטהרה'. מכאן, שהכוונה בנקיות וטהרה היא לצד הגשמי, לא הרוחני. וכן דעת ל' גינצבורג, פירושם וחדושים בירושלמי, א, ניו יורק תש"א, עמ' 258, ד"ה והנה.

כרך ב, עמ' 24, לשורה 20: תכת ללחתן. ייתכן שהכוונה כאן למיטה נפרדת לחתן, בזמן הנידה. עמ' 196, ד"ה דרגלינגא. צורה זו אינה משובשת. היא מצויה בספרות הגאונים. ראה, למשל, תה"ג הרכבי, עמ' 41: 'וקא מפרשינגא'; עמ' 45, ס' עח: 'קא מצטערינגא'; עמ' 47: 'חוינגא'; שם ס' עט: 'ידעינגא'; ועוד הרבה. פתרון צורה זו הוא: בינוני רבים + אנחנא (בהבלעת האל"ף והחי"ת). עמ' 249–250: הסימן √ המופיע בכתובה זו, נראה שפתרונו 'דינר'. לפי זה, אם נניח ש'זוג תורכאין דרהב' (עמ' 251, שורה 4) שווים היו דינר אחד, יהיה סכום כל מה שניתן כמוקדם י"א דינר, כמו שמפורש בשורה 7 של הכתובה⁷.

עמ' 404, שורה 3, ד"ה חסן הידוע חושים. 'חושים' נזכר בבראשית מו:כג, והאגדה על חושים בן דן היא מן המפורסמות.

עמ' 456, שורה 4, ד"ה להושיב הגזרה. מלה זו נזכרה כמה פעמים בספר יחזקאל; ראה, למשל, שם מא:יב–טו. וכוונתה, על כל פנים, חלק מבית המקדש, עיין במפרשים שם.

7 בשורה 5 יש להוסיף את הסימן הזה לפני 'ד'.

משה אידל

תורי זהב עם נקודות הכסף

Jose Faur, *Golden Doves with silver Dots*, Indiana University Press, Bloomington 1986. 226 pp.

בשנים האחרונות מסתמנת התעניינות גוברת והולכת בשיטות סמיוטולוגיות שונות, ובאפשרות ליישם אותן בהקשר לטקסטים יהודיים¹. חיבורו של יוסף פאור המונח לפנינו הינו הניסיון הנרחב והמגובש ביותר בכיוון זה. חשיבותו בגישה הכוללת אל המסורת היהודית, החל במקרא וכלה בספרות הקבלית, מתוך ההנחה שהמסורת הזאת מאופיינת על-ידי ראיית המציאות כמערכת סמיוטית; כדברי המחבר (עמ' 23):

בניגוד להוגי הרעות היוונים אשר תפשו את היקום כמנוחים מיטפויים — העברים ראו אותו כמערכת סמיוטית. עבור העברים, הבריאה לא רק נעשתה על ידי הדיבור אלא היא היא הדיבור האלהי ממש.

הנחת-יסוד זו משמשת בסיס לכל דיוני הספר, המפענח את המושגים הרתיים החשובים ביותר מתוך זווית-ראייה זו². הדבר נעשה מתוך הכרה מעמיקה של השיטות הסמיוטולוגיות החדשות, בעיקר אלה הרווחות בצרפת (Derrida, Ricoeur, Blanchet, Barthes). בולטת בחשיבותה הקביעה, שהמחבר מנתחה בהרחבה, על עדיפותו של היסוד השמיעתי ביהדות והחשיבה המדגישת את ההעברה בעל-פה, לעומת התפישה היוונית המבוססת על היסוד הראייתי. כידוע, אין זו טענה חדשה, אך ההנמקות שהובאו בחיבור זה מוסיפות מימד של עומק לקביעה זו, שאיננו מצוי בדברי קודמיו, שהיו חסרים או ידיעה מעמיקה של המקורות או אמצעים ניתוחיים שיעמידו את הקביעה באור נכון. ראה, למשל, את דיונו על עדיפותה של התורה שבעל-פה וזיקתה ל-*hay Mental* "התורה השכלית" (עמ' 135–138), שבמהלכו נזקק פאור אף לדברי קבלה — הרדב"ז³ — כדי לאשש את קביעותיו.

כללו של דבר: ספרו של פאור מהווה תרומה מעניינת למחקר היהדות הן בשיטה שהוא נקט והן בממצאים ובניתוחים רבים הנוגעים לבירורי פרטים הפוזורים בספר. יש לקוות שכיוון זה יזכה להמשך במחקר; תנאי להמשך זה הוא תרגומו של ספר זה לעברית, כדי להביאו לעיני קהל רחב יותר המצוי אצל המקורות.

- 1 ראה גם Naomi Janowitz, 'Parallelism and Framing Devices in a Late Antique Ascent Text', in: *Semiotic Mediation*, R. J. Parmentier — E. Mertz (eds.), New York 1984, pp. 155–175; Betty Rojzman, *Feunoir sur Feu Blanc*, Paris 1986; B.D. Hercenberg, *La Par le et la Representation*, Cirel 1985.
- 2 ראה גם Susan A. Handelman, *The Slayers of Moses: The Emergence of Rabbinic Interpretation in Modern Literary Theory*, Albany 1982, והביקורת שעוררה ההכנה החדה שבין החשיבה היהודית והיוונית, הנקוטה בידי המחברת.
- 3 שו"ת הרדב"ז, ח"ג, תרמ"ג. על חשיבותו של קטע זה בהקשר הסמיוטי של 'בכתב' בעל-פה, עמד כבר D. Hercenberg, 'Deux modeles d'écriture: Essai sur le rapport entre ordre et liberté', *Revue Philosophique*, 1982, p. 483. בכלל, יש לדברי הרדב"ז היסטוריה ארוכה, ומציאותן של הקבלות רבות לדברי הרדב"ז על חשיבותו של הניקוד להיווצרות המשמעות מאששת את המסקנה של הרצנברג ופאור, ראה M. Idel, 'Infinites of Torah in Kabbalah', in G. H. Harman — S. Budick (eds.), *Midrash and Literature* New Haven — London 1986, pp. 146–147.

הודעה ובקשה

ד"ר הנרי וסרמן (רח' סוקולוב 7 רעננה, טל. 052-445626) מודיע על השלמת ביבליוגרפיה של כל החיבורים — חד פעמיים, עתיים ושנתיים — שיצאו לאור בגרמניה אחרי שנת 1933 על ידי יהודים והמיועדים לקוראים יהודיים. ד"ר וסרמן מבקש להסב את תשומת לבו לידיעות על גורלם של חיבורים כאלו, כגון: החרמות ואיסורים, הוצאות פרטיות ועלומות, מקום הימצאם של אוספים נדירים ומיוחדים או בתחומים ספציפיים, פירסומים אפמריים ועוד.

ספרים ומחקרים חדשים (רשימות וסקירות)

גרשון כהן, ספרי הדפוס הראשונים (אינקונבולים), בבית הספרים על-שם מנדל גוטסמן, ישיבה-אוניברסיטה. הוצאת ישיבה-אוניברסיטה, ניר-יורק, תשמ"ד (הופיע מרחשוון תשמ"ו, אוקטובר 1985). סודר והודפס במפעלי דפוס בן-צבי, ירושלים. כ' + [2] + XIV + 112 עמ'. 37 לוחות (צולמו בידי הארווי שאמאן). בקטלוג זה, שנדפס ויצא לאור בצורה מהודרת ונאה מאוד, תיאר הביבליוגרף הירושלמי גרשון כהן ארבעים ספרי דפוס ראשונים – 'דפוסי ערש' (אינקונבולים), המצויים באוסף בית-הספרים על-שם מנדל גוטסמן שבישיבה אוניברסיטה בני-יורק. חיבור זה הוא הספר העברי הראשון העוסק כולו באינקונבולים העבריים, אם לא נחשיב את מחברתו הקטנה של ד' חוואלסון, ראשית מעשה הדפוס בישראל, ורשה-תרנ"ז, שאף היא לא נכתבה עברית במקורה ומתורגמת היא מן הלשון הרוסית. שפר עלי גורלו של אוסף זה, שזכה הוא וזכינו אנו למעוררים ולמעורדים כאריקה ולדוויג יסלזון, חובבי הספר העברי, שאיפשרו את הכנתו והוצאתו לאור של קטלוג מפואר זה.

הקטלוג, ברישומי המפורטים והמדוקדקים, מהווה הישג ביבליוגרפי חשוב בתחום חקר ספרי הדפוס העבריים הקדומים, תחום שניכרת בו לאחרונה התקדמות נאה. יחד עם פרסומם של תיאורים לאוספים מסוימים ומקריים כמות הקטלוג שלפנינו וכמות הקטלוג גנזי ישראל של יצחק יודלוב (ראה עלי ספר, יב, עמ' 137), המתאר את חלקו של אוסף מהלמן שהגיע לבית-הספרים הלאומי בירושלים, והרישומים שבקטלוג המסחרי של חברת סותביס בני-יורק מיוני 1984 (ראה עלי ספר, יא, עמ' 159), התפרסמו גם כמה וכמה מחקרים שיטתיים בתחומים אחרים של האינקונבולים, ומהם לאחרונה מאמרו החשוב של פ' תשבי, 'דפוסי-ערש' (אינקונבולים) עבריים, איטליה-רומא, קרית ספר, נח (תשמ"ג [תשמ"ה]), עמ' 808–857. בצדק מעיר המחבר:

הרגילים בשבילי המחקר הביבליוגרפי של הספר העברי מתקופת האינקונבולה, מודעים בוודאי לקשיים הרבים הכרוכים ברישומם של ספרים אלה, ובפרט של ספרים השייכים לאוסף מוסדי אחד, שברוך-כלל נתגלגלו והגיעו לאוסף כתרומה או כעזבון באורח מקרי ביותר ובלא שיטה. מדובר כאן בספרים בודדים ממחברים שונים במקצעות שונים, שנדפסו במפוזר בכמה וכמה בתי-דפוס, שהאחד אינו מלמד על השני אלא במידה מצומצמת בלבד. בעיות שונות שצצו תוך כדי העבודה (כגון: מקום ושנת דפוס ושם מדפיס בלתי מפורשים, ועוד) עדיין לא נפתרו עד היום במחקר הביבליוגרפי של הספר העברי. מה גם שכמעט בכל הבעיות חלוקות בהן דעות הביבליוגרפים, והאפשרות הפשוטה של בדיקה יסודית ומכרעת של כל בעייה באוסף ספרים אחד מוגבלת ביותר.

נמצא שמצד אחד המבוקש הביבליוגרפי חסר ולקוי בשל מקריות האוספים וייחודם, אבל מצד שני, תיאורים מצומצמים אלו הם הכנות חשובות והכרחיות לקראת תיאור כולל ומושלם של האינקונבולה העברית, שכן על המתאר האחרון להכיר את תיאורם של כל הטפסים השונים של הספרים המצויים באוספים הרבים על שינויהם וחלקיהם, ובמקום שיצטרך לנוע על-פני רחבי תבל ימצא את תיאורם מוכן לפניו. לטיבה של בעיה מורכבת זו אפשר ללמוד כבר מן אותם ספרים שתוארו במקביל ברשימות שנוכרו לעיל ובפרטיהם. הספרים שיציגו להלן מן הקטלוג שלפנינו מתוארים גם בקטלוג סותביס הנ"ל: 8, 9, 10 שלפנינו שווים למס' 14 בסותביס: 15 = 22; 16 = 19; 17 = 18; 20 = 19; 2 = 23; 23 = 31; 6 = 32; 7. בקטלוג גנזי ישראל מופיעים הספרים דלהלן: 1 שלפנינו שווה למס' 1 שבגנזי ישראל; 2, 3 = 7; 4 = 5; 5 = 6; 10 = 15; 11 = 16; 26, 27, 28, 29 = 23 = 35; 2.

בקטלוג שלפנינו תיאור מדוקדק של הנתונים הביבליוגרפיים, הטיפוגרפיים וההיסטוריים של הספרים

הרשומים בו, וציונים לספרות שדנה בהם. כרגיל, בלא הערות אחרות אי אפשר, אם להשלים ואם לתקן ולשפר:

1. למס' 8, 9, 10: שלושה טפסים של ספר הכלבו, שנרשם כדפוס נפולי ר"ן 1490. לנכון, הזכיר ג' כהן שהוטל ספק בייחוס זה, ואף ציין לדעתו של א' טויבר, 'למאמרו של ריבקינד', קרית ספר, ב (תרפ"ה-תרפ"ו), עמ' 159 הע' 1, שספר זה נדפס בפייבו די שקו בשנת רל"ה או רל"ו. אך הספק הזה אלים דיו בכדי שלא לקבוע את המקובל בחיבור הספר. הייחוס לנפולי נקבע לראשונה על-ידי שטיינשניידר בהוספות (Addendum) לקטלוג בודליאנה שלו, LXXXIII, 1860, אך כבר ציין מ' מארכס, 'Studies in Bibliography and Booklore', SBB (June 1953), שאין כל רמז וכל סיבה לייחוס זה לנפולי, והוסיף עליו אופנברג במאמרו ב-Studia Rosenthaliana, 1972, pp. 86-106 ואמר כי טיפוס כזה של ספר אינו מצוי כלל באינקונבולה אחרת ידועה.

לגבי תולדות החיבור הזה נאמר:

שמו של מחבר ספר הכלבו לא נודע עד היום, וההשערה הרווחת היא שאין הספר הזה אלא עיבוד מקוצר של הספר ארחות חיים לר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מלוגיל (שחיברו בתחילת המאה הי"ד). עיין שלזינגר, ארחות חיים, חלק ב, ברלין תרס"ב, עמ' XXXVI-XXIV במבוא; הרב ש"ז הבלין, משנה תורה לרמב"ם מדפוס שאלתיאל, ירושלים תשל"ה, הערה 41 במבוא.

הציון אינו מדויק; אדרבה, שם ובמקומות נוספים כתבתי נגד הדעה הרווחת הנ"ל, ושכאמתי ההיפך הוא הנכון, והכלבו הוא המהדורה הקודמת של ספר ארחות חיים, שהמחבר עצמו חזר ושכללו במהדורות נוספות המצויות בדפוס ובכתבי-יד של הספר ארחות חיים. אגב, צוין עוד באותה הערה הנ"ל כי חכם זה לא היה מלוגיל, ואין זו אלא טעות שנשתרבה, ועיין עוד מ"ש במבוא לדפוס צילום של שו"ת הרשב"א דפוס רומי רכ"ט-רל"ב, ירושלים תשל"ז, עמ' י הע' 8.

2. מס' 14: משנה תורה להרמב"ם, דפוס רומא לפני ר"מ 1480. כך נהגו לרשום ספר זה עד כה, אולם לאחרונה הצליחו להוכיח את זמנו בצמצום יותר. פרופ' אלעזר הורביץ, בהרצאה לזכר חיים מנחם ליהמן שנתקיימה בחול המועד סוכות תשמ"ד, וכן פ' תשבי, במאמרו הנוכח לעיל, מצאו על-פי השוואות לספרי דפוס לא יהודיים מאותה תקופה, על-פי ניתוח מלאכת הדפוס דאו ובתי הדפוס, ועל-פי הנייר וסימניו, כי ספר זה נדפס בשנים רל"ג-רל"ה (1473-1475).

3. מס' 30: ספר השרשים לרד"ק, עמ' 84-87. תוארו הערות שנרשמו על-גבי הטופס שבאוסף זה בידי בעלים שונים. מפני שיש מקום לתקן בקריאת הערות אלו, על-פי הצילום שניתן שם בעמ' 86-87, ומפני החשיבות שבהן לתולדות הספר, תפוצתו והשימוש בו בכלל, הגני מעתיק שוב את ההערות הללו בשלימותן (בקטלוג נעתק רק מקצת מהן):

מקנת כספי וחמדת לבי זה השראן] (אות מחוקה, שמא צ"ל: השרא? ואולי לפי שרידי האות: השרא?) קניתי אותו בדמים יקרים מאת יורשי (כך! ולא: יוחאי, כמו שנדפס) שמחון אלחודאד אדי ככפאר קצר אשוק בשנת תמוך אשורי במעגלותיך לפ"ק (= תקפ"א: ולא: תקנ"א) אני (החתימה נמחקה) ומתוך חשיקות שחשקתי בו לא זזתי מחבבו עד שעשיתי אותו קודש הקדש לא ימכר ולא יקנה לעולם עד ימות המשיח ואפילו במשכון לא יתמשכן כי אם במקום תינוקות של בית רבן ימצא ומי שלא יהיה חונן עליו ישכנו נחש ב"מ (= בר מינן) ומי שיגנוב אותו או מקצתו ומי שיגין על שיגנובו שמו לאלה ודברו לקללה ורובה בו כל האלות והנדויים והחרמים שבתורה ימחה ה' את שמו מתחת השמים מי שימכור אותו ומי שיקנה אתו ומי שיגנוב אותו ומי שיגין על שיגנוב אותו אמג"ר? (אבוג"ר?). ומי שיסיר זה לוורקא יהיה כנודי רשב"י וחביריו ובנדוי כלבו ושומיע לי ישכון בטח ושאנן מפחד רעה ויהיה קורא בו הוא וזרעו וזרעו זרעו אכ"ר.

ובעמ' שלאחריו הוסיף וכתב אדם אחר:

חפשתי ומצאתי שהאיש שעשה (ולא שוטה) זה הסרת הקדש ולא ימכר לעולם וקניתי אני ממנו אני בסך ---לם (?) הם ---הם (?) והתורה מקודשת סבר וחחמתי את שמי אח אחרי הדפ הזה אני ע"ה (= עבד ה') יחייא בן דוד בן אלשייני (?) ואולי: אלשייצי, ובוודאי לא: אלמייצי) אלי"ח אותו האיש שעשה אותו הקדש שוטה הוא ואינו יודע מימינו לשמאלו.

אם כי קטלוג ביבליוגרפי אינו המקום לפרסום חידושים, מכל מקום אגב עיין ורישום אי-אפשר שלא יתחדשו

דברים, ואכן כמה וכמה חידושים בקטלוג זה, ונציין לפירושו המחדש לקולופון הידוע של אברהם כונת, בטור או"ח שהדפיס במנטובה בשנת רל"ו, שממנו לימוד חשוב לדרך ההדפסה של הימים הראשונים למלאכת הדפוס. פירוש זה מתיישב היטב עם המונחים המופיעים בו, והיינו שדרך עבודתו היתה להדפיס גליונות בני שני דפים כל אחד, שהם ארבעה עמודים, במקרה של ספר הטור כל עמוד הוא בן שני טורים, נמצא שכל גליון, שעלה פעמיים על מכשב הדפוס – פנים ואחור – כלל אפוא שמונה עמודים (= טורים). בכל יום הדפיס כונת 125 גליונות כאלו, וכדבריו אלף עמודים (= טורים) בכל צד של הגליון 'פעמיים באבה'!

Perry's, Judaica: Books and Works of Art [Public Auction], January 1986. Consultant: J. Broido [104] pp., 200 Illus.

בעקבות בתי המכירה הוותיקים והגדולים למכירות פומביות, העוסקים גם במימכר ספרים עתיקים, כתיב"ד וחפצי קדושה יהודיים, כגון סותביס, כריסטיס ודומיהם, הגיע זמנו של מסחר זה גם לארץ. אמנם בזעיר אנפין התקיים מסחר כזה גם לפני כן, בעיקר אגב מכירת בולים, מטבעות וכיו"ב; אך מאז קיים בית המכירות סותביס מכירה גדולה כאן בארץ בירושלים, הלכו בעקבותיו גורמים נוספים על דרך הצגה מוקדמת של הספרים והחפצים והוצאת קטלוג מהודר, שלעתים יש בו חשיבות ביבליוגרפית, בידיעות ובתיאורים של הפריטים. הרישומים באנגלית, בתוספת כותרת בעברית. יש לצפות שבצד ההשקעה בצדדים החזותיים והמסחריים תינתן גם תשומת הלב המתאימה לדיוק שבתיאור הביבליוגרפי ובצינונים לספרות קודמת בקשר לפריטים המוצגים. בקטלוג שלפנינו 158 פריטים של ספרים ו-170 מפות, ציורים וחפצי קדושה. מצער ריכוזי שגיאות הכתיב ושגיאות הדפוס שנפלו בפרסום זה.

אגודת חובבי יודאיקה, תערוכה ומכירה פומבית, ניסן תשמ"ו. [190] עמ'. יועצים: שרה פרנקל ונחמה חסון-פוחצ'בסקי. 292 תמונות.

בקטלוג זה יש לציין את התיאור הדו-לשוני בעברית ובאנגלית. בתיאורים צוין לביבליוגרפיה אך בעיקר לרשימות ולא למחקר. הפריטים שעוררו עניין רב, כגון החנוכיה שיוחסה לר' לוי יצחק מברדיטשוב וספר תורה עתיק שיוחס למאות הי"ד-ט"ו, מפוקפקים, והראיות לייחוסים אלו קלושות מאוד. התיאור לספר התורה (מס' 108): 'ספר ה"א ק – ר המאה 13-14', סותר מיניה וביה, השנים ק – ר פירושם בין 1340-1440 היינו המאה הי"ד-הט"ו! גם חוות הדעת שנזכרו שם ושחולקו למבקרים אינן משכנעות כלל, לפי שכמעט אין בידינו ספרי תורה עתיקים מתוארכים שזמנם ידוע, ואין אפוא כמעט אפשרויות השוואה באופן בטוח. רק לאחרונה נתרבו ידיעותינו על ספר התורה שכתב לעצמו הר"ן בברצלונה בשנת הצי"ו (1336); ראה עלי ספר, יב, עמ' 5-36. פריט מס' 1 ראוי לציון מפני החידוש שבו. זו איגרת מי"ז מרחשון תקס"א, בעניין מעות רמב"ן (רכי מאיר בעל הנס), וחתומים עליה: ר' אברהם מקאליסק, [רכי יעקב שמשון] משיפטובקה, רבי שרגא פייביש מלכוב, ר' משה ב"ר מנחם מגדל מוויטעבסק, ר' יחיאל ב"ר משה מפניטשוב, ר' שלמה זלמן ב"ר צבי הירש הכהן, ר' לוי יצחק מברדיטשוב, ר' אריה יהודה ליב ב"ר שלום מזבארז ולע"ע בוואליטשיסק, ר' יוסף בהרב מיאמפלי, ר' מרדכי מנעסכי ור' דוד ב"ר ישראל מברא. חלק מאלה מראשי עדת החסידים שעלו לארץ-ישראל וחלקם מראשי עדת החסידים בחו"ל. תוכן האיגרת – איסור על שימוש בכספים הנאספים למען ארץ-ישראל למטרות אחרות, אפילו מטרות של צדקה, ואף לא להלוות מהם בשום תנאי ואופן. לאיגרת זו, ובעיקר לחותמיה, יש חשיבות על רקע הוויכוחים הקשים באותן שנים על-אודות ההנהגה הרוחנית והכלכלית של יושבי ארץ-ישראל.

Judaica: Books and Works of Art — Public Auction, September 1986 (Perry's Auctioneers). Consultants: Jonathan Broido, Rafi Grafman. [124] pp., 74 Illus.

בקטלוג זה, שפורסם לקראת מכירת קיץ תשמ"ו, נרשמו 137 ספרים, יחד עם שאר חפצים ותמונות. הרישום באנגלית, בתוספת כותרת בעברית, אבל הסדר הכללי הממוספר הוא, למרות ההערה (בעמ' 7), מן הכריכה הימנית לצד שמאל, ובכל עמוד הסדר הוא כהוגן משמאל לימין. כמו-כן, השער בעברית הוא משמאל החוברת והשער באנגלית מימניה. חבל שבספרים כגון אלו, שמשקיעים בהם ממון רב בהידור החיצוני, אין נותנים לב גם להידור הפנימי: ברישום הפריטים יש רשלנות ונפלו טעויות רבות בתיאור, בכתיב (האנגלי והעברי) ובהדפסה. הצינונים הביבליוגרפיים מועטים ומינימאליים ואף פחות מכך.

האחים שולזינגר – הדפוס וההוצאה, ערך: ג' קרסל. ירושלים תשמ"ו. טז+344+2] 49 תמונות ופסקימיליות.

בספר זכרונות זה מספר שמואל שולזינגר את תולדות המשפחה ואת תולדות בית הדפוס וההוצאה לאור שסדרו הוא ואחיו יהושע מיכל, ילידי ירושלים, שירדו לניו-יורק בשנת תרפ"ח בעקבות אביהם אלתר זיידל, מתושבי מאה שערים שיצא בשליחות כולל בוקבינה לחו"ל. סיפורו של בית דפוס מפורסם זה, גידולו, התפתחותו ופעליו הנודעים בהוצאת ספרי היסוד המפוראים והמהודרים כהוצאות התנ"ך, התלמוד הבבלי, משנה תורה לרמב"ם ועוד רבים, מעניינים מאוד מבחינת תולדות הדפוס העברי בדורות האחרונים.

מעניינים גם קשריהם עם חכמי ישראל שהדפיסו את ספריהם בבית דפוסם של האחים שולזינגר, ואלה שעזרו והשתתפו בהכנת המהדורות הגדולות, עד שכמעט אפשר להשוות את פעולותיהם למעשי דפוס האלמנה והאחים ראם בוילנא.

הוצאת 'האחים שולזינגר' תרמה רבות להעלאת רמת פני הספרים, והם השקיעו הרבה בטיפוח הצד האסתטי שבצורת הספרים ובשכלולם, הן בתוכן והן בצורה. במשך חמישים שנה הדפיסו והוציאו לאור למעלה מאלף ספרים בעברית, בידיש ובאנגלית. בספר זכרונות זה מצורפת רשימה ביבליוגרפית של הספרים שהופיעו בבית דפוס זה, בעברית (עמ' 207–298), בידיש (עמ' 299–327) ובשאר לשונות (עמ' 328–344).

תרביץ, רבעון למדעי היהדות, שנה נד, חוברת ד. עורכים: יוסף דן, משה דוד הר, מנחם הרן. הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים תמוז-אלול תשמ"ה. [6] + 170 (עמ' 475–644) + VI + [6] עמ'.
משתתפים: נ' שצ'ופק, מ' כהנא, י' רצהבי, ח' טורניאנסקי, מ"ע פרידמן, י' אליצור, מ' בית-אריה, א' שנאן. טקסטים חדשים מפרסמים מנחם כהנא: 'קטעים חדשים מהמכילתא לדברים, ויהודה רצהבי: 'שאלות הנגיד' – חיבור ר' יהושע הנגיד.

המעין, כתב-עת תורני, כרך כו, גליון א. עורך: י' עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער, ירושלים תשי"ז. [2] + 64 + [2] עמ'.
משתתפים: י' ברויאר ז"ל, ק' כהנא, י"מ לוינגר, י' קופרמן, א' גלינרט, ח"צ פנט.

הני"ל, כרך כו, גליון ב. עורך: י' עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער, ירושלים טבת תשמ"ו. [2] + 64 + [2] עמ'.
משתתפים: י' עמנואל, י' לוי, ד' האונסדורף, י"מ לוינגר, י"י אלבוים, ק' כהנא.

הני"ל, כרך כו, גליון ג. עורך: י' עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער, ירושלים ניסן תשמ"ו. [2] + 64 + [2] עמ'.
משתתפים: י' לוי, א' שלוסברג, פ' וילמן, י' אפרתי, ש' דוד, י"ח אלבוים, י' עמנואל.

הני"ל, כרך כו, גליון ד. עורך: י' עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער, ירושלים תמוז תשמ"ו. [2] + 72 + [2] עמ'.
משתתפים: א' ארקין, ש' ויזר, ר"ב פוזן, ש' דוד, א"פ שטורק, א' שישא, ד' מצגר, ק' כהנא, י' לוי וא' כרמל, י' עמנואל, י' זולדן.

בית מקרא, שנת שלשים, ד (קג). עורך: ב"צ לוריא. הוצאת החברה היהודית העולמית לתנ"ך, [ירושלים] תמוז-אלול תשמ"ה. [2] + 96 + [2] עמ' (עמ' 449–544) [על השער, בטעות: שנת השלשים ואחד].
משתתפים: מ' (א') ליהמן, א' רופא, ב"צ לוריא, י' שכטר, י' הוכרמן, ד' רפל, ב' קפלינסקי, מ' כספי, י' דנה, ש' סגל-פיאלקוב, ב' שרביט, נ' ארום.

הני"ל, שנת שלשים ואחת, א (קד). עורך: ב"צ לוריא. הוצאת החברה היהודית העולמית לתנ"ך, [ירושלים] תשרי-כסליו תשמ"ו. [2] + 96 + [2] עמ' (95–1).
משתתפים: ב"צ לוריא, מ' מרגלית, י' קולר, מ' מלול, מ' אברבך, א' סביב, ז' וולף, ר' כשר, מ' מסורי-כספי, ש' ויסבליט, צ' וינברג, צ' צמירון, ר' לוי.

הני"ל, שנת שלשים ואחת, ג (קו). עורך: ב"צ לוריא. הוצאת החברה היהודית העולמית לתנ"ך, [ירושלים] ניסן-סיון תשמ"ו. [2] + 96 + [2] עמ' (עמ' 193–288).
משתתפים: ב"צ לוריא, א' רופא, י' הוכרמן, ג' ברין, ר' כשר, נ' קלאוס, י' אילן, א' אוהביה, ע' מרגלית, מ"ז סולה.

מחקרי ירושלים בספרות עברית, ח. עורך: עזרא פליישר. הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים תשמ"ה. [2]+IX+95 [2] עמ'.

משתתפים: י' זקוביץ, י' בראל, ע' שבט, ט' בארי, ש' אליצור, ח' חבר.

ראוי לציון פרסום ראשון של קדושתא חדשה לר"א הקליר 'אותות שלשה', לשבת חנוכה שחלה בראש חדש, על-ידי שולמית אליצור, עם ציוני מקורות, ביאורים והערות עשויים בטוב טעם. ושתי הערות קלות לפירוש הקדושתא. עמ' 86 שורה 128: 'נם בשלושה דברים לקדשה ולהמעיט בה שועי', ופירשה המהדירה: ולהמעיט בה שועי, כנראה במיעוט שיחה בשבת. ונראה להציע פירוש פשוט יותר, היינו במיעוט חלק ה'שועה' שבתפילה, שכן בשבת אין אומרים בתפילת העמידה את הברכות שעניינן בקשת צרכים (שועה), כמבואר בירושלמי, שבת פט"ו ה"ג, טו ע"ב: תני אסור לתבוע צרכיו בשבת. עמ' 87 שורות 144–147: כן בחידושם תחדש ששה / שמים חדשים וארץ חדשה / שם חדש וברית חדשה / לב חדש ורוח חדשה. מקור הדברים בפסיקתא דרב כהנא, שוש אשיש, ה (עמ' 331): א"ר לוי ששה דברים עתיד הב"ה לחדש לעתיד לבא וכו'. אלא שבמקום 'שמו של משיח' שבפסידר"כ נמנית כאן 'ברית חדשה' (ע"פ ירמיה לא: ל) ואילו 'שם חדש' ע"פ ישעיה סב: הוא שמה החדש של ירושלים. ונראה לפרש שצירוף הפייטן ב'שם חדש' גם את שמו של משיח וגם את שמה של ירושלים, שבשניהם הוא עניין שווה של שם חדש. וככ"א (אחד משני כתבי-היד המאוחרים שבהם מצויה פיסקה זו שבפסידר"כ) הובא על 'שמו של משיח' הכתוב: 'בימינו תושע יהודה וישראל ישכון לבטח וזה שמו אשר יקראו ה' צדקנו, שכבר ניכר כאן צירוף של משיח וירושלים. ועוד, כך דרש ר' לוי עצמו וממקרא זה עצמו (פסידר"כ שם): 'טובי דקרתא דשמה כשם מלכא ושם מלכא כשם אלהא, דשמה כשם מלכא ושם העיר מיום ה' שמה (יחזקאל מח: לה) ושם מלכא כשם אלהא, בימינו תושע יהודה וישראל (ירמיה כג: ו). וכמוכן יש להמשיך את המקרא הזה, וככ"א: א' 'אל תקרי שמה אלא ה' שמה, שם מלכא כשם אלהיה וזה שמו אשר יקרא לה ה' צדקנו, והשווה בבא בתרא עה ע"ב.

מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ט. עורכים: תמר אלכסנדר וגלית חזן-רוקם. הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים תשמ"ו. [2]+XI+109 [2] עמ'.

משתתפים: ד' גילולה, ש' ורסס, ד' שטרן, ע' מגד וה' גולדברג, ת' אלכסנדר.

Studies in Literature and Arts [English Issue], Vol. 13, no. 1.

Editors: Ruth Nevo, Lawrence Besserman. The Magnes Press, Jerusalem Spring 1985. [6]+118 +[4] pp.

Contributors: D. Anderson, P.M. Clogon, J. Kovel, G. Ben-Ephraim, H. Goldman, S. Shaked.

Études, Art et Littérature, Université de Jérusalem, t. 13, no. 3.

Redacteur: Alexandre Lorian. The Magnes Press, Jerusalem 1985. [2] + 134 + [4] pp.

Relectures: E. Meron, L. Cuomo, T. Malachy, J. Demers, I. Tieder, H. Diamant, A. Lorian.

מיקראה בחקר הרמב"ם (ליקוטי 'תריבין', ה). חלק א: ספר הרמב"ם של 'תריבין' שיצא לאור תרצ"ה בעריכת י"נ אפשטיין (הדפסה חדשה). חלק ב: [מאמרים בעניין הרמב"ם שנדפסו ב'תריבין']. ליקט: משה אידל. הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים תשמ"ה. [2]+428+[8] עמ'.

בעוד שמתוך עשרה מאמרים בספר הרמב"ם שבעריכת י"נ אפשטיין רק שניים הם בתחום הפילוסופיה והיתר בהלכה, בפרשנות ועוד, הרי שבלקט החדש בעריכת מ' אידל רק מאמר אחד אינו בתחום הפילוסופיה וכל השאר בתחום הזה. בשערו של הקובץ כתוב שהוא יוצא לאור 'במלאות 850 שנה להולדתו', וראוי לציון שוב מה שכתב ד"ר מ' נרב בפרסום אחר, שהופיע בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, אף הוא לציון תאריך זה: 'אף שידוע עתה שזוהי השנה ה-847 להולדת הרמב"ם שנולד בשנת 1138 ולא בשנת 1135'. וראה לעניין זה עלי ספר, יב, עמ' 138–139, ואפשר שצ"ל 1138/1137? בעקבות הערתו של מ"ע פרידמן, קתדרה, 41.

דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה א: תקופת המקרא. הוצאת האגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ו. הביא לרפוס: דוד אסף. חלקו בעברית וחלקו באנגלית ועוד. [4]+144+246+[6] עמ'. האגוד העולמי למדעי היהדות ממשיך בהוצאת ההרצאות שניתנו בקונגרס העולמי למדעי היהדות, בדרך של

צילום ההרצאות כפי שהן נמסרות בידי המרצים, ללא עריכה וללא עיבוד (אם כי לעיתים יש שהמרצים מספקים לשונות כמעט מצורת ההרצאה המקורית). יש בשיטה זו יתרונות ומגרעות. היתרון במהירות שבה ניתן לפרסם את הדברים, והמגרעת באופי הארעי והפרלימנארי ובצורה התמציתית והמקוצרת שבה נמסרים הדברים, המותאמים לדרך המסירה שבעל-פה, והרי הם כמין דיווח ראשוני של רעיונות יותר משהם מחקרים יסודיים, מבוססים ומלוטשים. אופי הפרסום כאופיו של הקונגרס בכללו, שאין כאן המקום לדון בבעיותיו ובמימד ההמוני, המביא גם לידי שטחיות, מה גם שאין הדברים נבדקים ונערכים עובר למסירתם. הרמה מגוונת מאוד ודברים מסוימים ספק אם היו מגיעים לדפוס בפרסום מדעי-מקצועי.

הני"ל, חטיבה ד, כרך ראשון: העברית ולשונות היהודים [1] לשונות אחרות. הוצאת האגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ו. הביא לדפוס: דוד אסף. [4] + [189] + [1] + [92] + [6] עמ'. האמור לעיל שייך אף לכאן. בכרך זה, על אף הגדרת הנושא, יש חריג, ונוספו בו כמה הרצאות בענייני ביבליוגרפיה בכלל. מעניין המידע שנמסרה בהרצאתו של ג' היטנמייסטר על שתי 'גניזות' שנמצאו בגרמניה באיזור טיבינגן, בעיר הכיננגן ובעיר פרוידנטאל. בערים אלו ניצלו בתי-הכנסת משריפה כ'ליל הבדולח', בזכות היותם דבוקים לבתים אחרים שעשויים היו בחלקם מעץ. זו הודעה ראשונית על החומר שנתגלה שם, המכיל דברים בעלי עניין ובעיקר לוחות מודפסים מערי גרמניה.

הני"ל, חטיבה ד, כרך שני: אמנות, פולקלור, תיאטרון ומוסיקה. הוצאת האגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ו. הביא לדפוס: דוד אסף. [6] + [104] + [1] + [287] + [6] עמ'. הרצאתו של צ' זהבי על תפילת ההלל מן המאה ה' נכללה כנראה לא בגלל הנושא אלא לפי דרך הטיפול בו. טעות היא למנות (עמ' 108 בחלק האנגלי) את חנוכה בין הימים שאומרים בהם חצי-הלל (ראה מלבד המקורות שציגו שם גם בסידור), וכן הוא גם הציטוט מן הבבלי, שבת ק"ח ע"ב: 'אמר מר...', שתורגם (עמ' 109 בחלק האנגלי): '...that Mar said', אבל שם: 'זהאמר מר...' והוא כידוע כינוי למקור אנונימי, כרגיל בתלמוד.

חיים יהושע קוסובסקי, אוצר לשון תרגום אונקלוס, קונקורדנציה. הוצאת ספרים ע"ש מגנס ובית המדרש לרבנים באמריקה ע"ש שכטר, ירושלים תשמ"ו. כרך א: לד + 558 + [4] עמ'; כרך ב: [12] + [130] + [6] עמ'. מהדורה מתוקנת על-ידי משה קוסובסקי.

קונקורדנציה זו, מפרי ביכוריו של רח"י קוסובסקי 'בעל האוצרות' — 'ילד שעשועי' כפי שנקראה בפיו — היא דוגמה ועדות לבעיות ולקשיים שהיו נחלת העבר הקרוב בהוצאת חיבור חדש, חשוב ככל שיהיה, מצד אחד, ולעקשנות ולמסירות המיוחדות מאין כמוהן של המחבר, מצד שני. כל הקשיים לא עצרו בעדו עד שזכה להעמיד סדרה גדולה של קונקורדנציות לספרי היסוד שבספרות ישראל ועשה אזנים לתורה שבעל-פה, חיבורים שהפכו לאבני יסוד של הלומדים והחוקרים, עד שאין מי שיכול כיום להרים את ידו או רגלו ללא שימוש בהם; אלא שהם מסוג הספרים שאת מימיהם הכל שותים אך את שמותם כמעט אין מזכירים...

'מחוסר אמצעים התמשכה ההוצאה לאור של הקונקורדנציה לתקופת השנים תרצ"ג-ת"ש, כפי מקורות המימון שהשיגה יד אבי מורי ז"ל במשך השנים הג'ל (השקעה עצמית; סיוע מביהמ"ד לרבנים באמריקה; סיוע ממוסד הרב קוק)' — מדברי בנו בפתח המהדורה. המהדורה הראשונה נדפסה מחברות מחברות בשנים תרצ"ג, תרצ"ד, תרצ"ה, תרצ"ט ות"ש בארבע מאות עותקים, שאולו במהרה מן השוק, ונעשתה לספר נדיר שכבר עשרות שנים אינה בהישג יד. יש לציין גם את המפתחות השונים והמגוונים שבכרך השני, מפתחות בתחום הלשון והדקדוק ומפתח חזר ללשון התורה אל התרגום.

A.S. Hornby and Joseph A. Reif, *Oxford Student's Dictionary for Hebrew Speakers*. Kernerman Publishing and Lonnie Kahn, Tel Aviv-Jerusalem 1985. [8] #824 pp.

מילון חדש זה הינו מהדורה עברית של 'מילון אוקספורד', המבוסס על גופו של המילון הלימודי הידוע *Oxford Student's Dictionary of Current English*, מילון אנגלי-אנגלי בן 35,000 ערכים, מן החשובים שבשפה האנגלית, בצירוף הסברים באנגלית קלה ומשפטי הדגמה לימודיים לכל מובן ומובן של הערך. החידוש במילון שלפנינו, הראשון בסוגו, שהוא שילוב של מילון לימודי ומילון דו-לשוני כאחד, כאשר על גוף המילון הני"ל נוספו תרגומים בעברית, לכל מובן ומובן בפני עצמו: על אף הערך הרב שבלימוד שפה בעזרת השפה

הנלמדת בעצמה, כגון אנגלית באנגלית, מכל מקום, פעמים יש – ובעיקר מפני אופיה של השפה האנגלית – שנדרש ללמוד הדובר עברית עזר או אישור להבנה נכונה ומדויקת של המלה והגדרתה בשפתו המקורית.

הרב ברוך נאה, גמרא שלמה מסכת פסחים, חלק שני (דפים: ט-טו). ירושלים תשמ"ו. [2]+5+[45] רכב עמ'. 3 עמ' פקסימיליות.

מפעל גדול ומורכב זה הוא מפעל של איש אחד, שנטה שכמו לשאת את הנטל הכבד של הכנת מהדורה מבוררת לנוסחאותיו של התלמוד הבבלי ושל מפרשיו הגאונים והראשונים. על גודל המלאכה העצומה תעיד העובדה שבין הכרך הראשון, בן למעלה ממאתיים העמודים (בגודל פוליו גדול), לדפים ב-ח, שהופיע בשנת תש"כ, חלפו עשרים ושש שנים עד להופעת הכרך הנוכחי. לפי שיעור זה יידרשו למעלה מ-9000 שנה כדי להדיר את כל התלמוד הבבלי! אין אלא לקוות שבעקבות המחבר ילכו עוד רבים מלומדי התורה, ורק בכוח הרבים לקצר את הדרך. אכן, מפעל זה מבטא את הנטייה הגוברת, גם בקרב לומדי תורה כסגנון הישן, לסגל לעצמם את הטוב ואת המובחר שבאמצעים, בשיטות ובאפשרויות הגדולות שנתחדשו בימינו, ומתוך שמירה על הצביון המקובל המסורתי ושילוב תוצאות המחקר הפילולוגי-ההיסטורי-הביבליוגרפי לתחום הוצאת ספרי היסוד של הלימוד ושל ההלכה.

לפנינו תחילתה של עבודת הוצאה לאור מדעית בתוכנה אם כי לא בצורתה. דף הגמרא עצמו ניתן כמות שהוא מקובל במאות שנות הדפוס האחרונות עד לסוף שכלולו היחסי בדפוס וילנא (שינוי יש בכרך זה לעומת קודמו, שמערכת הנוסחאות אינה ניתנת מול דפי הגמרא אלא במקובץ לבסוף, ואפשר שהנוהג הקודם מתאים יותר למבוקש במפעל זה). הדף מלווה בשלושה מדורים: חילופי נוסחאות (לגוף התלמוד, לרכינו חננאל, לרש"י ולתוספות); ביאורי הנוסחאות (שילוב הכיוון הפילולוגי עם העיון הלמדני); ואוצר הראשונים (הוצאה מדויקת ומבוררת של פירושי הגאונים והראשונים לדפים אלו ובצירוף מערכת הערות מקיפה צמודה לרבני הראשונים ובלמדנות עמוקה וחודרת).

בהעמדת נוסח מבורר של התלמוד ישנה בעיה חמורה, שנתלכטו בה הרבה קצת מן העוסקים והמעיינים בדבר. מן הצד הפילולוגי נמצא שהבירור המדויק של הנוסח, מקורותיו וגלגוליו קודם לכל עיון ודיון בגופי החיבור ותכניו, כמבואר מעצמו; אולם מצד שני אי אתה יכול להעמיד נוסח מדויק ולברור בין הנוסחאות והמקורות ולהכריע בדבר מקוריותם וקדמותם עד שאתה יודע כל המצטרף על-אודות התהוות החיבור ועריכתו ואת תוכן הדברים על בורם ועל מובנם המלא והמעמיק. הרי זה כמין מעגל קסמים שאי-אפשר לפרוץ אותו. מכל מקום, אין ספק שהדרך המבטיחה ביותר היא לבדוק את גופי הדברים על פי נוסחאותיהם, ולבחון את טיב הנוסחאות לאור ההבנה המעמיקה בגופי הדברים ועצמותם וחוזר חלילה. אין כאן המקום ואפשר שלא הוכשרה השעה לדון בהרחבה בשאלות ההדרה בכלל ושאלת ההדרת התלמוד בפרט; אף לא נוכל לדון כאן ככל המצטרף במהדורה שלפנינו, לגופה, לשיטותיה ולדרכיה, פרט לציון שמהדורה זו היא מן הפתרונות המוצלחים, ומן המיטב שבתחום זה בהיקף הנוסחאות, בבירור המעמיק בהן לאור פירושי הראשונים ונוסחאותיהם, ובריכוז פירושי הגאונים והראשונים למסכת זו ובביאורם הרחב והעמוק. ראוי לציין כאן בעניין זה את הקונטרס הקטן שפורסם מעזבונו של פרופ' רא"ש רוזנטל ז"ל: תלמוד בבלי מסכת פסחים, כתב-יד ששון-לונצר ומקומו במסורת-הנוסח, הוצאת ולדונא, לונדון תשמ"ה, שבו הראה משהו על תולדות-הנוסח של מסכת פסחים (בבלי), ובעיקר הציג ניתוח מדוקדק ומעמיק של מסורות הנוסח בחמש סוגיות מן מסכת זו (עמ' 7-53), וכדרכו הראה אלו נפלאות ניתן להוציא מבירורי הנוסח להבנת התלמוד לעומקו.

מצער הדבר שלא זכינו עד עתה לדיונים מספיקים בתחום זה, ושרבים מן הלומדים המביעים את דעתם על העסק בנוסחאות ובירורן אינם מעמיקים די הצורך בסוגיות אלו, ועל כל פנים חלק ניכר מן הדעות בתחום זה אינן מתוך חקירה ודרישה ועיון עמוק אלא בסברות בעלמא. יש המעניקים חשיבות וקדושה יתירה לדפוסים המצויים, ויש הנחפזים להטיל חשדות וספקות בייחוסם וטיבם של כתבי-יד ומקורות נוסח מלכתחילה וללא עיון וחקירה. והלא די להשוות את מצב הנוסח בדפוסים הראשונים ובחילופים שמדפוס לדפוס כדי לעמוד על טיבה של הבעיה. ראה עכשיו, למשל, בהוצאת חמשה חומשי תורה עם רש"י השלם, הוצאת אריאל, ירושלים תשמ"ו, שצירפו בסוף הכרך הראשון את נוסח שלושת הדפוסים הראשונים, שאינם תלויים זה בזה, ותיווכח בריכוז החילופים בנוסח, בהשטות ובהוספות וכל כיצא באלו.

לשלימות המלאכה ולתועלת ההמשך יש לציין כי בנוסף על כתבי-יד שנשתמש בהם המחבר, נתגלה בשנים האחרונות כתב-יד נוסף למסכת זו, שרשום היה (כנראה מטעמים שבצנזורה) כרי"ף, והרא"ש רוזנטל זיהוה ככ"י

של מסכת זו, הוא כ"י וטיקן (פלטינה) 134 (בסדרת הפקסימיליות מן כתבייד שבזוטיקן שבהוצאת מקור לא נכללה מסכת פסחים מן כתב יד זה).

Jacob Neusner, *The Pharisees — Rabbinic Perspectives*. Ktav Publishing House, Hoboken, New Jersey [November 1985]. [2]+X+316+[2] pp.

זו מהדורה מקוצרת של ספרו הגדול של נוסנר, בן שלושת הכרכים: *The Rabbinic Traditions About the Pharisees Before 70*, שיצא בהוצאת בריל (ליידן 1971). אין שינויים מהותיים לעומת הספר המקורי, מלבד למספר הפרקים והעמודים, שנשתנו בהתאם. בקיצור שלפנינו מבחר של פרקים המחזיקים את עיקרו של החיבור, ורובם טקסטים יסודיים של מסורת הקבלה וידיעותינו ההיסטוריות לתקופות הראשונות של מסורת התורה שבעל-פה. המחבר מטפל בהם בדרכו הידועה ובביקורתיות קיצונית, שהן, כמו שיטותיו ומסקנותיו, שנויות במחלוקת; אולם דרך הדיון והצגת הטקסטים, הבעיות והשאלות יש בהם עניין וחשיבות רבים.

יהושע שוורץ, היישוב היהודי ביהודה (מלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי). הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים תשמ"ו. 319+5] עמ'.

חיבור זה הוא גיאוגרפיה היסטורית של ארץ יהודה ודרום ארץ-ישראל בתקופתם הקשה, לאחר הקטסטרופה של מלחמת בר-כוכבא, שתוצאותיה הורגשו בעיקר בחבל-ארץ זה, והוא נדבך חשוב בהרחבת ידיעותינו על היישוב היהודי בארץ-ישראל ורציפותו.

אין כאן המקום לדון במיתודה הנקוטה במחקר ההיסטורי בכלל, ואף לא לתקופה זו בפרט, אבל יש להעיר על הקלות שבהחלטות ובקביעות הנוגעות לענייני הלכה כגון (עמ' 15): 'על מסורות בתלמוד הבבלי צריך לומר, שלעמים ניכר בהן חוסר-ידיעה בפרטים גיאוגרפיים של ארץ-ישראל', קביעה שאינה נתמכת במקום זה במקורות או במחקר, פרט לציון מקור אחד פרוכלמאטי, ודווקא מן הגליל (!), לפסחים מו ע"א. דא עקא, שהמאמר שם על המרחק שבין מגדל נוניא לטבריה, שהוא מיל, שיש בו קושי והוא מנוגד לכאורה למצוין בירושלמי, שם פ"ג, ל ע"א, שמרחק זה הוא ארבעה מיל — נמסר דווקא מפי שנים מחכמי ארץ-ישראל, רבי אבהו ור' שמעון בן לקיש, שמן הסתם אין לחשוב בהם ב'חוסר-ידיעה בפרטים גיאוגרפיים של ארץ-ישראל'. כמובן, בירושלמי המצוין שם לא נאמר דבר על המרחק הגיאוגרפי, אלא נאמר שבצק מחמין בשהות של שיעור ארבעה מיל, בניגוד לנאמר בבבלי שם ששיעור ההחמצה הוא מיל. מסתבר שלפנינו עניין שקשור במסורת הנוסח או בבעיות העריכה, העברת סוגיות וכיו"ב, ואינו עניין ל'מסורות בבליות'.

זהירות מתאימה צריכה למנוע הכללות וקביעות הנוגעות לבעיות הספרות התלמודית בחיבור גיאוגרפי-היסטורי, ללא דיון וללא אסמכתות מתאימות, וכך גם הדיון בשער השלישי (עמ' 213):

כמובן סוגיות רבות בהלכה ובאגדה הן פסידו-אפיגרפיות, ולפיכך רופפת בהן הזיקה של מאמר או של מסורת למי שאמרם. למשל בעירובין סה ב' נוקט ר' שמעון בן לקיש את שיטתם של חכמי הדרום, אבל בסוגיא המקבילה בירוש', עירובין פ"ו, כג ע"ג הוא חולק על שיטה זו. לפי הבבלי היינו מסיקים על קרבה בינו וחכמי הדרום, אבל סוגיית הירושלמי מערערת מסקנה זו. מסיבות שנעמוד עליהם להלן, עורכי התלמוד הבבלי חשבו, שקרבה זו התקיימה במציאות, ולכן ייחסו את ההסכמה לשיטת חכמי הדרום לר' שמעון בן לקיש. אך מה שייחסו לר' שמעון בן לקיש בבבלי לא הייתה, כנראה, שיטתו, אלא דברים שדימו וסברו עורכי התלמוד הבבלי. אין צריך לומר, שתופעה זו וכיוצא בה מקשות על חוקרים.

מזור מאוד לייחס לעורכי התלמוד ספקולאציות גיאוגרפיות של 'קרבה' וכדו' בדיוני הלכה, אך חוץ מזה אין הדברים נכונים, ואין כאן ערעור ולא סתירה מהותית במקום זה. צורת המעשה, שמות המשתתפים ודרך הפסיקה שונים כאן בין המובא בירושלמי למובא בבבלי, אך מבחינת תוכן הלכה זו אין כאן ניגוד. בסוגיית הבבלי העמידו את הספק רק למקרה שהמשכיר יכול להוציא את השוכר בתוך זמן השכירות, ובהו התיירו. אם המשכיר אינו יכול לסלק את השוכר הגוי ואדרבה השוכר הגוי יוכל למנוע בעד המשכיר מלהשכירו ליהודי לשבת, אין היתר. וכן הוא גם בירושלמי שם: 'שמע רבי שמעון בן לקיש ואמר מאחר שהגוי [= השוכר] בא ומוציאני לא עשינו כלום', היינו אם השוכר יש לו כוח לסלק את היהודי השוכר, אין להחיר. ואין כאן כל ניגוד, מחוץ לפרטים השונים בספור המעשה, והוא עניין לניתוח שונה.

עדיין בעניין "קרבה", הסברו המפופל של המחבר (עמ' 244) ל'קירבה' שבין ישיבת נהרדעא-פומפדיא ובין חכמי הדרום שגילה הר"ש ליברמן: מאחר שראשי ישיבת פומפדיא התנגדו לעלייה לארץ-ישראל, ורוב העולים

היו משיבת סורא שהתיישבו בגליל, על-כן וכדי להמעיט מחשיבות המרכז בגליל, שפגם בעצמאות המרכז כבבל, קבעו דעה שלילית עליו ויצרו קשרים ו'קירבה' בשיטות הלכה עם חכמי הדרום – קביעה זו חסרת טעם ואין לה יסוד מספיק.

מכל מקום, תועלת רבה וחשובה יש בריכוז ידיעותינו מן המקורות לפרק-זמן זה, חכמי ותולדותיו, ובירורן הגיאוגרפי וההיסטורי.

פנחס דורון, ביאור סתומות ברש"י (בראשית – שמות) ומבוא לשיטתו של רש"י בפירוש התורה. הוצאת כתב, הובוקן, ניו-גרסי [דצמבר 1985]. [2]+277+[9] עמ'.

חיבור זה, המצטרף למאות הפירושים שנכתבו על פירושו של רש"י למקרא, מיוחד הוא בצורתו ובגישתו. אין הוא מרכיב בפלפולים ובדיונים במקורות, אלא בא לפרש בלשון ברורה ופשוטה מקומות מוקשים וסתומים בדברי רש"י. המחבר, פרופסור ללשונות קלאסיות ושמיות בקווינס קולג' בניו-יורק, משתמש בעיקר במפורשי רש"י הידועים, למן הר"א מזרחי ועד לפירושי האדמו"ר מליובאביטש. בספר באים מבוא, מפתחות מפורטים, רשימה ביבליוגרפית והערות בשולי העמודים. בהקדמה האנגלית צוין שהמחבר השווה את לשון פירוש רש"י לדפוס הראשון (בעצם – אחד משלושה דפוסים ראשונים), רג"ז די קלבריה רל"ד – רל"ה, ולכתב-יד (בלא פירוט). אבל בהקדמה ובמבוא שבעברית לא נזכר מזה כלום. ככיתוב שעל דש העטיפה נזכר השימוש בדפוס הראשון אך לא כתב-יד. אנב, כנאמר שם: 'כמעט בכל מקום מוכיח המחבר שנוסח הדפוס הראשון עדיף על נוסח הדפוס שלנו ומקל על הבנת דברי רש"י, יש משום הגזמה. בסך הכול מצינו בספר בשמונה מקומות דיון על נוסח הדפוס הראשון, ובשניים מהם הוא מצדיק דווקא את נוסח הדפוסים שלנו. ב-14 מקומות נזכר נוסח הדפוס הראשון בהערות, ולעיתים תוך דיון קצר, ונראה שהציונים הם על-פי הוצאת פירוש רש"י על התורה על-ידי ח"ד שעוועל, ירושלים תשמ"ב.

דוד צבי בנעט, אגרות הרמב"ם, עם נספח מאת א"ש הלכין. הוצאת ספרים ע"ש מגנס, מהדורה שנייה מורחבת (מהדורה ראשונה: הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תש"ן), ירושלים תשמ"ה. [2]+יד+116+[6] עמ'.

משלושת החלקים של 'קובץ תשובות הרמב"ם', שיצא לאור בליפסיא תרי"ט, זכה רק חלק אחד לטיפול מקיף ולהוצאה מדעית שלימה, הוא חלק התשובות ההלכתיות שיצא לאור בידי י' בלאו. חלק איגרות הרמב"ם וחלק כתבי-הפולמוס על-אודות ספרי הרמב"ם עדיין לא זכו לכך. בשנת תרצ"ה החלה חברת 'מקיצי נרדמים' בהכנות להוצאה מדעית שלימה של איגרות הרמב"ם, והשתתפו בזה דוד ילין וא"ח פריימן, שמשכו ידם במשך הזמן מהמפעל ונשאר ד"צ בנעט, שהספיק לצערו להכין ולפרסם תשע איגרות בלבד, שעיקרן חליפת התשובות עם תלמידו ר' יוסף ב"ר יהודה.

ההוצאה שלפנינו היא דוגמה מופתית לדרך שבה יש לטפל בשאר האיגרות ולהוציאן לאור, תוך ביורר כתבי-יד כולם, לשונם המקורית, זמנם ועניינם, וכביאורים מספיקים. מאלפת הערת המהדיר, המעידה על צניעות ויושר: 'סמכותו היחסית של כתוב השורות האלה כמעט שמצטמצמת בשטח הערכיסטי; מה שנוגע למקורות רבניים, בא לו רובו ככולו מתוך ספרי עזר או ממה שלימדוהו בטובם רבותיו ורעיו המלומדים...'. חבל רק על אחרים המסתייגים דבר זה ומחכים לביקורת שתחשוף מצב כזה.

Lea Naomi Goldfeld, *Moses Maimonides' Treatise on Resurrection (An Inquiry into its Authenticity)*. Ktav Publishing House, New York 1986. [10]+167+[1] pp.

בחיבור זה (בן 129 עמ' נטו, מהם עמ' 55–86 הם תרגום דיונו של ר' מאיר אבולעפיה ב'מאמר' בספרו 'יד רמ"ה') אודות 'מאמר תחיית המתים' להרמב"ם, יצאה המחברת לקיים ולהוכיח את דעתו הבטילה של י"ל טייכר (מלילה, א [תש"ד], 81–92), שהטיל צל של זיוף על 'מאמר' זה וערער על ייחוסו לרמב"ם מפני כמה קושיות שנתקשה בהן. לא זו בלבד שלא הצליחה המחברת במשימה קשה זו, לקיים דעה שלא נתקבלה על דעתו של אף חוקר או לומד, אלא שאף הדרך שהלכה בה מליאה חתחתים.

לעצם הנושא, האמונה בתחיית המתים ומהותה, הדיון בו וברקע הפילוסופי הוא דל ביותר, ויש בו רק הסתמכות על קצת שברי דברים שנמצאו אצל אחדים מן החוקרים בעניין זה, מתוך הודעה (עמ' 5): 'דיון מקיף בתולדות אמונה זו הוא מחוץ למסגרת הספר'; וזה נכון, אלא שאף-על-פי-כן המחברת קובעת מסמרות לשדות נרגא בעיקר אמונה זה. היא טוענת שהאמונה בתחיית גופנית של המתים ידועה בישראל רק החל במאה השישית למניינם, וחזרה לישראל ככוחה של הכנסייה הנוצרית ובהשפעתה, ושאין לדבר כלל על מושג של 'תחיית המתים'.

תלמודי? עד לזמן זה היה קיים רק המושג של תחיית המתים רוחנית של הנפש בעולם הבא, ובמובן של אמונה בהשגת הנפש. לדברים אלו אין שם לא יסוד ואף לא ביסוס לכאורה או הסתמכות על מקורות בני-סמך, פרט לאילן גדול שנתלתה בו, חוקר מחוקרי הנצרות, מרקסן, שכתב מה שכתב בנידון בספרו על אותו האיש מנצרת. על היקפה של שאלה זו ומחקרה ראה עכשיו אצל ח' מיליקובסקי, 'גיהנם ופושעי ישראל על פי "סדר עולם"', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 311–343, ובייחוד שם, עמ' 322 הע' 43: 'סקירה של התלמוד הבבלי מגלה "עולם הבא" גופני שלאחר תחיית המתים בתענית כה ע"א; כתובות יא ע"ב; בבא בתרא קכב ע"א; סנהדרין צ ע"א; צ ע"ב; צב ע"א...'; וראה עוד בספרות הרבה שצוינה שם. כללו של דבר, עיקר סמיכת המחברת היא כי אי-אפשר שהרמב"ם חיבר 'מאמר' זה, לפי שבאמת אין זו דעתו, שהרי הוא בניגוד למה שעולה מדבריו במשנה תורה, וכפי שטענו החולקים עם הרמב"ם. אמנם ראתה שבניגוד לטענות אלו מנה הרמב"ם בהקדמה לפירושו לפרק חלק, במניין העיקרים, עולם הבא לחוד ותחיית המתים לחוד, ואינה יכולה למצוא פתרון לחידה זו (עמ' 27); אך זה אינו מזויז אותה מדעתה.

בהיבטים ספרותיים ולשוניים אין דיון (ומפני שכבר עסקו בזה כמה מן החוקרים, אך אינה מזכירה כלל מה עלה בידם, עמ' 31). התרומה העיקרית שבחיבור שלפנינו היא לכאורה הבחינה הביבליוגרפית, ולאחר דיון בשלושת המקומות שבהם מזכיר הרמב"ם עצמו את ה'מאמר' הזה, היא פונה לדון בדיונו של ר' מאיר אבולעפיה (הרמ"ה) ב'מאמר', ואומרת (עמ' 51) שעניין זה הוא המפתח לפתרון, אם אכן יצא ה'מאמר' מתחת ידי הרמב"ם. בשלוש מאגרותיו מזכיר הרמב"ם את 'מאמר תחיית המתים': באגרת הידועה לתלמידו רבי יוסף ב"ר יהודה (שנכתבה בחשוון שנת תתקנ"א, לפי בירוריו המעמיקים של בנעט, אגרות הרמב"ם, עמ' 33), בה הוא מודיעו על כוונתו לחבר מאמר זה; בתשובתו לגאון רבי שמואל בן עלי בבגדאד (בתמוז שנת תתקנ"ב, בנעט כנ"ל) על דין ההליכה בנהרות בשבת, ובה נזכר כבר ה'מאמר' כחיבור קיים; ובאגרתו לר' יוסף גאביר בבגדאד. הוכחות אלה דוחה המחברת בקש ובטענות שאינן מתקבלות על הדעת, דהיינו, כביכול אותה יד שזייפה את ה'מאמר' היא ששירבבה אזכורים אלו לכל האגרות הנ"ל, וכנראה מתוך ידיעה שלאחר שש מאות שנה יתגלו אלו ויהיו חיוזק לייחוס ה'מאמר'! אגב, הערתה (עמ' 48) שהמשפט המזכיר את ה'מאמר' באגרת לר"י 'היה מופיע רק בכ"י אחד וחסר בכתב-היד המקבילים אינה נכונה. אגרת זו נדפסה רק בחלקה, ובשני כתב-היד הקיימים מתשובה זו, אחד מהם קטוע ויש בו רק מחצית התשובה, ובכ"י השני התשובה מצויה בשלימותה וכוללת את הפסקה בעניין ה'מאמר'.

המפתח לפתרון הייחוס, לדברי המחברת, כאמור, הוא עניין הדיון שבספרו של הרמ"ה למס' סנהדרין, ולשם כך הדפיסה את כל הדיון הזה (עמ' 148–160) ותרגמה אותו לאנגלית. כדי להפיק את כוח הראיה הזו מוכרחים לטעון, אפוא, שגם ספר זה ייחוסו מפוקפק והיא אומרת (עמ' 130, מתורגם מאנגלית):

ספקות אודות בעלותו של ר' מאיר אבולעפיה על הפירוש לסנהדרין מוכרחים לעלות מהערותיו של רבינוביץ, דקדוקי סופרים, כך ט, עמ' 6 ועמ' 130 הע' 30. ראה עוד אפשטיין, תרביץ, ד, עמ' 20; ח' מרחביה, תרביץ, לג, עמ' 259–286 וכרך לה, עמ' 278.

בעמ' 6 שצוין ישנה רק רשימת הספרים שהיו בידי רנ"ר בעבודתו על דקדוקי סופרים, וביניהם נזכר ספרו של הרמ"ה לסנהדרין, ותו לא מידי. בעמ' 130 הע' 30 אין כלום בעניין זה, ושמה הכוונה להע' 50 שם, ששם הערתו הידועה של רנ"ר להטיל ספק בייחוס פירוש רש"י לפרק חלק, ואדרבה לבסוף כתב: 'אבל מה אעשה שהרמ"ה מביא במקומות רבים מפירוש זה על שם רש"י! אף אצל אפשטיין ומרחביה אין כלום מעניין ייחוס הספר "יד רמ"ה", מלבד הציון שהוא מביא מפירוש רש"י לפרק חלק על שמו של רש"י. ושוב אדרבה, דעתו של מרחביה שהוא באמת פירושו של רש"י (וכן לפי בירוריו של י' פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תש"ס², 304–335). כמובן, הטענה שהשם מאיר לא נזכר בספר אין בה ממש, ואף לא השערתה שייחוסו חיבור זה לרמ"ה מפני שבדיונו על ה'מאמר' ציין למה שכתב באגרותיו, ולא עלה על דעתה שיש בכך גדול זה דברי תורה נוספים שידועים היו לחכמים, ומעולם לא הטיל אדם ספק בייחוס חיבור זה לרמ"ה. טענה משונה נוספת לחיזוק הספקות היא מעלה מהערתו של המהדיר (י' ואולי מידי מעתיק כתב-היד?) לפני הפירוש לפרק חלק, שבה הודיע כי בספר שלפניו בא הפירוש לפרק חלק לפני הפירוש לפרק אלו הן הנחנקין, ושלא כמו הסדר שבתלמוד שלנו, ולא שינה ממה שמצא מפני שזה הוא רצון המחבר (בסופו של דבר, בספר שלפנינו לא נדפס הפירוש לפרק אלו הן הנחנקין, ואולי נקטע מכתב-היד). שואלת המחברת, כיצד יודע מהדיר במאה ה"ח מה היה רצון המחבר שהיה במאה ה"ב–י"ג?! ראייה מכאן שהבודהה והמזויף רצה להוסיף לחיבור את הדיון בענייני ה'מאמר' ובתחיית המתים, וכדי שלא יתמהו מדוע אין פירוש לפרק אלו הן הנחנקין, על כן הוסיף הערה זו! מלבד הגיחוך שבטענה

זו ומלבד העובדה שהפירוש לפרק חלק מקיף הרבה מעבר לדיון זה בשאלת תחיית המתים, לא ראתה את הקטע הראשון שבתוך הפירוש לפרק חלק ביד רמ"ה (אף-על-פי שקטע זה מופיע בתרגום האנגלי של הדיון!), שבו נאמר כי יש נוסחאות שונות בסדר הפרקים כאן, ומאחר שמצא בנוסחי משנה וגמרא את הסדר הזה, על-כן הוא סידר את פירושו לפרק חלק לפני פרק אלו הן הנחנקין (וכפי שהוא בנוסח המשנה שבמשנה ועוד). אם נפל עיקר החידוש שהוא המפתח לכל העניין, מה נשאר? ואם באנו לדון בשאר אין אנו מספיקין ואין אנו מפסיקין. לביבליוגרפיה יש להוסיף את מאמרו של י' פינקל (מהדיר ה'מאמר'), 'Maimonides' Treatise on Resurrection בתוך הקובץ *Essays on Maimonides*, בעריכת S.W. Baron, ניו-יורק 1941, עמ' 93–121.

Nisson E. Shulman, *Authority and Community* (Polish Jewry in the Sixteenth Century). Ktav Publishing House and Yeshiva University Press, New York — Hoboken, New Jersey, 1986. XV+[1]+265 pp.

מחקר זה, מעובד מעבודה לשם קבלת תואר דוקטור שנעשתה בישיבה אוניברסיטת שבני-יורק, עוסק ברבי בנימין אהרן ב"ר אברהם מסלאניק, מגדולי הפוסקים בפולין במאה ה"ז. בעבודה היסטורית זו נעשה ניסיון לתאר את חיי היהודים בפולין של המאה ה"ז, בהנהגה, בסמכות, בחיי הקהילה, בכלכלה וקיום ובאורח-החיים על-פי ההלכה. עיקרו ורקעו של המחקר הזה הוא הספר שו"ת משאת בנימין, וגם ניתנים קיצור תמציתי ותיאור של התשובות הכלולות בו. חשיבות יש בתחום זה, משום ההרגשה שלאחרונה, עקב ריבוי המוסדות והגורמים העוסקים בטיפוח חקר יהדות המזרח, הוונחו הטיפול והעיון בתולדות היהודים באירופה וחקר ספרות ההלכה שם. המיתודה הנקושה בעבודה שלפנינו עודנה בעיקר בהיסטוריה ובתולדות היהודים וחכמי ההלכה, אך מועט בה חקר ספרות ההלכה וההלכה עצמה; וראה מה שכתב לאחרונה י' כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, בפרק המבוא: 'ההלכה באספקלריה היסטורית', עמ' 1–6, בתיאור דרכי המחקר בתחום הכתרת-למודי. גם בתחום הביבליוגרפי-ביוגרפי יש להשלים, וראה למשל תיאור התשובות עה-עז (עמ' 155–157), העוסקות בערעור על גט שכיב מרע שסידרו ר' יהושע ולק כ"ץ, בעל הסמ"ע, ור' העניל. יש להוסיף כי ה'חכם אחד' שנגדו כתב בתשובות אלו הוא מהר"ם מלובלין, ראה בשו"ת מהר"ם מלובלין, סי' קכ"ב–קכ"ו, וכפי שציין רח"נ דמביצר, כלילת יופי, קרקא תרמ"ח, כב ע"ב.

רבי יצחק מזיא, שו"ת יפה נוף. ההדיר הרב אביגדור ברגר; מבוא מאת יצחק זימר. הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ו. 39+[1]+ש"ו עמ'.

חשוב להיווכח כי גם בתקופה שנחשבת כתקופת ירידה של יהדות אשכנז, במאה ה"ז, היו רבנים גדולים ופוסקי הלכה, אלא שזכרם נשתקע יחד עם תורתם. והנה לאחר ארבע מאות שנים חוזרים ומתגלים כתבים שהיו גנוזים ושמורים כל העת, עד שהגיע זמנם להיגלות. ר' יצחק מזיא, ממשפחת רבנים ידועה בגרמניה, שימש ברבנות של קהילות העכינגען שבמדינת וירטמבורג, אאך שכנסיכות באדן, גינצבורג ופולדא, בין השנים ש"כ–ש"ס (המשפט 'ניתן' לשער שנוולד בשנות השלושים למאה הרביעית לאלף השישי בפרידברג' (עמ' 12) הוא כנראה פליטת קולמוס, שהרי לאחר-מכן (עמ' 13) נאמר שנפטר בשנת השבעים ושנים לחייו בסמוך לשנת ש"ס; הרי שנוולד בערך רפ"ח — 1528, וצריך לומר כנראה: בשנות השלושים למאה ה"ט).

ר"י מזיא חבר יחד עם ר' משה שמעון לוי גינצבורג להוציא ספרים עבריים בדפוסם של סטיפן שורמן ופטר גרולר בעיר טנהויזן. הם הכינו מהדורות מחזור לכל השנה, עם קצת ביאור המלים כמנהג האשכנזים, ואף התכוונו להדפיס את התלמוד הבבלי, אך לא השיגו את הרישיון לכך.

הקובץ שלפנינו, בן ארבע מאות ושמונה שאלות ותשובות, מוסיף רבות הן להלכה והן לידיעותינו על לימודם ופסקיהם של חכמי אשכנז המאוחרים. מפליא לראות את חוסר הקשר בין רבנים בגרמניה באותה שעה לבין גדולי החכמים שפעלו בפולין, אם כי לעתים נזכרים חיבוריהם, ויש שהמחבר מסתמך על חיבורי המהרש"ל (ר' שלמה לוריא), הרמ"א (ר' משה איסרליש) ומהר"ם פאדובה (ר' מאיר). מאלפת תשובתו בנידון פסקי הרמ"א בשולחן ערוך:

נשאלתי אי יש להורות אחר שולחן ערוך דמהר"ם איסרלניש ז"ל מאחר שקיבץ כל החומרות מכל הבתראים, וכל מנהגי המדינות וארצות שלנו כאשר נמצא בהקדמתו. תשובה, אומר אני דודאי הגאון ז"ל מעלתו אין לה ערך ושיעור ומאן יהיה לן מעפריה וכו' ושלחנו ערוך בכל מיני מטעמים אליבא דרבוותא אשר אנו במדינות אשכנז מימיהם שוחים וכל ת"ח שלמד ספר ארבעה טורים עם הב"י ויודע מקור ושורש

כל דין ואיסור... גם קבלה בידו... השלחן ערוך הלז הוא לו לעטרת תפארת להקל על המעיין... אבל הרבה תלמידים שאינם יודעים שורש ומקור מהדינים או ההוראות, ומורים מתוך השלחן ערוך אומר אני עליו כל המורה מהשלחן ערוך אל יהי בכלל ברוך... (עמ' רלו).

הערה אחת כלפי הרמ"א יש בה כדי ללמד על ייחודם ועל מקורם של מנהגי פולין ומוצאם ממנהגי אושטרייך, ועל כן: 'מקומו של מהרמ"א ז"ל נר"ד סי' שצ ס"ד: ובמקומות אלו נוהגין שאין מסתפרין וכו' היינו מדינת אושטרייך, ש"מ דלדין אין איסור... דהא מהרי"ל בדרשותיו בהלכות אבילות כתב שפעם אחת למד לפניו בחור א' ממדינת פולין והצריכו לנהוג חומר דבני אושטרייך באיסור גילוח...' (עמ' קמו). מכאן מפתח ופתרון לשאלת היווצרות המנהגים המיוחדים בפולין והשונים ממנהגי אשכנז, וראה למשל את ההתלבטות לכאור דבר זה אצל ר"נ שולמן, במדור זה לעיל (בעמוד הקודם), עמ' 12, שלא מצא ביאור מניח את הדעת. הספר הזה יוצא על-פי כתב-יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מס' Heb. 4522, שתוארו על-ידי ש' אסף, קרית ספר, כג (תש"ו) עמ' 57-61, וי' זימר, 'ספר יפה נוף לר' יצחק מדיא', קרית ספר, נו (תשמ"א), עמ' 529-545.

רבי אברהם אזולאי, אהבה בתענוגים (פירוש על המשנה סדר נזיקין). הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ו. ההדירו וערכו: הרב מסעוד בן שמעון, הרב אברהם יוסף חבצלת והרב יעקב שטיין. מבוא מאת א"י חבצלת. 24+שכ עמ' (מהם 2 עמ' פקסימיליות).

גלגוליו של חיבור זה עד לצאתו כעת לאור עולם עדים הם לתלאות של הספרים העבריים ולגורלם. חיבור זה, שהוא חלק מפירוש מקיף על כל המשנה, עבר יחד עם שאר חלקי החיבור מן המחבר לבנו ומאב לבן עד להרחי"ד, שבידו עדיין היה החיבור כנראה בשלימותו; ממנו עבר לנכדו רח"ד אזולאי ואחר-כך לחתנו ר' ישראל שמעון שיין, שהרפס מתוכו את הפירוש לאבות (ירושלים תר"ע) (מ'קני ויחיד סגולה אנ"ש חב"ד בירושלים ובחברון) החתומים על כרוז בעניין המחלוקת בכולל חב"ד בקונטרס תומת ישרים, ירושלים תרע"ג, ראה: ש"ז הבלין, המשפיע, ירושלים תשמ"ב, עמ' רסו). בידו כלל כתב-היד את הפירוש לנזיקין, קדשים ומסכתות כלים ואהלות. ממנו עבר לנכדו ר' משה חיים (כך בעמ' 23, אבל בהמשך שם: ר' משה אהרן?) אזולאי, שסיפר על הנוהג במשפחה להשתמש בכתב-יד זה כסגולה לרפואה ולהניחו למראשותי החולה. אפשר שמשום כך אבד לבסוף החלק לקדשים ולטהרות ונותר החלק שלפנינו בלבד. רמ"ח אזולאי מסרו למכון ירושלים כדי להוציא לאור (לפנינו הוציא על-פי כתב-יד ר"ד זלוטניק את הפירוש למסכת עדיות, עם מבוא מקיף וחשוב על המחבר, שיטת פירושו והשוואת הנוסחאות מחיבור זה, בקובץ מחקרים ומקורות, א, ניר-יוק תשל"ח, עמ' 1-120). נקודה חשובה ומעניינת בעניינו של חיבור זה, המתוספת לידוע משכבר על חיבורים דומים לפרש המשנה שנתחברו בו בזמן ונרחו מפני פרסומו של הפירוש 'תוספות יום טוב' למשנה. בדומה למה שאירע לר' שלמה עדני וחיבורו 'מלאכת שלמה', שרפו ידיו מלהוציא את החיבור וביקש לקצרו, מפני הדברים הדומים ל'תוספות יום טוב', כך אירע לחיבור שלפנינו, שבעת שעסק בחיבורו הגיע לידו ר"א אזולאי הספר 'תוספות יום טוב' ואמר: 'כשם שקבלתי שכר על הדרישה כך אקבל שכר על הפרישה'. אך באמת בשני החיבורים הנוכחים יש הרבה מן החדש ומן החשוב לפירוש המשנה (אגב, המשפט הנ"ל מובא במבוא מן ה'הקדמה' של החיבור, וכן הפניות נוספות אל 'הקדמת רבינו', אבל זו אינה בספר שלפנינו, ואף לא נאמר היכן היא מצויה?!). חשיבות נוספת יש להבאות מחידושיהם של גדולי אותו דור דעה שכמעט נשכחו מלב, כגון רבי סולימאן אוחנה (בחיבור זה: חנה) ורבי יהוסף אשכנזי ה'תנא' מצפת.

רבי יהונתן אייבשיץ, חידושי רבי יהונתן (על מסכת ברכות). סידרו וערכו: הרב מנחם לנציקי והרב ישעיה קניג. הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ו. [24]+קכג+[13] עמ'.

חיבור זה מורכב ממקורות רבים, חלקו מכתב-יד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, הבודליאנה באוקספורד וספריית ציריך, וחלקו מלוקט מחיבוריו האחרים של ר' יהונתן שנרפסו משכבר. בחיבור זה נעשתה מלאכת עריכה רבה, הן בהבהרת התוכן, הן בשיפור הסגנון, הכתיב והסדר והן בבירור הנוסחאות. יש לשבח את הנכונות לשפר ולשכלל דבריהם של מחברים שנלקו בהוצאות השונות מסיבות שונות ומשונות; אולם במקרים כאלו, אם הרשות נתונה, מתחייבים העורכים לתאר ולפרט את דרך עבודתם ותוצאותיה בפרוטרוט, ולהציע את טיב שיקוליהם במה לרחק וכמה לקרב, ואשר מתוך חרדה לכבוד המחבר יש שמרחיקים בורע דברים שלא ראה המחבר להרחיקם.

יוסף טובי, עיונים במגילת תימן. הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים תשמ"ו. [4]+226+[6] עמ' 8 עמודי תמונות.

החיבור מגילת תימן מיוחס לר' יחיא צאלח (המהר"ץ), גדול חכמי תימן במאה הי"ח, והפוסק המפורסם מבין חכמי תימן. בחיבור זה כתב את תולדותיו של יישוב יהודי זה לדורותיו. בנוסף על גופו של החיבור, שפורסם כבר בשעתו על-ידי דוד ששון מכתבי-יד שהיו ברשותו, והושלם על-ידי יהודה רצהבי, לפנינו מחקרים ודיונים בכמה וכמה עניינים הקשורים בנושא זה, כגון תולדות קהילת צנעא, השכתאות בתימן, משפחת עראקי ותולדותיו של מהר"י צאלח מחבר המגילה; כל אלו הם מעיקר תולדות יהודי תימן, ובמחקרים אלו יש משום תרומה חשובה להרחבת ידיעותינו על גולה מפוארה זו ויצירותיה.

רבי יצחק יהודה שמעלקיש, בית יצחק על התורה. ליקט וערך: הרב שמואל דוד לוי, בהשתתפות הרב פסח כרוב. הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ו. [1]+29+רצח עמ'.

ר' יצחק שמעלקיש (תקפ"ח-תרס"ו), מגאני התורה המובהקים ופוסקי הדור הגדולים של המאה הי"ט, חיבר ספר על התורה, וכתב-יד נשמר בקרב בני המשפחה כמה וכמה דורות עד שאבד בשנות מלחמת העולם השנייה. כתמורה לכך נטל על עצמו הרב לוי, מצאצאי המחבר, לאסוף מכל חיבוריו הרבים את כל העניינים הנוגעים לפירוש התורה, וכך נמצאו לנו קצת מפירושו של גאון זה על התורה.

רבי יצחק וינוגרד, תורת חיים (חידושי הגר"י וינוגרד על סדר קדשים). ההדיר: הרב דוד שפירא. תולדות המחבר מאת יצחק יודלוב. הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ה. [1]+23+שמג עמ'.

רבי יצחק וינוגרד מפינסק (תרי"א-תרע"ג), מתלמידי ישיבת וולוז'ין בתפארתה, היה ממניחי היסוד למוסדות התורה בירושלים בזמן החדש, ביסדו את הישיבה 'תורת חיים', שגידלה מאות חכמים ובשנה זו מלאו מאה שנה להקמתה. מפעל תורה זה, בדומה לינסיונות אחרים להקמת מוסדות תורה ומוסדות אחרים, נתקל בהתנגדות ממונים ופרנסים שחששו לפגיעה בכוללים ובמוסדות קיימים, ורמו לזה יודלוב (עמ' 14). הישיבה הכניסה חידושים, הן במבנה הכללי של הישיבה לעומת הישיבות שהיו נהוגות בירושלים והן ברוח הלימוד החדשה, שבאה מאורית הלימוד בישיבות ליטא.

חשוב במיוחד העיסוק במסכתות שמסדר קדשים, שמעטים החיבורים של ראשונים ואחרונים בהם, ושרק באחרונה נתרבה העיסוק והלימוד בחלק זה של התורה מתוך סימני הציפייה לגאולה קרובה.

Jeffrey S. Gurock, Abraham J. Karp, David Polish: The American Rabbinate (A Century of Continuity and Change 1883-1983). Edited by Jacob R. Marcus and Abraham J. Peck. Ktav Publishing House, Hoboken, New Jersey, 1985. [10]+265 pp.

מאלף ואופייני הוא, שאף כתיבת תיאור היסטורי של תולדות הרבנות בארצות-הברית של אמריקה במאה השנים האחרונות, אי אפשר לו להיעשות בידי אדם אחד ויש לחלקו בין מחברים שונים לפי החלוקה לזרמים שביהדות ארצות-הברית. פרופ' ג'פרי גורוק, מייסדה אוניברסיטה, כתב את הפרק על תולדות הרבנות האורתודוקסית בארה"ב, ארגונה והתפתחותה; פרופ' אברהם קארפ, מאוניברסיטת רוצ'סטר, כתב את הפרק על תולדות התנועה הקונסרווטיבית, רבניה ומנהיגיה; ודויד פוליש מבית-הכנסת החופשי שבאוונסטון, אילינוי, מתאר את תולדות התנועה הרפורמית ומנהיגיה. בעוד בעייתיה של הרבנות האורתודוקסית הן בעיקר היחס שבין הרבנים גידולי אירופה ובין הרבנים שגדלו בארה"ב, וההיענות לשאלות המודרניות והגישה אל השכלה כללית בצד החינוך המסורתי-רבני, הרי שעל התנועות האחרות עוברים תהליכים בסיסיים ויסודיים של שינויים והתפתחויות: התנועה הקונסרוטיבית על רבדיה המגוונים בקשת רחבה מימין לשמאל, והתנועה הרפורמית ההופכת ומתהפכת כמה פעמים למן שלילה מוחלטת של הלאומיות והקשר לארץ-ישראל וללאום היהודי בכלל ועד להתקרבות מסוימת לעבר ציון וארץ-ישראל וחיפוש זהות יהודית.

Saul Bernstein, The Renaissance of The Torah Jew. Ktav Publishing House, Hoboken, New Jersey, 1985. XIV+412 pp.

ספר זה עוסק בתודמית ובחוויה של 'בן תורה' בזמנים המודרניים, מתוך ביטוי למאבקים ולמתח המתמיד שבין המשך ובין תמורה והתחדשות. המחבר מנתח את מידת ההיענות של היהדות האורתודוקסית לאתגרי השינויים בעידן הטכנולוגי. לפנינו תיאור רחב ועשיר של המהפכה וההתפתחות המרשימה שחלו בקרב יהדות התורה

בארה"ב במרוצת עשרות השנים האחרונות – אישיה, מוסדותיה, זרמיה המגוונים ובעיותיה-בעיותיהם. מאמץ מיוחד עושה המחבר להגדיר 'מיהו אורתודוקס', שאלה המהדהדת לאחרונה גם בישראל.

God and the Teachings of Conservative Judaism. Editors: Seymour Siegel and Elliot Gertel. The Rabbinical Assembly, New York 1985. XI+[1]+278 pp.

באוסף מאמרים זה בליל של השקפות המאפיינות את התייחסות התנועה הקונסרווטיבית בארצות-הברית אל מושג הא-ל. הדעות המובאות בספר משקפות קשת של המנהיגות ומוריי-הדרך של התנועה הנ"ל, שלמקצתם זיקה למסורת ישראל הקלאסית ולמקצתם קשר רופף ביותר למחשבת היהדות. לדוגמה, מאמרו של לואי ג'קובס ביחס לאמונה וביטחון, ודבריו של דוד נוואק על קיום הכורא מתאימים יותר לביטאון *Tradition*, השייך לתנועה האורתודוקסית המודרנית; מה שאין כן מאמרו של מרדכי קפלן ביחס ל-*salvation*, המעורר אסוציאציות נוצריות. בין שני קצוות אלו נמצאים דעות, השקפות ורעיונות על הא-ל העוזר והמציל את האדם, המשתתף עמו בדרישה, הא-ל בטבע והא-ל המסתתר, כשהאחרון נדון במיוחד סביב שאלת השואה. בנושא זה מעניין במיוחד מאמרו של סימור סיגל ולו גם בשל קרבתו להשקפת חז"ל המקובלת מדור דור. אמנם, בעניין הא-ל המסתתר והא-ל ותפקידו בהיסטוריה ניתן לחוד חידה: מהו המכנה המשותף בין נטורי קרתא לבין הספר העומד לפנינו? בשניהם אין שום אזכור – וכל-שכן תפקיד – למדינת ישראל בהשגחה הפרטית של הקב"ה. חיסרון טכני בספר הוא מפתח נושאים ואישים המוזכרים בו. כמרכן, היה על העורכים להוסיף הערות המשקפות התקדמות במדעי היהדות, במיוחד למאמרים שנתחברו לפני חמישים שנה; כגון: בעמ' 161 בהע' 8, ניתן להפנות לספרו של יצחק טברסקי (*Rabad of Posquières*, (Isadore Twersky), עמ' 282 ואילך, הן באריכות במחלוקת הרמב"ם והראב"ד בעניין גשמיות הכורא, אם יש בכלל מחלוקת ביניהם).

ש' פיק

יוליאן טובים, אנו, יהודי פולין... מיר, פוילישע יידן... הובא לפרוס בידי חנא שמרוק. הוצאת הספרים על שם מגנס, מהדורה ביבליופילית ראשונה, ירושלים תשמ"ד; הדפסה שנייה, ירושלים תשמ"ה. [2] +ל+ 54 עמ'. הוצאה מהודרת, בתוכנה ובצורתה, של הקינה המפורסמת על השואה שפקדה את יהודי פולין, שנכתבה על-ידי המשורר הדגול של פולין, יוליאן טובים. טובים הזדהה בזאת עם אחיו היהודים, לאחר שעד מלחמת העולם השנייה הקפיד להימנע ממגעים ומביטויי הזדהות ישירים ופומביים עם אותם יהודים בפולין שנשארו נאמנים ליהדותם. לקינה צורפו עוד: שיר ידוע (משנת 1925) שלו 'יהודון', ומאמרו 'האנדרטה והקבר', שנכתב לרגל הקמת האנדרטה של נתן רפפורט על חורבות הגיטו בוורשה. יש לתהות אם ירכיבי השפות שבפרסום זה, שנכתב במקורו פולנית (עברית, יידיש ואנגלית), עדות היא ל'שמירה' על גחלת הקוסמופוליטיות; בין כך ובין כך זו 'קוסמופוליטיות' יהודית. כנגד האנושות בכלל הולם בעוצמתו המשפט (שבסוף המאמר 'האנדרטה והקבר', עמ' כ): 'שכן בקבר הזה, ידידי, טמונת לא רק עצמות של היהודים הנרצחים, קבור בו גם המצפון האנושי'.

מפליא הדמיון הרב של משפט זה לנשוא תגובתו של ז'בוטינסקי לנאומו של מ' בגין בכנס בית"ר, שהתקיים בוורשה בשנת 1938 (!): 'אחרון אחרון: אם אתה, אדון בגין, אינך מאמין שיש עוד מצפון בעולם, אין לך ברירה אלא ללכת לנהר ויסלה העמוק' (ישראל שייב [אלרד], מעשר ראשון, תש"י, עמ' כג). לומר לך, היו יהודים בפולין שהרגישו כך עוד לפני כן. ובקינתו של טובים, עוד (עמ' יז):

'אנו היושבים על נהרות ארצות מעבר לים וכוכים כאשר בכינו על נהרות בבל, ובכל כדור העולם מבכה רחל את בניה, אבל אינם! על נהר ההודסון, על התימזה, על הפרת, הנילוס, הגנגס והירדן הרינו תועים בגלותנו וקוראים: 'ויסלה! וויסלה! וויסלה! אמנו יולדתנו! וויסלה האפורה! לא מזהרי שמש אדמת כי אם מדם!'

ספר הזכרון לכבוד... רבי משה סוויפט. ערך: הרב יוסף בוקסבוים. הוצאת מוריה, ירושלים תשמ"ו, בהשתתפות הרב פסח יברוכ. [8] +רסג עמ'.

ספר זה מופיע לכבודו ולזכרו של הרב מ' סוויפט, יליד אנגליה, שלמד בישיבות ליטא ושימש עשרות בשנים כרב וכדיין באנגליה.

כדרך ספרי הזיכרון המופיעים לאחרונה, ושבעיקר מתמחה בהם מכון ירושלים, יש מדור לפרסום ראשון של כתבים מתוך כתבייד מראשונים ומאחרונים. בספר זה מתפרסמים פסקי רבי אליהו מלונדריש; פסקים בעניין חליצה מאת גדולי האחרונים, ר' מרדכי יפה (בעל הלבוש), ר' שמואל איידליש (המהרש"א), ר' יהודה לייב סרוואל, ור' שמואל ב"ר יוסף יאסקא מלובלין; חידושים מר' דוד אופנהיים ומר' אריה ליב ממין (בעל השאגת אריה). עניין מיוחד בחומר חדש שמפרסם הרב אלעזר הורביץ משיבת רבי יצחק אלחנן בניריווק, בעניין המחלוקת שהסעירה את חכמי אשכנז ופולין ואשר היו מעורבות בה שתי משפחות נכבדות שהעמידו פרנסים ושתדלנים בקהילה שבאשכנז. מתברר כי ברקע עמד מעשה שהיה באחד מגדולי הפרנסים והשתדלנים, אשר ביקש לשאת את אשת אחי אמו על-פי היתר של חכמים אחדים ועל אף התנגדות חכמים אחרים. תוצאותיה של מריבה זו היו קשות, למן חרמות ואיסורים ועד להתערבות השלטונות וכליאת רבנים ומנהיגים לזמן ממושך.

Pearl L. Preschel, Travels in Jewish Europe. Moznaim Publishing Corporation, New York 1985. [2]+208+[2] pp.

כמדומה שזו תופעה ראשונה ויחידה במינה של 'נוסעת' יהודייה, 'נוסעת' של הזמנים המודרניים, שהעלתה על הכתב את רשמי נסיעותיה וביקוריה בקהילות יהודיות אבודות וגוועות באירופה של ימינו. ד"ר פרל פרשל, צעירה יהודייה ילידת ירושלים ובת ברוקלין, 'ירושלים דאמריקה', הלכה בעקבות הנוסעים המפורסמים בעבר ורשמה את חוויותיה ופרי הסתכלותה בשרידי קהילות יהודיות אבודות באירופה, שרידים מונומנטאליים ושרידים אנושיים של קהילות וחיי תורה ויהדות בצרפת ובדרומה, באוסטריה, בהונגריה, בצ'כוסלובקיה, בשווייץ, באיטליה ובקורפור. על הקהילה האחרונה חיברה ד"ר פרשל עבודת מחקר מיוחדת. הספר הזה כתוב כחן וכעיסיות ויש בו תיאורים חיים של עבר והווה גם יחד.

יצחק מאור, התנועה הציונית ברוסיה (מראשיתה ועד ימינו). הוצאת הספריה הציונית והוצאת הספרים על-שם מגנס, ירושלים תשמ"ו. 583+[5] עמ', 16 עמודי תמונות. מהדורה שנייה מתוקנת (מהדורה ראשונה: תשל"ד).

רבקה אשבל, כל אשר יכולנו (תרומת האוניברסיטה העברית ורופאי ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה ולאחריה). הוצאת פירסומי הר הצופים שליד הוצאת הספרים על-שם מגנס, ירושלים תשמ"ו. 340+[4] עמ', 20 עמודי תמונות.

בספר זה הועלתה פרשת עזרתם ותרומתם של חוקרים, מדענים ורופאים יהודים בארץ-ישראל למאמץ המלחמתי של בעלות הברית במלחמת העולם השנייה. פרשה זו סבלה הרבה מתהפוכות הפוליטיקה והאינטריגות הפוליטיות של אנגליה במזרח התיכון וביחס ליהודי ארץ-ישראל, הן בשימוש המאולץ כמעט בעזרה זו שהושתה להם, כמי שכפאם שד, והן הניסיונות להשתקתו של מאמץ זה ומניעת פרסומו. תיאורים אלו משולבים בתיאור ראשיתה של האוניברסיטה העברית והפעולות לרכישת השטחים בהר הצופים כעבורה (עמ' 332–340), ובעיקר מאלף מאוד סיפור חלקו של המופתי הגדול שייך אמין אל-חוסייני בפעולות אלו. אריה שור, שטיפל ברכישות אלו מטעם 'הכשרת הישוב' בשנת 1931, מספר על ביקור אצל המופתי באחד הלילות, יחד עם אליהו בינו, לשם השגת אישורו לרכישת קרקעות של ההקדש המוסלמי (וקף), האסורות במכירה לפי דין האסלאם ולפי דין הלאומנות הערבית, עד כדי דין מוות למוכרים. הם באו אל ביתו של המופתי בשייך ג'ראח באישון לילה, ולאחר שנתכדו הזמנו לחדרי חדרים, שם שלשלו את המזומנים והמופתי הגדול חתם על המסמכים וביטל — בתוקף סמכותו — את איסור המכירה של נכסי וקף. כך עבר הרכוש לרשות 'הכשרת הישוב', במיטב הצביעות של ראש הקנאות המוסלמית.

דן פגיס, על סוד חתום (לתולדות החידה העברית באיטליה ובהולנד), מוסף תרביץ — רבעון למדעי היהדות, הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים תשמ"ו. 280+[1]+XVII+[2]. כריכת-עטיפה מצוירת. 36 תמונות.

החידה השרית-ספרותית העברית משמשת כבר מראשית השירה העברית בספרד בימי הביניים, ומצויות חידות מפרי עטם של רבי יהודה הלוי ורבי אברהם ׳ עזרא, אם כי לא זכתה חידה זו לטיפול מפורט כשם שזכתה לה החידה העממית. בתקופה מאוחרת, למן סמוך לשנת 1640/ת, נתפתח סוג נוסף של חידות ספרותיות מיוחדות במינן, שנכתבו באיטליה ובהולנד, במשך מאתיים שנה עד לאחר שנת ת"ר/1840, עד שחדלו ואף אלה שהיו מכבר נשתכחו ונתעלמו מן העין. לחידות מיוחדות אלו תבנית סבוכה ומורכבת. בראש כל חידה כזאת קבועה

תמונה (תחריט, חיתוך עץ, רישום, אקוורל, קלאז') או קטע מילולי ובו תיאור של תמונה. חלק זה נקרא במקורות: 'צורת החידה' (או: 'ציור החידה'). גם כאשר הוא מובא כתיאור, הוא אינו חושף את הפתרון; אדרבה הוא מצפין אותו בעזרת תחבולות גראפיות וסימאנטיות. אחרי 'צורת החידה' בא גוף החידה, והוא שיר שקול ומחורז, המנוסח כמונולוג דרמאטי מפי דמות נסתרת, היא נושא החידה, שאת זהותה נתבע הפותר לחשוף. דמות זו מציגה עצמה ומסתירה עצמה בשלל תחבולות הצפנה ורמזים, מהן מסורתיות — כדימויים הנראים סותרים, גימטריות ונוטריקונים — ומהן חדשות ומיוחדות. בין אלה בולטת תחבולה דרלשונית, הנקראת במקורות 'הלועז', שעיקרה בהומנים דרלשוני: מלת הפתרון משולבת בגוף השיר העברי בתרגום לאיטלקית או לספרדית אבל היא מוסווית כמלה עברית המצלצלת במקרה כמו המלה בלועזית והמובאת באקראי בשטף דברי השיר. למשל, אם הפתרון הוא 'שמש' בספרדית 'סול' (sol) עשוי הלועז להופיע במשפט כגון 'מצד מזרח לי סול המסילה', ובדומה לכך בעוד תחבולות חדשות הנקראות 'העברי' וה'ארמי'.

בזמן שימשו חידות אלו יעד חברתי ותרבותי בולט, והן היו מרכז לתחרויות פותרים ססגוניות שנערכו בחתונות ובשמחות אחרות.

חידות הצורה (כפי שמציע המחבר לכנותן) הן מן החידות הקשות ביותר וללא ספק בין השירים העבריים הסתומים ביותר מכל סוג שהוא. משימת הפתרון תבעה מן הפותר בקיאות וחרירות יוצאות מן הכלל. כל שורה בשיר יכלה לטמון רמזים מתחומים שונים: מקרא, הלכה ומדרש, פרשנות, קבלה, בלשנות, מיתולוגיה קלאסית, תורת המוסיקה, היסטוריה, אסטרולוגיה, אלכימיה, ולפעמים ברוח הזמן החדש גם אסטרונמיה, אופטיקה, כימיה ומטיאורולוגיה.

רוב חידות הצורה חולקו בתחרויות על-גבי דפים בודדים, בכתב-יד ובעיקר בדפוס. כמה עשרות מהם הובאו מחדש במהדורה שנייה בקבצים שנערכו על-ידי המחברים עצמם בצד שאר שיריהם. כיכליגורפים וספרנים השגיחו אך מעט בדפים הבודדים או בקבצים הללו, ואם הזכירו את קיומם לא פירטו את תוכנם או לא עמדו על טיבם, ורוב החוקרים לא נתנו את דעתם כלל על חידות הצורה והלועז. עד עתה זכו רק שלוש חידות כאלה — שלוששתן נתחברו בידי רמח"ל — לעיון מקרוב. בספריות שונות מצא המחבר קרוב לשלוש מאות חידות צורה ושיירי-פתרון הצמודים להם, פרי עטם של עשרות מחברים.

בתחילה התעלמו מהם החוקרים או זלזלו בהם, ורק בשנת 1945 הסביר לראשונה בנימין קלאר את מהותן של חידות הצורה והלועז, לאחר שמצא את תיאור התחבולות הללו בספרו הגנוז של הרמח"ל 'לשון למודים', שהיה בכתב-יד ונתפרסם רק אז בצורה מקוצרת, ובשלימות נתפרסם לאחר-מכן בשנת תשי"א.

במחקר מקיף, חריף ומאלף זה מצא פגיס כי היוצר הראשון של חידות הצורה והלועז הוא הרב משה זכות (הרמ"ז), מחשובי המקובלים ומבעלי ההלכה והמשוררים בתקופתו, מחבר פורה ביותר, שפירש את המשנה, כתב שו"ת וחיבורים רבים בתורת הסוד, פיוטים, שירים ומחזות. בין חיבוריו מצוי גם לקט גדול של איגרות ושיירי חול, בעיקר לעת מצוא, שנשתמר בעצם כתיבת ידו (כ"י קופמן, כעת בסמינר לרבנים בבדפשט, מס' 495), ובסופו קבע מדור מיוחד לחמש-עשרה חידות; עוד אחת נוספת מצא המחבר בכ"י אחר.

בחיבור 'צירות בתחום ספרותי זה השתתפו מגדולי החכמים והמשוררים. במאה ה"ז: הרמ"ז, ר' יום טוב ואלואזון, ר' שלמה אלייורה, ר' עמנואל פראנשים ועוד. במאה ה"ח: רמח"ל, ר' ישעי' רומנין, ר' שמחה קאלימאני, ר' ליאון ויטה לוצאטו (אחי הרמח"ל), ר' עמנואל חי ריקי ואחרים. ובמאה ה"ט: שד"ל, בני משפחת אלמאנצי ואחרים.

חיבור זה של פגיס, האחרון שנתפרסם עוד בחייו, מלבד תרומתו הרבה לחקר הספרות ולפענוח סתומות אלו, הוא גם מושך ומרתק ביותר בתכניו ובדרך הצעת הדברים והרצאתם, ונוכל לומר בשינוי קצת מדברי הרמ"ז: 'אם יתמה איש על סוד חתום / ילמד סתום מן הסתום', שבעזרת המחבר בידינו עתה ללמוד סתום מן המפורש.

Biz Hundert un Tsvantsik! Editors: Abraham J. Peck and Jonathan D. Sarna (A Tribute Volume for Dr. Jacob Rader Marcus on the Occasion of his 90th Birthday). The Hebrew Union College, Cincinnati, Ohio, 1986. 84 pp.

Zvi Kurzweil, The Modern Impulse of Traditional Judaism. Ktav Publishing House, Hoboken, New Jersey, 1985. XIV+156 pp.

בעיות העולם המודרני הן גם בעיותיו של האדם המאמין, היהודי האורתודוקסי לפי ההגדרות החדשות, היהודי המהלך בדרכי אבות ובדרכי המסורת היהודית לדורותיה. הרבה מן העניין יש להוסיף הדעות — שלצערנו מועטים

הם – לדון בבעיות אלו, לתארן ולעמוד על התפיסות והפתרונות השונים שניתנו להן במחשבה ובמעשה. צ' קורצוויל יצא לדון בדעותיהם של אלה שהוא קורא להם 'מייסדי האורתודוקסיה החדשה', ואלו הם: משה מנדלסון, הרש"ר הירש ושיטת 'תורה עם דרך־ארץ' שלו, פילוסופיה יהודית במעבר לאידיאלוגיה, ביקורת שיטת הפילוסופיה היהודית של ר' יצחק ברויאר ושל פרופ' י' לייבוויץ. בחלק השני הוא דן בתופעות המודרניזציה, כגון אמונה וספק, תורה מן השמים, האוניברסאליזם בהגותו של הגר"ד סולובייצ'יק, סובלנות בתורתו של הראי"ה קוק, שוויון לנשים, דמוקרטיה וחופש דת, מדינה ודת (דיאלוג עם א' ברקוביץ).

נתן שפיגל, מלחמה ושלום (בספרות היוונית העתיקה). הוצאת ספרים ע"ש מגנס, ירושלים תשמ"ו. [10]+329+[11] עמ', 4 תמונות. כריכה רכה מצוירת.

הרושם הכללי הוא שאין בנמצא חומר מפורש ונצרכה טירחה רבה כדי להעלות מתוך הספרות היוונית העתיקה השקפות ורעיונות בדבר המלחמה והשלום. יש מן ההוגים כסוקראטס, אפלטון ואריסטו, שצריך היה מאמץ כדי לדלות ולהסיק מדבריהם דבר בעניין זה.

נושא המלחמה והשלום לרוב הוא יחסי, לומר לך, יש מלחמה מגונה ויש מלחמה צודקת. מלחמה בקרב היוונים עצמם היא מגונה, אבל מלחמה כנגד עמים אחרים היא משובחת ונערצת. יתרה מכך, חשוב לציין להשקפה הפיתגוראית (עמ' 61), שבה דגלו באידיאל נשגב, על-פיו יש לשמור על השלום בתוך המדינה ללא אלימות וללא שפיכות דמים. אולם מתברר שיחד עם זה הם דורשים הרמוניה חברתית מוחלטת, ללא חילוקי דעות, והיו נכונים לא רק ל'אלימות רוחנית' שאינה מתירה לאזרחים להיות בעלי דעה פוליטית מנוגדת לפיתגוראיים אלא הפכה לעתים גם – בערים שונות בדרום איטליה, כפי שהוכיח המחבר – לאלימות פיזית של ממש, למהומות אכזריות ולרצח. לגירסת שמירת השלום שלהם מהווה הריסתה של סיבאריס דוגמה אופיינית ביותר! אלה שהטיפו לשלום בין האזרחים ובין העמים עשו מעשי אלימות וניהלו מלחמות אכזריות.

איני יודע אם – כדעת המחבר – עמוק הוא הפער בין האידיאל לבין המציאות, ובין החזון לבין אפשרות מימוש, או שיש לראות ליקוי מהותי ויסודי בשורשי האידיאל כפי שהוא, להשליט את השלום בנהרות דם. ומעניין ומאלף להשוות כל זאת להשקפות היהדות. אי־אפשר משום מה שלא להקיש מכך לנעשה בימינו ולעניינו.

Moshe Davis, Sir Moses Montefiore, American Jewry's Ideal. Jerusalem 1985. By: The American Jewish Archives in Israel. 32 pp.

מאמר זה מעמיד על ההשפעה הרבה שנודעה לאישיותו של משה מונטיפיורי בקרב יהדות ארה"ב ועל תדמיתו שם. אף־על־פי שמעולם לא דרכה רגלו על אדמת ארה"ב, ראו בו יהודי אמריקה אישיות משלהם, ועדות לכך – כמאה מוסדות וארגונים קרויים על שמו.

סידרא, כתב־עת לחקר ספרות התורה שבעל פה, ב, עורך: צבי אריה שטיינפלד, הוצאת אוניברסיטה בראילן, ירושלים תשמ"ו. IX+155 עמ'.

משתתפים: ד' בויארין, מ' בראילן, ש' ד' הבלין, ד' הנשקה, א' כהן צ' מלאכי, י' עץ־חיים, צ' א' שטיינפלד, ד' שפרבר, י' תבורי.

בחוברת זו מתפרסם טקסט חדש 'שלשה קטעים חדשים של הלכות פסוקות "הלכות שבת" ו"הלכות יום טוב" מן הגניזה' ומאמר זה הוא אגב, המאמר היחיד בחוברת זו שאינו בתחום תקופת חז"ל.

תגובות והערות

השמטה

במאמר 'ספר תורה שכתב הר"ן לעצמו', עלי ספר, י"ב, [ניסן] תשמ"ו, עמ' 10–12 ברשימת החכמים שכתבו ספרי תורה לעצמם נשמט רבינו מנחם המאירי, כפי שכתב בספרו קרית ספר, ירושלים תשט"ז, מאמר שלישי, חלק א, עמ' סג, סד (ומשמע שם שלא כתבו ממש בעצמו אלא כתבו על-ידי סופר):

ולענין דין ארכו כהיקפו... ופי' הדברים שראוי לעשות ארכו של ס"ת ו' טפחים כארך הלוחות... וכבר השתדלתי בכתיבת ס"ת בגויל ולא נודמן לי והתבוננתי אח"כ שהיתה הסבה שכיון הסופר ברחב השטין שיעור למשפחותיכם ג"פ בכתיבה גסה שאדם רגיל לכתוב בה ס"ת. והיתה השטה מכילה הרבה אותיות עד שלא היו דפי הספר עולין אלא לרכ"ז, והיה ארכו יתר על היקפו אף עם העמוד, והרגשתי בס' שרמזתי [כוונתו כנ'] לס"ת של הרמ"ה שהזכירו קודם לכן, במאמר השנין שהיו רחב השטין קצר עד שהיו דפיו עולין לרס"ד, והשתדלתי לכתוב לו בתכונה זו ונודמן לי ת"ל והשטין סובבין מכ"ה אותיות עד ל'...

ספר זה, של המאירי, היה קיים עדיין בשנת ק"ע ונזכר על-ידי ר' שלמה ב"ר שלמה חזן, שציין את מקומו. וכך כתב באגרתו 'דבר תורה' שפירסם שלמה זלמן חיים הלברשטם בגנזי נסתרות (קאבאק), קובץ ד (תרל"ט), עמ' 74–75:

ולא שערום בשעור דקות העיון והטוב, ולא שערום שיעור ראוי ואומד דעת נוחה ומיושבת, כמו שער בנפשו המאור הגדול רבנו משה בן מיימון זלה"ה בספר התורה אשר הכין לו, ורבינו מאיר ז"ל בשלו, והרב מנחם לבית מאיר ז"ל באותו ספר אשר כתב לעצמו, הנו בהיכל בית תפלה אשר בפרפיניאן יע"א.

ועיין גם במבואו של הר"מ הרשור, לספר קרית ספר, שהוציא לאור. וראה עוד שם בדברי המאירי, לענין הקפידה לעשות הספר בשיעור אורך של ששה טפחים כדי שיהיה ארכו כהיקפו. וכן נמצא כעת בספר תורה חדרש שנכתב על-ידי מתפללי בית המדרש 'נר ישראל' שבשכונת גבעת שאול בירושלים שנסתיימה כתיבתו בחדש ניסן שנה זו, וארכו ששה טפחים, ונמדד ונמצא ארכו כהיקפו בדיוק! ושמעתי מעושי הקלף בירושלים, שכמעט אי אפשר לכוון שיהיה ארכו כהיקפו אלא בכתיבה כזו, היינו שיעשו ארך הספר ששה טפחים.

ש' ז' הבלין

הוספות

- הוספות לרשימת תשובות רב האי גאון, עלי ספר, חוברת יג:
1. מספר 264, ממנה על שם רב האי גאון בכ"י T-S G 2.122.
 2. מספרים 300; ו-972. שתייהן מובאות מתשובת פירוש לסוגית ב"מ ע"ב ע"א (ע"א, "מרבח הונו בנשך..."), שאפרסם, מכ"י, במקו"א, בעז"ה.
 3. למס' 403: העיר לי ידידי מ"ב לרנר (בלא קשר ל'רשימה') על מהרי"צ גיאת, ארחות חיים, ח"ב עמ' 581. בנוסח שבארחות חיים שם השתכש רב האי להיות 'הר' אהרן הלוי ז"ל (שיבוש שמות מעניין שקשה להסבירו), ואילו בהערה (עא) העיר המהדיר: 'הר' האיי גאון כצ"ל. וכן כתוב בכתב יד לונדון.
 4. למס' 1099: כתב לי מכובדי הרב יהושע הוטנר: 'מן הדין היה להוסיף ולהעיר ברשימתך מס' 1099 כי יש לעיין גם באנציקלופדיה התלמודית ערך חכמות חיצוניות הערה 170 ואילך.
 5. למס' 1100 (עמ' 77) ראוי להוסיף: אוצר הגאונים כתובות קכד (עורני על כך ידידי פרופ' מ"ע פרידמן).
 6. עמ' 88, מס' 12, צ"ל: 149–150.
 7. לעמ' 123, י"ח 1. כתב לי מורי פרופ' ש' אברמסון: 'לא כתבתי שהוא זהה אלא כזה וזה הבדל גדול'.
 8. לאחר מסירת החוברת לדפוס הגיע לידי מאמרו החשוב של ידידי פרופ' מ"ע פרידמן 'משו"ת רב האיי גאון – קטעים חדשים מן הגניזה', תעודה, ג (תשמ"ג), עמ' 71 ואילך. שם בעמ' 75–71 הוא מפרסם אגרת מרב האי גאון, ובעמ' 77–75 (התרגום בעמ' 79–78) תשובה לא ידועה בדבר אדם ש"יצא מן הדת... ואז חזר אליה' לענין תפילה בציבור, נשיאת כפים וכדו' (אין שום ראייה שאף התשובות שבהמשך הן לרב האי גאון). ראוי לציין גם לדבריו בראש ה'נוספות' (עמ' 81) הנוגעים למספר 508 שברשימתנו.
- הבהרה: הרשימה הוכנה כדבר חיוני והכרחי לעיין בתורתו של רב האי גאון, בדרכו בהוראה ובלימוד, במקורותיו והשימוש בהם וכו' (ראה למשל ספרי האנגלי *The Legal Methodology of Hai Gaon*, Scholars Press, Chico California, 1985), תקוותי שיבואו ראויים לכך ויזכו להוציא לאור את כל תשובותיו של רב האי גאון במהדורה הגונה, ויוכלו להסתייע ברשימתנו.

צבי גרונר

עוד לרשימת התשובות של רב האי גאון, עלי ספר, יג:

עמ' 59 למס' 771: להוסיף: ועיין גם ל' א' פלדמן, פירוש רב האי גאון לארבעה צריכין להודות, סיני, עז (תשל"ה), עמ' קצח–קצט.

עמ' 96: להוסיף: שבת צז ע"ב כל פחות משלשה כלבוד דמי, מ' הרשלר, סיני, נד (תשכ"ד) עמ' א–ג (אפשר שקטע זה הוא מתשובה ומקומו איפוא בין מס' 788 לבין 789).

עמ' 41 למס' 508: ראה עכשיו בספרו החדש של מ"ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 169–174.

ש' ז' הבלין